

כולו הפך לבן טהור

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

כולו הפך לבן טהור

לע"נ ר' אברהם יוסף בן ר' בן ציון

לע"נ ר' יוסף בן ר' ישראל צבי

לע"נ רחל בת ר' אברהם הכהן

טבת תשע"ז

בן ציון רזנבערג

להשיג הקונטרס, ולשלוח הארות והערות:

hafachlavan@gmail.com

או

718 614 0637

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

מפתח

5	הקדמה
7	סימן א. ביאור מילת 'חלזון', ואם כל חלזון צובע כשר לתכלת
7	א. ביאור מילת 'חלזון'
18	ב. חלזון התכלת – מהו?
24	ג. האם כל חלזון כשר לתכלת?
33	סימן ב. הדרך לברר מהו חלזון התכלת
33	א. האם סימני החלזון נאמרו הלכה למעשה?
44	ב. מטרת הסימנים לפי תומכי המורקס
47	סימן ג. ביאור סימני חז"ל והראשונים
48	א. גופו דומה לים
54	ב. ברייתו דומה לדג
65	ג. ועולה אחת לשבעים שנה
78	ד. לפיכך דמיו יקרים
79	ה. מקום מציאת החלזון
87	ו. גוון הדם של החלזון
97	סימן ד. ראיות תומכי המורקס מדברי חז"ל והראשונים
97	א. ראיה מהא דדם המורקס הוא מיפקד פקיד
99	ב. דברי הרמב"ן והראשונים
105	ג. ראיה להמורקס מן הירושלמי ופרקי דר"א
109	ד. דברי השלטי הגיבורים, התפארת ישראל, והיעב"ץ
119	ה. ראיה מהא דתכלת נקרא 'קנטינון'
121	ו. ראיה להמורקס מדמיונו לקלא אילן
122	ז. סמך להמורקס מהא דמבואר דעשו תכלת באיי אלישה
123	ח. טענה שאין לחוש שהחלזון הוא בריה שאיננו מכירים
124	ט. בענין הבדיקות שהזכירו חז"ל להבחין בין תכלת וקלא אילן
126	סימן ה. הראיה מהשימוש בהמורקס בימי קדם, וביאור סיבת העלמת התכלת
126	א. ראיה להמורקס מהשימוש בו בימי קדם
140	ב. זמן העלמת התכלת וסיבת התעלמותו
151	נספח א: האם כל צבע העומד ביפיו כשר לתכלת, אפילו אם אינו מן החלזון
157	נספח ב: ובדמו צובעין תכלת
165	הצעה על דבר החלזון

וזאת למודעי

- הקונטרס מיועד עבור אלו שכבר ראו את טענותיהם של תומכי המורקס, ולכן הגם שהשתדלנו להביא את הראיות והטענות של תומכי המורקס ככל האפשר, לפעמים קצרנו. כמובן שלא היה שייך להעתיק כל דבריהם בזה, ובכמה מקומות לא הבאנו רק מה שהיה נצרך להבנת העניין. המובחר שבספרי תומכי המורקס הוא הקונטרס 'לבוש הארון' של ר' מאיר הלוי הלמן¹. מומלץ לעיין גם במאמרי הרב אליהו טבגר, בקונטרס 'חותם של זהב' להרב בנימין הורוביץ, ובפרט בספר 'לולאות התכלת' לר' שלמה יעקב טייטלבוים, שבו האריך בכל תג ותג של סוגיא זו.
- קרוב לגמר קונטרס זה, קבלתי קנקן מלא ישן וגם חדש, קונטרס בשם 'עיוני הלכה' המביא כל השקלא וטריא בנדון התכלת, וגם האריך בכמה חידושים והוספות מדיליה, ובפרט בסוגיא של 'מת בפציעה' הגדיל לעשות, וכדאי מאד לעיין בו.
- כל הציונים ל'לבוש הארון' הם למהדורת תשע"ה בשפה 'העברית', אם לא שנאמר בפירוש שהכוונה למהדורת תשע"ד.
- בכמה מקומות הזכרתי צבע 'ארגמן'. כוונתי בזה הוא כדרך העולם, דהיינו לצבע purple, הגם שבאמת פירוש ארגמן הוא orange או crimson, כהסכמת הראשונים².
- כל הציונים לספרו של היעב"ץ 'מטפחת ספרים' חלק ב הם על פי מהדורת מכון זכרון אהרן.

1 ניתן להשיג הלבוש הארון והחותם של זהב ב www.techeiles.org, עם עוד קונטרסים ומאמרים בענין תכלת המורקס.

2 עיין לבוש הארון (עמוד 78), ובקונטרס מרכבו ארגמן, המאריך בשיטות הראשונים ומבאר איך נשתרבו הטעות שקורין ל'ארגמן' 'purple'.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

הקדמה

קודם שניגש אל נדון התכלת, חוב להודיע בשער בת רבים: אין שום חסרון בחיפוש אחר התכלת, לא מטעם חדש אסור מן התורה, ולא מטעם אחר.

הלא מסרו אבותינו את נפשם על מצוה זו כשאר מצוות השם, כמו שאמרו חז"ל (ויקרא רבה פרשת אמור, פרשה לב):

מה לך יוצא ליהרג על שאכלתי מצה מה לך לוקה בפרגול על שעשיתי סוכה על שנטלתי לולב על שהנחתי תפילין על שהטלתי תכלת על שעשיתי רצון אבא שבשמים, הא דא הוא דכתיב ואמר אליו מה המכות האלה, מכות האלה גרמו לי להאחב לאבי שבשמים.

אולם, בד בבד מוטל עלינו חובה להיות מתונים בדין ולא להיות נתפסים ברשת ההרגש, אלא לבדוק כל שאלה שבא לידינו מהחל ועד כלה בכובד ראש. וכמו שכתב הרשב"א³ (שו"ת הרשב"א חלק א, תשובה תקמח):

...וישראל נוחלי דת האמת, בני יעקב איש אמת, נוח להם לסבול עול גלות ומה שיגיעם, מהאמין בדבר עד שייחקרו חקירה רבה, חקירה אחר חקירה, להסיר כל סג מהדברים הנאמרים להם. ואפילו כמה שיראה להם שהוא אות ומופת. והעד הנאמן באהבת עם אלוף אברהם דרך האמת, ולהרחיקם אף המסופק, ענין משה עם ישראל, שהיו פרוכי עבודה קשה, ונצטוו משה לבשרם. ואם כל זה אמר (שמות ד, א) הן לא יאמינו לי. והוצרך לכמה אותות. וזה אות אמת על עמינו עם השם, שלא להתפתות לדבר עד עמדם על האמת בחקירה רבה חקירה גמורה.

אני מקווה שקונטרס זה יהיה לתועלת עבור אלו הרוצים לברר סוגיא זו. ומי שיש לו להשיג על דברינו, לכו נא ונוכח.

והנה אנחנו יצאנו שלעת עתה אין הוכחה שהמורקס שהוא החלון, ואדרבה נראה שהוא אינו. אבל בודאי עלינו לחפש אחר החלון בכל כוחינו, ובעז"ה כולנו נזכה ללבוש תכלת בקרוב.

לצערי הרב, אני מוכרח להעיר שבכמה מספרי תומכי המורקס (אבל בהכרח לא כל) נמצאים סילופים חמורים וגם פגיעות חמורות ברבותינו הראשונים ואחרונים ז"ל, דבר המטיל חשש כבד על כל כוונתם. על המעיין בדבריהם ליהזר לבדוק כל דבר בפנים. והנני בזה להודיע ולהגלות שהגם שהשתדלנו לדבר בדרך כבוד, מקום שראינו ששמו דברי הראשונים או האחרונים אשר מפיהם אנו חיים ללעג ולקלס לא התרשנו.

תודתי נתונה לכל אלו שנתנו עיונם בדברי הקונטרס הלז והעירו על דבריו, יהא שכרם כפול מן השמים.

מהספר לולאות התכלת נהניתי מאד. האוצר הנפלא של מראה מקומות שהוא מביא היו לי לעינים, והאירו דרכי בכל הסוגיא.

וכן בקונטרס מראה הרקיע מצאתי הרבה מרגליות טובות.

ובמיוחד אני חייב להודות להאברך כמדרשו ר' ישראל בארקין שליט"א, אחד מן המומחים

3 דבריו נכתבו בענין מי שניבא על המשיח, אולם הם נוגעים גם לעניינו.

כולו הפך לבן טהור

הגדולים בענין 'תכלת' המורקס, שדיבר עמי זמן ארוך וסייעני רבות בבירור וליבון סוגיא זו. והגם שדעתו הוא שהמורקס טרונקולוס הוא החלזון, הוא בעצמו העיר על כמה דברים שלא הרגשנו בם, והבאנום בתוך הקונטרס כאשר עיני הקורא יחזה מישרים.

שגיאות מי יבין, ובקשתי שטוחה בפני כל הקורא קונטרס זה שאם יראה איזה טעות או דבר הצריך תיקון, וכמו כן אם יש לו מה להוסיף או לגרוע מדברינו, אנא יודיעני.

ויהי רצון שבקרוב נזכה לביאת גואל צדק, בנין בית המקדש, וגילוי התכלת.

סימן א. ביאור מילת 'חלזון', ואם כל חלזון צובע כשר לתכלת.

א. ביאור מילת 'חלזון'.

חלזון הוא שם כללי.

קודם שנבאר מהו 'חלזון', חשוב להדגיש ש'חלזון' אינו שם בריה מסוימת, אלא שם כללי, הכולל בתוכו כמה מינים, שאחד מהם הוא החלזון של תכלת. יסוד זה מבואר היטב בלבוש הארוך⁴ (עמוד 16):

המילה 'חלזון' אין כוונתה למין מסויים או לסוג מיוחד של שבלול בדוקא, כי אם לכלל מין השבלולים, והיא מהווה שם כללי עבורם. 'חלזון' תרגומו שבלול סתם, כמו ש'עוף' אינו מציין מין עוף מסוים, כי אם את משפחת העופות... אפשר להביא ראיה לכך ש'חלזון' הוא שם כללי, ממה ששבלולי האדמה – החיים על האדמה ואינם נמצאים בים גם כן נקראים חלזון...

עכשיו יש לברר, מהו משמעה של 'חלזון', ומהו שרשו ופירושו העצמי.

המילה 'חלזון' משמשת למינים שונים.

המילה חלזון משמשת למינים שונים – תולעי הים, חומטים, וגם ל clam/oyster [צדפות], וכדומה. כך מבואר בדברי חז"ל והראשונים, וכן, להבדיל, בדברי חכמי אומות העולם (עיין הערה)⁵.

4 אמנם הוא טעה שחלזון הוא שם כללי לחומטים דוקא, כשבאמת הוא כולל תולעים ועוד, כמו שיתבאר לפנינו.

5 וזה לשון ה Sureth Dictionary (הוא [מלון] של לשון ארמית):
hala'zuna: 1) an oyster 2) a sea - slug, a nudibranch 3) a snail 4) a crab.
[להקל על הלומד העתקנוהו עם שינויים קלים מהנדפס, בלי לשנות מהתוכן].
והנה במאמר 'אורו של תכלת' העתיק מה שכתב ה Sureth Dictionary שהמילה חלזון יכול להיות חומט, ולא הרגיש דמבואר שם ד'חלזון' יכול להיות תולעת

כולו הפך לבן טהור

להלן כמה דוגמאות מדברי חז"ל והראשונים:

‘חלזון’ – תולעת:

מצינו כמה ראשונים המפרשים המילה חלזון כתולעת, להלן כמה מהם:

רש"י (סנהדרין צא, א):

חלזון: תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת.

רש"י בא לפרש לנו מהו החלזון, וקראו תולעת.

וכן מבואר ממה שפירש רש"י על הפסוק (ויקרא כא, כ) ‘או תבלל בעינו’, שהוא חוט לבן הנכנס לעין הבהמה:

ותרגום תבלול חיליז לשון חלזון שהוא דומה לתולעת אותו החוט.⁶

הרי דקרו להחוט ‘חלזון’ משום שהוא דומה לתולעת.

וכן בדברי ר' נתן אב ישיבה (מנחות פרק ד):

התכלת שבציצת אינה מעכבת את הלבן, והוא צמר שאמרו שאין צובעין אותו אלא בדם תולעת.⁷

וכן בעוד ראשונים.⁸

הים ו oyster. וכדאי להעיר דמצינו מילה כוללת חומטים ותולעים בשפות אחרים, ולמשל בלשון אשכנז המילה schnecke יכול להיות חומט או תולעת, ודלא כמו שכתב בלבוש הארון (עמוד 15) ש'משמעה' שבלול.

6 ויפה העיר בקונטרס מראה הרקיע (סימן י) וז"ל, ומדבריו על הפסוק תבלול משמע שאין לו נרתיק דאם הכוונה על חומט {דהיינו תולעת שיש לו נרתיק} הרי אין זה משל טוב דהרי לעינינו הנרתיק הוא חלק ממנו ועם הנרתיק אינו נראה כסתם חוט ותולעת, משא"כ אם אין להחלזון נרתיק א"ש, עכ"ל.

7 תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהפנה אותי למקור זה.

8 ראבי"ה (חלק א, שבת סימן קצד) וז"ל, חלזון תולעת ואין לו עור, עכ"ל.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

חלזון' - חומט:

פסיקתא דרב כהנא (פיסקא יא אות כא):

חלזון הזה כל מה שהוא גדל נרתיקו גדל עמו.

הרי לנו מילת חלזון עבור בעל חי עם נרתיק, דהיינו חומט.

וכעין זה בדברים רבה (פרשה ז סימן יא):

*מהו לא בלו שלמותיכם מעליכם... אמר ליה ולא היו גדלים והיו
הבגדים קטנים להם. אמר ליה אל תתמה על זו, החלזון הזה כשגדל
מלבושו גדל עמו⁹.*

וכן מדברי רש"י¹⁰ (ע"ז כח, ב) שפירש:

משקדי חלזוני: לימ"ץ בלע"ז, מין חלזון.

הנה קרא לחלזון לימ"ץ, שהוא חומט כמבואר בלבוש הארון עמוד

אולם, כדעיר ר' ישראל בארקין, יתכן שכוונת הראב"ה הוא רק לבאר למה החובל בחלזון אינו חייב עליו, וקראו תולעת להדגיש דאין לו עור. והר"ש והראב"ד (תורת כהנים מצורע ה, פרשתא א הלכה יד) כתבו וז"ל, אי תולעת, יכול אחד מן הצבעים שבתולעת: כגון תכלת הצבוע בדם חלזון, עכ"ל. וגם שם טען דבאו רק לאפוקי מבריה אחר הדומה לתולעת שני, ולא באו לפרש לנו מהו חלזון. אבל כיון שראינו דכ"כ הרבה ראשונים קוראים לו תולעת, נראה דחוק מאד לדחות כל מקום בטענות שונות.

9 רבים נסתבכו בדברי חז"ל אלה, וחשבו דמוכח מהם דכל חלזון יש לו נרתיק. אבל כפי שגם הלבוש הארון (עמוד 12) מודה, חלזון הוא שם כללי, שלפעמים רבות חז"ל משמשים בו עבור חלזון מסויים, שאין לו קשר לשאר חלזונות. לדוגמא, מצינו בסנהדרין (צא, א) דה'חלזון' עולה להרים, ובילקוט שמעוני (רמז קפה) איתא דה'חלזון' מכלה השדות. כמובן, דברי חז"ל אלה לא נאמרו על כל חלזון, אלא על חלזונות מסויים. וכן הכא, הרי כבר ראינו דהראשונים קוראים להחלזון 'תולעת', וכדבאנו להלן כמה אחרונים אף דנו בפירוש אם חלזון התכלת נכלל בהחלזון שיש לו נרתיק או לא.

10 וכן פירש רבינו גרשום שם.

כולו הפך לבן טהור

15¹¹.

חלזון - clam [צדפה]:

דברי הראב"ד, רלב"ג, ויעב"ץ.

זה לשון הראב"ד¹² בהקדמתו לספר יצירה (ד"ה הנתיב השמיני [השני]):

ואל תתמה בדבר הזה כי זה הספק הוא בין כל שני מינים. והמשל בזה כי הנה החלזון (עטרת) אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ.

וכן כתב הרלב"ג (מלחמות ה' מאמר א פרק יב, ד"ה ועוד) ביתר ביאור:

והמשל כי היסודות הם במוחלט במדרגת ההיולי למחצבים והם קצתם לקצת במדרגת ההיולי, וזה כי הארץ במדרגת ההיולי למים והמים במדרגת ההיולי ליסוד האויר ויסוד האויר הוא במדרגת ההיולי ליסוד האש. והנה המחצבים הם במדרגת ההיולי לצמחים והצמחים הם במדרגת ההיולי לבעלי החיים ולזה יראה כי צורת המחצבים הם גם כן קצתם לקצת במדרגת ההיולי, עד שיגיע הענין אל מה שהוא כמו ממוצע בין הצמח והדומם, והוא האלמוג. וכן הענין בצמחים, רצוני, שהם קצתם לקצת במדרגת ההיולי עד שיגיע הענין אל מה שהוא ממוצע בין הצמח והחי והוא האספוג הימי¹³ ומיני החלזון הקיימים, וכן הענין בבעל חיים עד שיכלה בסוף הענין אל מין האנושי.

עיינ שם שהאריך¹⁴.

11 ועיין עוד בהערה 26 שם.

12 אין זה הראב"ד בעל ההשגות על הרמב"ם.

13 Sea sponge.

14 וכעין זה כתב גם הרמ"ע מפאנו (מאמר צבאות השם חלק ב, יד – טו) וז"ל, החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי. אמנם ידענו כי כן, שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך וכו', וצומח הוא שאינו זו ממקומו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים וכו', ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם. ועלייתו אינה

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

והיעב"ץ במטפחת ספרים¹⁵ (חלק ב פרק כח, סימן פא) מביא כדברי הראב"ד ורלב"ג, וביאר איזה מין חיה היא זו:

החלזון כריה שבים מציבעין¹⁶ בדמו תכלת, והוא בעל חיים סגור בין שתי קלופות (קרזיין מושלן בלשון אשכנז) אי אפשר לעמוד עליו אם הוא דג או צמח, כי יש בו חיות ותנועה ואינו זז ממקומו כי הוא נעוץ ותקוע בקרקע הים.

וכן מצינו בעוד מקומות¹⁷.

הרי המילה חלזון עבור ה clam¹⁸.

אלא מטבע המים וכובדם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם, עכ"ל. והנה הרמ"ע הוסיף ושינה כמה פרטים מדברי הראב"ד והרלב"ג, כמו הא דכתב דלאחר העלייה החלזון דומם בלי תנועה, ובפרט מה דמבואר מדבריו דזהו חלזון התכלת [כמבואר מהא דנקט הרמ"ע דהחלזון הזה עולה אחת לשבעים שנה, דלא מצינו עלייה אחת לשבעים שנה אלא בחלזון התכלת], שאין זכר לזה בדברי שאר הראשונים. ולכאורה דבריו הם על פי סוד, וכן נקט האדמו"ר מראדזין בתוקף, ואחר אריכות לבאר כוונת הרמ"ע הוא מסיים (מאמר פתיל תכלת) וז"ל, ולכל אלה יש רמזים נסתרים במצות ציצית וכו' ניכרים ליודעי חן ישימו לב יבינו וישכילו, עכ"ל. עכ"פ, כמבואר מדבריו, בלי ספק אין כוונת הרמ"ע לחימט הים כמו המורקס. ועיין להלן (הערה 20) בענין מקור הרמ"ע מפאנו דחלזון זה הוא חלזון התכלת.

15 תודתי נתונה לר' ישראל בארקיין שהפנה אותי למקור זה.

16 לכאורה צ"ל מצביעין [ובאמת בהמהדורה הנדפס על ידי היעב"ץ מילה זו נדפס באופן משובש, ואינו ברור איזה מילה היתה שם, ובמהדורת מ. וואלף הדפיסו 'מצביעין'].

17 כתב הערוך ערך משקר וז"ל, (ע"ז כח, ב) ואי לא נייתי משקרי חלזוני ונחית. פירוש צפרדעין וצפרדע יוצא מהן, עכ"ל. והשיג על זה המוסף הערוך וז"ל, אמר בנימין חלזוני אינם צפרדעים כי אם שקץ המים הנשמר בקליפת קשות כמו לולים שביבשה, עכ"ל. וביאר הערוך השלם וז"ל, ופירוש רבינו מוכן עפ"י תשובת הגאונים (הוצאת הח' הרכבי) סימן מ"ז צד 23 וז"ל משקרי הם שבהם נבראים צפרדעים ונקלפין ויוצאין מהם ונקראים אלצדף (= [א.ה. כאן הביא המלה בלשון ערבין] muschelschale) ומה שפירוש רבינו נסדקין כיון ללשון ערבי [א.ה. כאן הביא המלה בלשון ערבין] durchbrechen, עכ"ל. הרי דגם הגאונים והערוך פירשו חלזון כ clam.

18 ה clam הוא בעל חי הסגור בין שתי קלופות [דלא כהמורקס]:

"A clam's shell consists of two (usually equal) valves, which are connected by a hinge

כולו הפך לבן טהור

מקורם של הראב"ד, הרלב"ג, והיעב"ץ, הוא מכתבי אריסטו. אריסטו מתאר מין מיוחד של clam שהוא נעוץ בקרקע הים על ידי שרשים התקועים בארץ, ואם מסירין אותו משם, ימות¹⁹. ולכן מצד אחד הוא נראה כצומח, אבל הוא נוהג כחי, לכן אי אפשר לעמוד עליו אם הוא חי או צומח²⁰.

המילה חלזון אצל תכלת אין לה קשר להמילה חלזון הרגיל – שיטת היד

joint and a ligament that can be external or internal.” (Wikipedia, Clam).

ומושלך – *muschel* הוא clam בלשון אשכנז, וכ *mussel* ב English. כך שאין מקום לפקפק בכוונת היעב"ץ. ויש להעיר דלכאורה 'עכצ"ל או שכוונת היעב"ץ בסידורו (פרשת ויאמר, ד"ה תכלת) שהחלזון הוא 'חומט ימיי' הוא לא clam, שדומה קצת לחומט בהא דיש לו נרתיק [והרי ואין מילה ל clam בלשון הקודש], או דהיעב"ץ חזר מדבריו בסידורו [היעב"ץ הדפיס סידורו בשנת תק"ה, ואילו ספר מטפחת ספרים חיבר בשנת תקכ"ח].

19 “Nature proceeds little by little from things lifeless to animal life in such a way that it is impossible to determine the exact line of demarcation, nor on which side thereof an intermediate form should lie... Indeed, as we just remarked, there is observed in plants a continuous scale of ascent towards the animal. So, in the sea, there are certain objects concerning which one would be at a loss to determine whether they be animal or vegetable. For instance, certain of these objects are fairly rooted, and in several cases perish if detached; thus the pinna is rooted to a particular spot, and the solen (or razor-shell) cannot survive withdrawal from its burrow.” (Aristotle, History of Animals, translation of W.D. Ross).

וכן נקט הערוך השלם (ערך חלזון ג). ובאמת היה אפשר לפרש דכוונת הראב"ד והרלב"ג הוא לא coral [אלמוג], שגם עליו כתב אריסטו שהוא ממוצע בין הצמח והחי [וחכמי האומות הקדמונים נחלקו הרבה האם הוא חי או צומח, עיין Wikipedia, Coral באריכות]. אולם אז לא יובן איך כנהו בשם חלזון. משא"כ אם כוונתו ל clam מובן היטב, שכבר הבאנו לעיל (בהערה 9) מה Sureth Dictionary שה *oyster*, שהוא בריה כמו ה clam, נקרא חלזון. וא"כ יתכן לכנות clam – חלזון.

20 והנה היעב"ץ והרמ"ע מפאנו [הובא לעיל (הערה 14)] נקטו דזהו חלזון התכלת, אמנם בראב"ד וברלב"ג לא הזכירו בדבריהם את ענין התכלת. ונראה שהיעב"ץ והרמ"ע הגיעו למסקנא זו מאחר שהוא מתאים היטב לסימן של 'וברייתו דומה לדג' (מנחות מד, א), שהוא דומה לדג בזה שהוא בעל חיים ימיי, אבל למעשה אינו דג דהרי הוא כעין צמח ותקוע בארץ [וזה דלא כפרש"י (שם ד"ה וברייתו) שתבנית דיוקנו של החלזון הוא הדומה לדג]. ושאר הסימנים יש לעיין איך התאימו אותם עם החלזון הזה וצריך עוד עיון. על כל פנים יש להדגיש כי הראב"ד ורלב"ג לא נגעו בענין זה אם הוא חלזון התכלת או לא, ויתכן שהם בדעה אחת עם רש"י. והיעב"ץ והרמ"ע לא כתבו דבריהם על פי הראשונים, אלא מעצמם.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

רמה:

איתא בגמרא סנהדרין (צא, א):

...עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות.

והיד רמה (שם) מבאר:

...מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא אלא מינא אחרינא דמיברי מעפרא וממיא ומקרי בלשון ערבי חלזום.²¹

לדעת היד רמה, יש שתי בריות שונות הנקראים בשם חלזון.

הנה חלזום בלשון ערבי הוא השבלול²², אחד מהבריות הנכללים בשם

²¹ ואביא כאן דברי הגמרא, רש"י, והיד רמה, הנוגעים לעניננו. הגמרא מביא שהקשה מין אחד לר' אמי דלא יתכן שיחיו המתים משום שנשתנו לעפר. ר' אמי השיב לו באריכות, ובתוך דבריו אמר שזה שיתכן לעפר להתהפך לבשר חי יש לראות בטבע אצל מין עכבר שחציו בשר וחציו עפר, ולאחר זמן מתהפך כולו לבשר. והמשיך ר' אמי וז"ל, שמא תאמר לזמן מרובה (שאותו שכן אינו נכרס לאלתר אלא לזמן מרובה, שזוע או שזועיים, וחסר סכור שאין הקצ"ח מחיב המתים לפי שעה), עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד (חלזון: תולעת שיוצא מן היס אחד לשבעים שנה, ולזכעין צדמו תכלת, ולכתחלה אינו נראה כזה אלא חלזון אחד), למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות (למחר: שהגשמים יורדין, מתמלא כולו חלזונות. ונראה למורי שצ"י חלזון (ראשון) משריטס כולם), עכ"ל. והקשה היד רמה על פירוש רש"י וז"ל, ואינן נראין בעינינו דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא מכמה אנפי: חדא דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחית אטורא, אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך (קאמר) [קמא] איבנו, ותו היכי מייתי ליה ראייה ממי דלא נפיק אלא משבעים שנה לשבעים שנה, וכל שכן להאיך פירושא בתרא דקשיא טפי דכיון דביצי חלזון משרצין כולן, הרי אין נבראין מן העפר, ומאי ראייה איכא מינה לתחיית המתים. אלא, מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא אלא מינא אחרינא דמיברי מעפרא וממיא ומקרי בלשון ערבי חלזום, עכ"ל.

²² עיין לבוש הארון עמוד 15 ובהערה 28 שם. ופשוט שאין כוונת היד רמה לשבלול דוקא, אלא בא למעט גם שאר הבריות הנכללים בשם חלזון, שהרי אין יתרון לחומט על התולעת ליישב דברי הגמרא [ותולעים גם הם נבראים מעפר או

כולו הפך לבן טהור

חלזון בארמית [הכולל חומטים, תולעים, ו clams]. אם כן, לדברי היד רמה חלזון התכלת הוא בריה אחרת לחלוטין, שאין לו קשר ל'חלזון' הרגיל.²³

שורש המילה 'חלזון'.

כעת, שנתברר מה נכלל בשם חלזון, יש לעיין במקור המילה 'חלזון'. להלן שני מהלכים, והבוחר יבחר.²⁴

ביאור א: חלזון פירושו בעל חיים המכוסה עם נרתיק.

תומכי המורקס טענו שעצם מילת חלזון מורה על בעל חיים המכוסה עם נרתיק, והמילה נשתבש באורך השנים לכלול גם תולעים. כראיה לפירוש זה, הביאו דברי המוסף הערוך (ערך הלז), שכתב:

אמר בנימן, בנוסחאות כתיב בחלזון, ופירושו כלשון יוני תיבה וארגז.²⁵

וביאו תומכי המורקס ש'חלזון' לקוח מאותו מילה יונית, ופירושו בעל חיים המכוסה עם נרתיק [כאילו הוא מונח בתיבה].²⁶

משאר כללך כמבואר מדברי חז"ל באין מספר מקומות, ואכמ"ל בביאור ענין זה, ופשוט.

23 יש לציין דשאר הראשונים חולקים על היד רמה בזה, ולדבריהם ה'חלזון' כאן הוא חלזון הרגיל, ואין 'חלזון' אחר [אם כי לא נודע לנו דעתם אם החלזון העולה להרים הוא חלזון התכלת או לא].

24 והנה הן להפירוש הראשון, הן להפירוש השני, 'חלזון' הוא מילה חדשה המיוסד על מילה יונית, וכמו כמה מילים בלשון הגמרא הלקוחים מלשון יווני עם קצת שינויים. וז"ל התפארת ישראל (פסחים פרק י, משנה ח, בועז אות ג), ונ"ל דאע"ג דנראה שהמלות נסתרסו הרבה ממה שהן במקורם בלשון יון, אבל חז"ל שהם הם בעלי לשון הקודש וכו', כך דרכם בקודש. שכשקבלו מלה יונית לתוך לשוננו הקדושה. הכריחוה להתייחד תחילה, ולכן שבשו המלה במקורה בכוונה, והסבו לקרותה באופן אחר, דהיינו כפי הנאות לפרשה על פי דרך לשוננו הקדושה, עכ"ל. ועיי"ש שמביא כמה מילים הלקוחים מיונית עם שינויים, ועיין עוד ביכין (שם אות נא).

25 ועיין עוד ברש"י ורשב"ם (פסחים קיג, א ד"ה תמרי בחלזון), שגם הם פירשו חלזון על דרך זה [כלי שנותנים בו תמרים].

26 ולהעיר, דלפי פירוש זה אפשר לפרש מהו החלזון המכלה השדות, המוזכר

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

רוב הבריות שנכללים בשם חלזון יש להם נרתיק – החומט, ה clam, וגם ה crab, גופם מכוסה עם נרתיק קשה. רק התולעת אינו מתאים לפירוש זה, ועל כן צריך לומר דנשתבש המילה ברבות השנים וגם תולעים נכללו בו²⁷.

ביאור ב: 'חלזון' פירושו בעל חיים ימי.

יש לפרש שמקור 'חלזון' היא מהמילה היוונית 'hals', שפירושו ים. וראה דברי פלינוס:

"These nations Homer named **Halizones**, because they are **environed within the sea**." (Natural History, Book V, chapter XXXVI, translation of P. Holland).

הדמיון בין 'חלזון' ל *Halizone* מובן מאליו. ואם כן, לכאורה ביאור המילה יהיה כל בריה היושב בקרקע הים [הגדרה שמתאימה עם משמעות דברי רש"י (דברים לג, יט) שהחלזון טומן עצמו בקרקע הים וז"ל, ושפוני טמוני חול: כסויי טמוני חול טרית וחלזון וזכוכית לבנה

בתרגום יונתן בן עוזיאל (דברים כח, מב), ובילקוט שמעוני (פרשת בא, רמז קפה) [עכ"פ לפי הגירסא הנדפס]. הנה בבראשית רבה (ג, כב) ובמנות כהונה שם מבואר שה'קמצא' לכושו גדל עמו. ועיין ערוך השלם 'קמץ' באריכות דקמצא הוא נמלה או חגב [וכנראה ברוב מקומות הוא חגב]. ורבינו בחיי (שם) נקט בפשיטות דקמצא הוא חגב. וא"כ יש לפרש שהחלזון המכלה השדות, הוא החגב, שדרכו להרוס השדות כידוע וכמוזכר בקראי בכמה מקומות. אבל אם כן הוא, לכאורה יצא לנו דכל בריה שיש לו איזה נרתיק יתכן לקרותו חלזון, ויכלול מאות מינים שונים, וזה דחוק טובא ולא מסתבר כלל [מראה מקומות אלו לקחתי מקונטרס מראה הרקיע (סימן כא)].

27 ומה דרצו לטעון שאם עיקר שם חלזון משום הנרתיק, אז בכל מקום שמוזכר חלזון סתם יש להניח שהוא בעל נרתיק – ליתא. 'שבשתא כיון דעל, על', והרי נתקבל בימי חז"ל שתולעת הוא בכלל השם 'חלזון', ואם כן איז סיבה לחשוב שעדיין שימשו בו עבור בעלי חיים עם נרתיקים דוקא. וזה מבואר מדברי רש"י שהבאנו לעיל, שפירש ש'תכלול בעינו', שהוא חוט לבן הנכנס לעין הבהמה ונראה כעין תולעת, נקרא 'חלזון' בלשון התרגום משום דמיונו לתולעת. כדהעיר בקונטרס מראה הרקיע (סימן י, הובא לעיל (הערה 16)), לא יתכן כלל לדחוק דהכוונה שם לחומט. ולדברי תומכי המורקס ש'חלזון' משמעו בעל חיים עם נרתיק, לא מסתבר כלל שהיו מכנים חוט דומה לתולעת בשם 'חלזון'.

כולו הפך לבן טהור

היוצאים מן הים ומן החול, עכ"ל], או פירוש אחר הקרוב לזה²⁸.

הבריות הנכללים בשם חלזון או שהם בריות של הים – כמו ה oyster, וה crab, או שהם בריות הנמצאים בים וביבשה, כמו חומטים ותולעים הים והיבשה. וכמו שלפירוש הראשון 'חלזון' נשתבש לכלול תולעים, לפירוש זה נשתבש 'חלזון' לכלול גם תולעי וחומטי היבשה²⁹.

28 אולם ראיתי דנחלקו בשורש המילה הזו, אם שרשה מהמילה *hals* וכן"ל, או מילה אחרת:

"We thus have various versions of where the Halizones lived, and varied accounts of how they got their name. One of the most popular versions, for both matters, seems to have been that of Arrian (according to Eustathius, Comm. ad Hom. Il. 1.572), namely that the Halizones were Bithynians and were so called because their territory was girded on all sides by the sea - on the north and east by the Black Sea, on the south by the gulf of Astakos, near Nicomedia, and on the west by the Propontis and the Bosphorus... According to Ephorus and Epaphroditus the Halizones owed their name to their arrogant pretensions... because their land was very wealthy." (The Southern Black Sea in the Homeric *Illiad*: Some geographical, Philological and Historical Remarks, Manolis Manoledakis).

29 ולפי פירוש זה דחלזון על שם הים, יש לבאר ברווח דברי התרגום שני על מגילת אסתר (א, ב), שכתב שכששמע שלמה המלך שהגיעה מלכת שבא לראותו: קם ואזל ויטיב בבית זוגיתא וכד חזת מלכא שבא דמלכא בבית זוגיתא יטיב, מחשבא בלבה ואמרה דמלכא במיא יטיב, וחליות חילווא דתעבר, עכ"ל. ופירש הפתשגן הכתב וז"ל, קם המלך מהיכלו וילך וישב אל בית זכוכית אשר לו. ותחשבה המלכה בלבה כאשר ראהו ותאמר: המלך שלמה במים הוא יושב, אז הגביה שולי בגדיה לעבור, עכ"ל. דהיינו, שהגביהה בגדיה כדי להלוך בתוך המים, מבלי שבגדיה ירטבו, וכדרך הנכנס לתוך הים, ועל שם כך נקרא הגבהת בגדה 'חליות חילווא'. ובהמשך התרגום איתא וז"ל, וחזא לך סערא ברגלה, עכ"ל, דהיינו שכיון שמלכת שבא הגביהה בגדיה נתגלו רגליה. כמו שהבאנו, תומכי המורקס טענו דחלזון פירושו בעל חיים המכוסה עם נרתיק, ולכן הלולאות התכלת (עמוד 95) דחה דברי הפתשגן הכתב וכתב ביאור חדש, שחלות חילווא הפירוש הוא שמלכת שבא 'בגדיה היו מתפשטין מסביבותיה, והיא אספתם וסיכבתם עליה מלמעלה'. וזה אינו, ראשית מה קרה שפתאום התפשטו בגדיה מעליה. הלא מבורר שם להדיא שחשבה בטעות שהולכת לתוך המים, ובאמת היה זכוכית, ולכן קודם שנכנסה הגביהה בגדיה. ולדבריו דפירוש המילה כאן הוא שסבבה בגדיה על עצמה, מה ענין הגבהת הבגד לכאן. אלא

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

ודאי דפירושו של הפתשגן הכתב הוא הפירוש הנכון. וכן בתרגום שני להלן (ו), (יא) וזה לשונו, ו[א.ה. המן] נפק מתמן כד מבהל, ועל לאוריא דמלכא, ונסב מתמן סוסיא דקאי בריש אוריא דמתליין ביה מחטפין דדהבא ואחד בריסניה דסוסיא, וכל מני מלכותא טען על כתפוי, ומתקטריין קטרוי, ומחלזון חולזו, עכ"ל, ופירש הפתשגן הכתב וז"ל, ויצא משם כמבוהל, וילך אל ארוות סוסי המלך, ויקח משם הסוס אשר היה בראש האוריה ואשר היה תלוי בו מרביד הזהב, ויאחזהו ברסנו, ויט שכמו לסבול כל כלי המלכות, ויאסר קשריו, וירם שולי בגדיו, עכ"ל. דהיינו שהמן הגביה שולי בגדיו כדי להלוך בנקל [כדמצינו בגמרא סנהדרין (קב, ב) שמנשה אמר לר' אשי 'אי הות התם הות נקיטנא בשיפולי גלימא ורהיטת אבתרא', ופירש רש"י (שם) וז"ל, הוית נקוט שיפולי גלימך: היית מגביה שפת חלוקיך כדי שתהא קל לרוץ והיית רץ לשם, עכ"ל]. וכמו שעשה מלכת שבא כשחשבה שהיא נכנסת לתוך המים. וכמו שבארנו 'חלז' נובע מהמילה *hals*, שפירושו ים. אולם ר' ישראל בארקין טען שיותר מסתבר לפרש על פי הביאור דחלז פירושו דבר המכוסה עם נרתיק וכדומה, ו'וכל מני מלכותא טען על כתפוי, ומתקטריין קטרוי, ומחלזון חולזו', הכל המשך אחד וקאי על בגדי המלכות אשר המן היה נושאם על כתפוי, ופירושו: מתקטריין קטרוי – שהיו מקושרם [קטר' הוא קשר, עיין בערוך השלם ערך קטר באריכות, וכן נקט הפתשגן הכתב] ומחלזון חולזוי – ומסובבים על עצמן, וכאילו החלק הפנימי מכוסה עם החלק החצוני, ה'נרתיק', הסובב עליו. ולהעיר שגם לדרכנו [על פי הפתשגן הכתב אצל מלכת שבא, ש'חלזת חילוזא' פירושו שהגביה בגדיה כמו הנכנס לים], יתכן לפרש כאן כעין זה שהיו הבגדים מקושרים ומקופלים שלא יצאו שפתי הבגדים לחוץ וידלדלו על העפר בדרך בזוי. ואין לפרש ש'ואחד בריסניה דסוסיא, וכל מני מלכותא טען על כתפוי, ומתקטריין קטרוי, ומחלזון חולזו' קאי על הסוס, ופירושו שהמן אחז ברסן הסוס, שכל 'מני מלכותא' היו מונחים עליו ליפותו, וקשרם על הסוס וסבבם על גוף הסוס. ראשית, הרי זה נעשה עכשיו, ולמה נאמר בלשון עבר, כאילו כבר נעשה (הערת ר' ישראל בארקין). ולמה להמן לאחוז ברסן הסוס, שתפקידו הוא לכוון הליכת הסוס, כשהוא עדיין לא תלה עליו לבושי המלכות. ולשון התרגום 'וכל מני מלכותא טען על כתפוי' אינו מובן – הרי זה לא היה משא שהניח על גבי הסוס להוליכו ממקום למקום, אלא לבוש לכל גוף הסוס, והוי זה כאומר על אדם הלוכש כובע שהוא טוענו על כתיפיו. אלא ודאי דהתרגום קאי על המן שהיה מהלך עם בגדי המלכות להלביש בהם מרדכי. והמעייין לעיל בדברי התרגום שני (ו, י) יבין היטב למה המן היה צריך להניח זה על כתפוי, וז"ל הפתשגן הכתב שם: ויאמר המלך להמן, מהר ובא אל גנזי המלך וקח משם כסות ארגמן טוב, ולבוש פסים טוב, מרוקם ומשובץ באבנים טובות ומרגליות, ותלואים בארבע קרנותיו פעמון

כולו הפך לבן טהור

ב. חלזון התכלת – מהו?

הנה ביארנו ש'חלזון' יכול להיות תולעת, חומט או clam. ואם כן צריך עיון לאיזה מין מהמינים שייך חלזון התכלת? וכפי שנבאר דעות הראשונים, על כל פנים לדעת רובם, לא יתכן שחלזון התכלת הוא המורקס.

דעת רוב הראשונים – חלזון התכלת הוא תולעת.

רש"י ור' נתן אב ישיבה ועוד ראשונים שהבאנו לעיל (הערה 8), כתבו כולם דחלזון התכלת הוא תולעת. והמעייין בפירוש רש"י, יוכיח שבכל מקום שפירש רש"י מילת חלזון שאינו החלזון של תכלת, פירש שהוא לימצ"א – חומט³⁰, ואילו לגבי חלזון התכלת תמיד מפרש שהוא תולעת³¹.

זהב ורמון לכל פנה ופנה. וקח משם כתר זהב גדול וכו', וקח משם כובעי ושריוני וכו', ושני רבידי מרגליות אשר יענדום לובשי מלכות, עכ"ל [ומסיים התרגום שני וז"ל ואילן מאני יקרא ורבותא דאמרת לך, תזל ותעבד למרדכי, עכ"ל, לשון קרוב ל'מני מלכותא']. אולם, עיין בהערוך השלם (ערך חלז) שפירש הכל באופן אחר לגמרי. לאחר שמביא דברי הפתשגן הכתב שפירש 'חלזות חילזוא' שמלכת שבא הגביה בגדיה כתב וז"ל, ובעצם הוראת המלה [א.ה. חלז] בלשון ערבי [א.ה. כאן הביא מלה בלשון ערבי, והוא *iizalatan*] פירוש הפשיט בגדים ומגלה מה שהיה מכוסה *entblößen, aufdecken*. וכן נאמר באסתר תרגום שני פ' ויקח (ו, יא) ומתקטריין קטרי ומחלזון חולזוי, וגם כאן העתיק פתשגן הכתב ויאסור קשריו [של סוס] וירם שולי בגדיו ע"כ. ובלתי נכון הוא שאין לו מובן אצל הסוס אבל האמת כי פירוש המלה הערבית הנ"ל ג"כ מכין ומזרז עצמו *zu- ausrüsten* ובזה הכל על מקומו יבא, עכ"ל. ואם כי בעל הערוך השלם מומחה גדול בשפות ודקדוק היה, לכאורה רחוק הוא לומר ש *iizalatan* הוא מקור המלה חלזון. והבוחר יבחר. אחר כל הדין ודברים הנ"ל, ראיתי בספר המתרגם (ערך חלז א) שכתב וז"ל, חלז: בתרגום שני דאסתר בפסוק בימים ההם כשבת, [א.ה. תירגם] וחלזות חילזוא. לא ידעתי מהו, ובעל הערוך לא הביאו, עכ"ל. וגם היעב"ץ לא העיר על זה מאומה בהגהותיו לספר המתרגם. ומה יענו אזובי קיר.

30 עיין פירוש רש"י ל'משקדי חלזוני' (ע"ז כח, ב), דאין לה קשר לתכלת כמבואר מהענין וכדמשמע מלשון רש"י שם. וכן נקט הלבוש הארון (הערה 35) לדבר פשוט.

31 הוכחה נוספת שדעת רש"י היא שחלזון התכלת הוא תולעת דוקא, לא חומט,

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

נמצא בפירוש רש"י למשנה של שמונה שרצים. הנה אחד משמונה שרצים הוא החומט (ויקרא יא, ל), שלדעת רש"י (חגיגה יא, א) הוא snail [שבולל]. ומבואר במשנה (שבת קז, א) שהשמונה שרצים יש להם עור והחובל בהן חייב, ואילו שאר שרצים פטור החובל בהן. וביאר רש"י (שם ד"ה ושאר שקצים) ששאר שקצים הם 'כגון תולעים, נחשים, ועקרב'ים. אולם הרע"ב בפירוש המשנה [שדרכו להצטית לשון רש"י] ורבינו ירוחם (נתיב יב חלק י), השמיטו 'נחשים', וכתבו 'חלזונות' במקומם, וכן בדפוס רומי הגירסא ברש"י הוא כדבריהם, שכולל חלזונות בין שאר שרצים. וכנראה דנפל שבוש ברש"י שלפנינו. א"כ ברור שלדעת רש"י חלזונות אינם דוקא חומטים, שהרי כאן מחלק בין 'חלזון' ובין החומט [אם כי לדעתו חלזון לפעמים יכול חומטים נמי, כמו שהבאנו לעיל]. תודתי נתונה לר' ישראל רוזנברג שהעיר על כל הנ"ל בקונטרסו מראה הרקיע (סימן י, האם החומט הוא החלזון), ועיי"ש. ואין לדחות דכיון דלעיל [בביאור שורש המילה 'חלזון'] העלינו שאפשר לפרש שעיקר שם חלזון קאי אבריה ימי דוקא, אם כן יש לומר שרש"י בא לחלק בין חומטי היבשה, שנקראים בשם חומט, ובין חומטי הים, הנקראים חלזונות, ולומר דדוקא חומטי היבשה החובל בהן חייב, ואילו חומטי הים החובל בהן פטורין. דמלבד דזה דחוק טובא, הרי אז נצטרך לומר דשם חומט קאי רק אחומטי היבשה, דבר אשר לא מסתבר כלל, דאי לאו הכי, הרי חומטי הים נכללו ב'חומט' דמשנתנו. והנה בגמרא שבת (עה, א) איתא וז"ל, הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר חייב שתיים, שהיה רבי יהודה אומר פציעה בכלל דישא [פירוש רש"י: שמפרק דמו הימנו כמפרק תבואה מהקשין שלה]. אמר רבא, מאי טעמא דרבנן, קסברי אין דישא אלא בגדולי קרקע. וליחייב נמי משום נטילת נשמה וכו', עכ"ל הגמרא. וכתב האדמו"ר מראדזין דמדברי הגמרא משמע דהחלזון הוא חומט וז"ל, וכן מלשון הש"ס שבת (עה, א) הצד חלזון והפוצעו משמע שהוא קשה וצריך פציעה דלשון פציעה שייך רק בדבר שהוא קשה וצריך פציעה דלשון פציעה שייך רק בדבר שהוא קשה וכהאי דשבת (קכב, ב) קורנס לפצע בו את האגוזים ובמסכת גיטין וכשמת פצעו את מוחו אבל בדבר שאינו קשה לא שייך לשון פציעה אלא קריעה כהאי דמסכת חולין (כא, א) קרעו כדג, עכ"ל. והיו שרצו לטעון דרש"י שם הוציא מילת פציעה ממשמעותו ופירש וז"ל, פוצעו: דוחקן בידו שיצא דמו, עכ"ל. וטענו דמדברי רש"י אלו מבואר דס"ל דחלזון התכלת אינו חומט, ולכן דייק רש"י לפרש המילה 'פוצעו' לדוחק בידו, ולא לשבירת נרתיק עם כלי. אולם דברים אלו לא נראים כלל. ראשית, לעניות דעתי הדיוק של האדמו"ר מראדזין צע"ג, דמצינו הרבה מקומות שפציעה קאי על דבר רך, ונראה ברור שאין פירושו שבירת דבר קשה, אלא מה שאנו קורין, puncture, pierce, היינו לעשות פירצה בקליפה של דבר, בין עור אדם או בקליפת האגוז, ולמשל (דברים כג, ב) פצוע דכא, וכן (שמות כא, כה) פצע תחת פצע שפירש רש"י (שם) וז"ל, היא מכה המוציאה דם, עכ"ל, וכן בהרבה מקומות בדברי חז"ל פציעה קאי אדבר רך, כמו בכתובות (מג, א) וז"ל, אמר יוסי בר חנינא שפצעה בפניה, עכ"ל, וכן בשיר השירים רבה (ו, ב) וז"ל, מפני מה אני משכים ללקט תאנתי, שכיון שהחמה זורחת על התאנים הן מתליעות וכו', ההוא יומא אשכחן

כולו הפך לבן טהור

המורקס הוא חומט הים, לא תולעת.

המורקס, שהוא חומט הים רגיל, לא מקבל השם תולעת בשום אופן.³²

דעת הרמב"ם.

והנה היו שרצו לדייק מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות (כלים פרק יב, משנה א) שחלזון התכלת הוא חומט:

חלזון הוא כעין צדף³³ עשוי מברזל נועלין בו את הדלתות, ואותו הצדף הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חלזון.

דלא לקט נטלו מהן ופצעו אותם ומצאום מתלעות. אמרו, יפה אמר בעל התאנה, עכ"ל. ואין לזה ענין עם קריעה, שפירושו לעשות קרע בדבר [ripping]. אדם אינו 'קורע תאנה' לראות אם יש בו תולעים, אלא מפצעו, ואין פוצעין דג, אלא קורעין אותו. שנית, יתכן דלדעת רש"י החלזון הוא חומט עם נרתיק רגיל שאפשר לשבור ביד [ודלא כהמורקס שנרתיקו קשה במיוחד וצריך כלי לשוברו]. ועוד מופרך טענה זו מדברי האגלי טל במלאכת דש (אות ה), שביאר שרש"י אינו מדבר על פציעת גוף החלזון, אלא כוונתו לומר שאחר שכבר נפתח גוף החלזון ונתגלה הדם, דוחקין הדם לחוץ, ואין לזה ענין עם פציעת גוף החלזון, עיי"ש באגלי טל שדוקא מדחיקת הדם לחוץ יתחייב משום דש, לא באופן שסתם עשה נקב ופתח להדם לצאת, והנדון האם יש להחלזון נרתיק או לא אין לו מקום כאן [ושמעתי מגאון אחד שליט"א עוד ביאור בדברי רש"י, על דרך האגלי טל]. הגם שפירושים אלו אינם מתאימים עם המורקס, על כל פנים אין שום הכרח מדברי רש"י אלו שהחלזון הוא תולעת. תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהעיר לי על השני מהלכים האחרונים.

³² ומה שדחה הלבוש הארוך (עמוד 13) וז"ל, שכלול הינו בעצם תולעת עם קונכיה, עכ"ל, הא ליתא, דהרי לא מצינו אפילו מקום אחד שהראשונים ישתמשו בהמילה 'תולעת' לחומט. 'תולעת' הוא 'תולעת', ו'חומט' הוא 'חומט', וכמו slug ב snail, שאינם מתחלפים. ואם כי מצינו לפעמים שחז"ל השתמשו בתולעת לחומט בדברי אגדתא וכדאיתא במדרש שוחר טוב (כב) וז"ל, ואנוכי תולעת ולא איש, ר' יהושע בן לוי אומר אני הוא שהלבשתין פורפרייה על הים, ולא איש אחר בעולם, עכ"ל, בודאי לא יתכן דכל כך הרבה ראשונים יקפידו לומר שהחלזון הוא תולעת, ודוקא אצל חלזון התכלת, הלא דבר הוא, ואילו אצל שאר חלזונות פתאום זכרו דהחלזון הוא לימצ"א – חומט. ולשיטת הלבוש הארוך תמוה מילתא טובא למה דוקא אצל חלזון התכלת [ולא בשום מקום אחר בכל התורה כולה] החליטו כמה ראשונים במקומות מפורדים לכנות חומט בשם תולעת.

33 Shell.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

וטענו שאף שלא כתב הרמב"ם להדיא שכוונתו לחלזון התכלת, לכאורה מסתבר כן, דאם כוונתו לחלזון סתם למה פירט שחלזון זה הוא חלזון הים. אולם אחר שראינו שהמילה חלזון משמש עבור כמה בריות הים, ביניהם אלו שיש להם נרתיק בולט כמו ה oyster וה clam, פג תקפה של ראיה זו^{34 35}.

דעת הערוך.

ועיין בספר הערוך ערך חלזון³⁶, שבערך המבאר החלזון שאינו של התכלת מזכיר שהחלזון יש לו נרתיק³⁷, ואילו אצל חלזון התכלת לא הזכיר מזה מאומה. ונחלקו האחרונים בכוונתו, דהמוסף הערוך כתב ש'גם זה [א.ה. חלזון התכלת] יש לו נרתיק'. וכן דעת התפארת ישראל (קופת הרוכלין, כללי בגדי קודש).

34 ורב ש. דויטש, בעל ה Living Torah Museum, אמר לי שיש לו המנעול הזה ושאינו לו שום דמיון להמורקס, ובעזרת ה' אצרף כאן תמונה כשיגיע לידי.

35 עוד יש להעיר דלדבריהם הוי ליה להרמב"ם לכתוב בפירוש דמייירי בחלזון התכלת, וכמו שכתב הר"ש שם. הסמך היחיד שדעת הרמב"ם שהחלזון הוא חומט הוא מדברי ר' תנחום הירושלמי בס' אלמרשד אלכאפי, אחד מחכמי תימן, שתרגם חלזון ל'אלחלזון' בערבי (הובא בלבוש הארון הערה 28). אולם יתכן שבימיו 'אלחלזון' [חלזון בלשון ערבין] כלל חומטים ותולעים, כמו שכולל שניהם בלשון ארמי.

36 וז"ל הערוך: חלזון [ערך א]: בסנהדרין ריש גמרא דחלק (צא, א) עלה להר וראה שהיום אין שם חלזון אפילו אחד, ולמחר יורדין גשמים ומתמלא כל ההר כולו חלזונות. תרגום ירושלמי [א.ה. לפנינו הוא בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל] (דברים כח, מב) יירתינון חלזונא. בפסיקתא דויהי בשלח פרעה (פיסקא יא, בשלח כא): ולא היו גדילין, אמר להן חלזון הזה כל זמן שהוא גדול נרתיקו גדול עמו. עד כאן הערך הראשון. חלזון [ערך ב]: בשבת פרק במה מדליקין (כו, א) בגמרא דר' ישמעאל אומר אין מדליקין בעיטרין, יוגבים אלו צדי חלזון מסולמא דצור עד חיפה. ובפרק כלל גדול (עה, א) גמרא הצד צבי והשוחטו, תנו רבנן הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת. בפרק קמא דמגילה (ו, א) בגמרא אבל עצי כהנים, אמרו לו חייך כולם צריכין לך על ידי חלזון. במנחות (מד, א) סוף הלכה קמא דפרק התכלת, ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחת לע' ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרינ, עכ"ל.

37 מוזכר בסנהדרין (צא, א), לדעת רש"י הוא חלזון התכלת, אולם הערוך והיד רמה (שם בסנהדרין) חולקים על זה וס"ל שהוא חלזון אחר, וכן מבואר בתוספות (עירובין צז, ב).

כולו הפך לבן טהור

אולם היד דוד³⁸ בספרו 'מנחת עני' (חלק ב ערך 'לא הוכשרו למלאכת שמים אלא טהור') כתב:

ובערוך בערך חלזון השלישי הביא בשם הפסיקתא חלזון הזה כל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו, ומשמע שהוא מן חומט של ים, וכן כתבו המספרים שהוא חומט הנקרא פורפור מושעל. אמנם נראה שהוא חלזון אחר, לפי מה שהביא הערוך בשם תלמוד ירושלמי יירש הצלצל יירש חלזונא, ובודאי אין הכוונה שהצלצל הוא החלזון שצובעין בו תכלת דהוא אינו מכלה השדות, רק מן תולעת אחר, וכן נראה שהרי בערוך אחר זה הביא, חלזון זה שצובעין בו תכלת, אמנם בעל מוסף הערוך כתב, גם זה נרתיקו גדל עמו, ולא ידעתי מנין לו זה.

וכעין זה בלקוטי חבר בן חיים³⁹ (חלק א, הערות על החתם סופר, סימן לט)⁴⁰.

38 מגדולי צרפת בימיו, אשר העיד עליו החתם סופר (דרשות חת"ס חלק א, דרוש לז' טבת תקע"ג 'ובו הספידא על פטירת הרב הגאון מו"ה דוד זינצהיימער זצ"ל') וז"ל, הרה"ג מו"ה דוד זצ"ל זינצהיימער, בעל המחבר ספר יד דוד וכו' עוסק כל ימיו בתורה והחזיר הש"ס כמה פעמים, וכל ספרי ראשונים ואחרונים היו ממש שגורים בפיו, כנראה מספרו וכו', עכ"ל ועיי"ש שהאריך בשבחו, ועיין עוד בהערה שם דמצייין לאחדים מן המקומות שהחתם סופר מביא היד דוד בספריו.

39 מתלמידי החתם סופר.

40 ולכאורה נחלקו איך להבין את הערך הראשון, דדעת מוסף הערוך והתפארת ישראל שהוא ערך כללי [אם כי מה שהזכיר חלזוני יבשה, בודאי מדבר על חלזון מסויים מתוך הכלל], וחלזון התכלת גם הוא נכלל ב'נרתיקו גדל עמו', ורק משום דכמה גמרות נאמרו על חלזון התכלת דוקא זכה חלזון התכלת לערך מיוחד. ואילו היד דוד ס"ל דהערך הראשון מדבר על חלזון מסויים, הצלצל, והערוך השני מדבר על חלזון אחר, היינו חלזון התכלת, וכן פירש בספר נר ערוך (ערך חלזון ד). לכאורה יתכן לפרש בדרך שלישית, שהערך הראשון כולל דוקא שאר חלזונות, או כפי שיותר מסתבר שהוא ערך כולל, אבל אין כוונת הערוך שכל חלזון יש לו נרתיק, אלא מביא כל דברי חז"ל על החלזון בכללות בערך אחד. והמילה חלזון לפעמים משמש עבור בריה עם נרתיק ולפעמים לא, כי הוא כולל שניהם. ועל חלזון התכלת בא ערך נפרד, כך שאין הכרח לכאן או לכאן אודות השאלה אם יש לו נרתיק. כמובן, אם נפרש ששני הערכים קאי על שני מינים, שני המינים הם מיני אותו בריה, לא בעלי חיים שונים לגמרי, דאי לאו הכי לא היו נקראים שניהם חלזון [אולם עיין לעיל דדעת היד רמה שיש שתי מילות

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

היעב"ץ כתב דחלזון התכלת הוא clam.

לדעת היעב"ץ (הובא לעיל), חלזון התכלת הוא מין clam משונה מאד, הממוצע בין הצמח והחי.

בשונה מבריה זו, המורקס הוא חומט רגיל, שאינו שונה במראהו ובהנהגתו מחומט היבשה רק במה שהוא דר בקרקע הים, עם עוד כמה מינים של חומטי הים. מעולם לא נסתפק אדם עליו אם הוא דג או צמח⁴¹.

היד רמה ס"ל שחלזון התכלת אינו החלזון הרגיל.

כמו שבארנו, לדעת היד רמה, המילה חלזון אצל תכלת אין לה קשר להמילה חלזון שאנו רגילין בו, ומהות החלזון הזה לא נתברר לנו.

מסקנת הדברים.

העולה מדברינו, כמה ראשונים כתבו להדיא שחלזון התכלת הוא דוקא תולעת, ונחלקו רבותינו האחרונים בדעת הערוך אם סבירא ליה שחלזון התכלת תולעת או חומט.

'חלזון' ששרשו מהמילה הערבי 'חלזו"ם', ו'חלזון' אחר]. הכוונה הוא דאם כתב הערוך אצל אחד מהם שיש לו נרתיק וכדומה אין הכרח שזה נמצא אצל השני. 41 ומה שהלבוש הארון (עמוד 13) חשב להביא ראיה להמורקס מדברי הראב"ד וז"ל, הראב"ד ועוד ראשונים מתארים את החלזון כבריה שהוא יצור ביניים בין דג לצומח. הגדרה זו נובעת מכך שמדובר למעשה בבריה ימית, אשר יכולתה לנוע הינה מוגבלת, עכ"ל, אינו מובן, שהרי כל מי שיש לו עינים יראה דאין להמורקס והצמח שום דמיון, ולא מצינו אדם מעולם שיסתפק שמא המורקס צומח הוא. ויש להעיר שאפילו לפירושו של הלבוש הארון אין מזה ראיה להמורקס, דגם תולעי הים ושאר הבריות הנכללים בכינוי חלזון מתאימים להגדרה זו. ועיי' לבוש הארון (עמוד 26) וז"ל, בנוסף לכך, חילזון התכלת [א.ה. כוונתו להמורקס] הינו החילזון היחיד בסביבת גידולו, אשר לו דמיון מובהק לסלעים המקיפים אותו בקרקעית הים. קשה מאד להבחין בין חלזון המורקס לסלעים רגילים עכ"ל. הרי דאפילו כשהוא יושב בלא תנועה אין להמורקס דמיון לצומח, כל שכן כשהוא מתנועע שניכר לכל מה הוא.

כולו הפך לבן טהור

סוף דבר, מה שטענו שחלזון התכלת בהכרח יש לו נרתיק, הוא מופרך לגמרי ונגד רוב הראשונים⁴².

סוף דבר: אין שום הכרח שחלזון התכלת הוא חומט, דהמילה חלזון כולל כמה בריות. ובעוד שהאחרונים נחלקו אם יש אחד מן הראשונים שסובר שחלזון התכלת הוא חומט, ישנם כמה מן הראשונים שכותבים בפירוש שהוא תולעת. ואחרים כתבו שהוא מין clam משונה, או איזה בריה אחרת אשר מהותה לא נתגלה לנו.

ג. האם כל חלזון כשר לתכלת?⁴³

ביאור הנדון.

יש לעיין, האם כל חלזון שנמצא בעולם ואפשר לצבוע תכלת מדמיו, כשר לעשות הימנו תכלת לציצית, או שמא החלזון שאמרה תורה לעשות ממנו תכלת הוא חלזון מסויים. והא דהזכיר הברייתא בנמחות (מד, א) סימני החלזון שצובעים ממנו תכלת, הוא רק כמראה מקום על חלזון שהיה דרכם לעשות ממנו תכלת, אבל גם שאר חלזונות כשרים, אם נצליח לעשות מהם צבע תכלת.

נפקא מינה למעשה, באופן שנמצא חלזון שאפשר לצבוע כחול מדמיו, אבל כפי הנראה אותו חלזון אינו מתאים עם סימני חז"ל. אי נימא שכל

⁴² והנה ר' ישראל בארקין העיר די"ל דגם הראשונים שכתבו שחלזון התכלת הוא תולעת לא כיוונו לומר שאינו חומט, דמנין להם זאת. רק שלא ידעו מהו החלזון התכלת, אולם ידעו ש'חלזון' יכול להיות חומט או תולעת, ותפסת מועט תפסת. ודחוק טובא לומר דכל הני ראשונים במקומות מפורדים ומפוזרים, שפירשו בפשיטות שהוא תולעת [ולא מצינו אפילו אחד מהם שכתב דבריו בלשון אפשר], כולם דברו מספק. ולכאורה יותר מסתבר לפרש שידעו שאם יש לחלזון התכלת נרתיק חז"ל לא היו מעלימים זאת, אלא היו כותבים זה בין שאר דבריהם על מהות חלזון התכלת, וכדהעיר בקונטרס עיון הלכה. יתכן שקבלו איזה פרטים על מהות החלזון במסורה [שכמובן לא נשכח הכל ברגע אחד, ויתכן שבתקופת הראשונים עדיין היה להם ידיעות עליו על פי המסורת מדור לדור].

⁴³ על הנדון אם צבע כחול העומד ביפיו כשר לתכלת, אפילו אם אינו מהחלזון, עיין בנספח א באריכות.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

חלזון שאפשר להפיק מדמו צבע 'תכלת' כשר לכך, לא אכפת לך שלא לזה כיוונו חז"ל, סוף סוף הוי צבע תכלת הנעשה מחלזון. אך אי נימא דבעינן לעשות התכלת מחלזון מסויים, אז אפילו אם נמצא חלזון שאפשר להפיק מדמו תכלת, אכתי יש לדון שמא אין זה החלזון שאליו כוונה תורה, ותכלת הנעשה ממנו, פסולה.

תומכי המורקס טענו כהצד הראשון – כל חלזון כשר להפיק ממנו תכלת, והביאו שני ראיות לחידוש זה:

א. דיוק מדברי התוספתא שכתב 'שתכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה', הרי שתנאי המעכב הוא שיבא התכלת מדם חלזון, אבל אין חלזון מסויים שרק הוא כשר לתכלת. ב. מהתמיה של הגמרא 'הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא', לכאורה מבואר שבתקופת חז"ל היו רק שתי צבעין בגוון תכלת – או תכלת כשר מדם החלזון, או קלא אילן. ואם קיימת חלזון פסול, הרי יש צד שלישי? אלא מבואר שכל חלזון שאפשר לצבוע ממנו כחול ראוי לעשות ממנו תכלת לציצית.

הוכחה א: דברי התוספתא.

כך פותח הקונטרס חותם של זהב:

איתא בתוספתא מנחות (ט, ו): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה" למדנו מלשון זה, כי לא נודע להם שום דבר בגוון תכלת הפסול לתכלת אלא הבא שלא מן החלזון, דבשום פנים אי אפשר שיבוא הלשון אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה אילו יש חלזון נוסף הפסול לתכלת שצובע באותו גוון כחלזון הכשר. ואפילו לשון עליגים אינו... ולפי זה אם ימצא דבר ששמו חלזון, ושימש בזמנם לצביעה ואפשר לצבוע בו גוון תכלת, ודאי הוא החלזון הכשר לתכלת.

אין דרך חז"ל לפרש על איזה חלזון כוונתם.

דיוק זה מיוסד אהנחה שאם היתה כוונת חז"ל לחלזון מסויים, היו מפרטים אותו. אולם, הנחה זו ליתא כלל. לא מצינו אפילו במקום אחד

כולו הפך לבן טהור

מן העשרות מקומות שחז"ל מזכירים החלזון שפירטו על איזה חלזון כוונתם, אם לחלזון התכלת או לחלזון סתם, אלא בכל מקום סמכו על הלומד שביין דבר מתוך דבר, אפילו במקומות הסתומים הרבה יותר מתוספתא זו.

תמוה לומר דחלזון סתם בהכרח קאי על כל חלזון.

ולמשל, ראה דברי הגמרא בסנהדרין (צא, א):

...עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות.

ועיין בדברי ראשונים שם שנחלקו בביאור הגמרא, איזה חלזון הוא זה. דעת רש"י (ד"ה חלזון) הוא דהגמרא קאי דוקא אחלזון התכלת. ואילו הערוך (ערך חלזון), והיד רמה (שם בסנהדרין), חולקים וס"ל שהחלזון שם אינו חלזון התכלת אלא חלזון אחר.

אבל לפי הדיוק הנ"ל, הנה לא פירטו חז"ל חלזון מסויים, אלא אמרו סתם 'חלזון'. ואם כן, לפי הכלל הנ"ל, כוונתם לכל חלזון, דבר שבטולה מבואר.

יש להבין מהסוגיא על איזה חלזון כיוונו חז"ל.

האמת הוא דכמו שבכל התורה כולה צריך להבין על מה מדברים מקשר הענינים⁴⁴, כן הכא. מובן מאליו דאם חז"ל מדברים על חלזון

44 וז"ל הרמב"ם באגרת תימן (פרק ה במהדורת ר' אברהם שנעעבאלג): דע שלא יעבור לשום אדם לקחת מלה אחת מעניין שכולו דבק ומתחבר, להיות לו לראיה לסמך עליה, אבל ראוי לו לעיין במה שקדם מן הענין ומה שאחריו. כלומר שיעיין בתחלת המלה ההיא, שסמך עליה, מתחלה עניינה ובאי זה עניין ופסוק עד שישלים, ואז ידע כוונת אומר הענין ואז יקח ראיה ממנו. ואין ראוי לשום אדם לקחת ראיה מדבר מוכרח מאשר לפניו ומאשר לאחריו. ואלו היה זה עובר, כמו כן ראוי לומר שהקב"ה הזהירנו שלא נשמע מן הנביא, שכן הוא אומר (דברים יג, ד) 'לא תשמע אל דברי הנביא ההוא'. וכן נוכל לומר שהקב"ה צונו לעבוד עבודה זרה ח"ו, שכן כתיב (דברים יא, טז) 'ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם', והרבה כיוצא בזה. ודבר זה מבואר שאין לוקחין ראיה משום פסוק בשום פנים עד שידעו כוונת הענין מתחלתו ועד סופו, ואז יובן הענין,

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

לגבי תכלת, כוונתם להחלזון שממנו עושים התכלת המוזכר במנחות (מד, ב), ולא לחלזונות ככלל, ובאו לומר דין פשוט: שתכלת אינו כשרה אלא מחלזון התכלת, ואי אפשר לעשות תכלת כשר באופן אחר⁴⁵.

הרמב"ם השמיט דברי התוספתא.

וכל זה מוכח מהא דהשמיט הרמב"ם [וגם שאר הראשונים] דברי התוספתא, וכתב סתם (הלכות ציצית, פרק ב הלכה ב):

כיצד צובעין תכלת של ציצית... מביאין דם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים ודמו שחור כדיו... וזו היא התכלת של ציצית.

ואם מן התוספתא מבואר שכל חלזון כשר לתכלת, למה לא הזכיר רמב"ם כלל חשוב כזה, הלא דבר הוא. אלא ודאי שאין שום ראיה מן התוספתא שכל חלזון שאפשר לצבוע ממנו כשר לתכלת⁴⁶.

התוספתא אשר בידינו אינה בדוקה כל צרכה.

וכיון שהרמב"ם השמיט כל זכר מדברי התוספתא, הרי אפילו אם פירוש החותם של זהב נכון וישר כבר למדנו רבינו היעב"ץ (שאלת יעב"ץ חלק א, סימן פח):

...שהתוספתא שבידינו אינה בדוקה כל צרכה, ופעמים הרבה שאין

עכ"ל.

45 ועיין עוד בדברי החסדי דוד בפירושו 'ספרי דבי רב' (פיסקא שנד לג, יט) על דברי הספרי הידועים שהחלזון נגנז לצדיקים, וז"ל דנראה שאותו שהיה עולה לשבעים שנה לא היה מהמובחר שבהם שהרי הקלא אילן הוא דומה לו ולכן היה צריך בדיקה וכו' אבל המובחרים שהן דומים לכסא הכבוד ממש גנוזים שם לצדיקים לעתיד לבא, עכ"ל, עיין שם דמסיק שהיו שלשה סוגי חלזונות של תכלת, אשר המובחרים שבהם נגנזו, ונשאר המין הפחות שבהם. וא"כ הרי לא היה אפשר להתוספתא להראות באצבע על חלזון אחד שדוקא ממנו כשר ואילו האחרים פסולים, דבאמת נמצאים שלשה חלזונות הכשרים לתכלת [אם כי בעולם המעשה יש לנו רק אחד מהם, אותו המוזכר במנחות (מד, ב)].

46 בענין מה שרצו לטעון בדעת הרמב"ם שלדעתו כל תכלת העומד ביפיו כשר, ואפילו חלזון לא בעינן [ודלא כהתוספתא], עיין נספח א באריכות.

כולו הפך לבן טהור

הפוסקים סומכין עליה ודוחין אותה מהלכה⁴⁷.

הרי דאפילו אם באמת כוונת התוספתא שכל חלזון כשר לתכלת, אי אפשר להסיק מכך דבר למעשה, מאחר שהרמב"ם ושאר הראשונים לא פסקו כדבריו 'ודחו אותה מהלכה'⁴⁸.

הוכחה ב: דברי הגמרא במנחות.

הגמרא במנחות (מב, ב) מביאה שתי בדיקות שעל ידם אפשר לברר אם צמר כחול [שאינו ידוע במה נצבע] נצבע בתכלת כשר, או עם קלא אילן הפסול:

...והא רבי יצחק כריה דרב יהודה בדיק ליה מייתי מגביא גילא ומיא דשכלילתא ומימי רגלים כן ארבעים יום ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא. איפריד חזותיה פסולה, לא איפריד חזותיה כשרה. ורב [אויא] משמיה דרב עזירא אמר מייתי חמירא ארכתא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא כשרה לגריעותא פסולה. מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי, בדקוה בדרב יצחק כריה דרב יהודה ואיפריד חזותיה, בדרב אדא ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה, אמר להו רב אחאי, אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא.

והנה המורקס היה ידועה מאד בימי חז"ל, ועל הצד שהוא אינו חלזון התכלת המסויים המוזכר במנחות (מד, ב), למה תמה רב אחאי כאילו אי אפשר לומר שהצמר נצבע בדבר שאינו קלא אילן ואינו תכלת כשרה – הלא יתכן שהצמר נצבע בדם המורקס? אלא, מבואר שגם תכלת משאר חלזונות, כמו המורקס, כשרה⁴⁹.

47 ועיין שם עוד.

48 ועיין להלן בהערה (208) שהבאנו דכמה אחרונים סוברים שרק בציצית צריך התכלת להיות מן החלזון, אבל לא בבגדי כהונה [ועיין עוד בנספח ב]. והנה התוספתא קאי אתכלת בבגדי כהונה, כמו שכתבו הגאון ר' דוד קארלינר בקונטרס דרישת ציון וירושלים (מאמר שלישי) וספר עבודה תמה (שער ה, דף נח, ב ד"ה ועתה) [עיין להלן (הערה 251) עוד בזה]. אם כן, לדעת אלו האחרונים האומרים שבבגדי כהונה אין צורך לתכלת מן החלזון, על כרחך שתוספתא זה משבשתא.

49 יש שהביאו ראיה זו באופן שונה קצת, שאם נאמר שיש רק חלזון אחד הכשר לתכלת, אז מדברי הגמרא מוכח שהמורקס הוא החלזון, שהרי הוא היה ידוע

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

מדברי הכסף משנה מבואר ש'קלא אילן' הוא כינוי לכל צבע שאינו תכלת.

כתב הכסף משנה (הלכות ציצית פרק ב, הלכה ח):

*...ובגמרא לא אמרו אלא חוץ מקלא אילן והוא צבע תכלת בשאר צבעים
שלא בדם חלזון.*

הרי דפשיטא ליה דקלא אילן הוא כינוי לכל צבע בגוון תכלת, וההבחנה מועילה לכל צבע שאינו מן החלזון. ואם הצבע לא ירד לאחר הבדיקה, בהכרח הוא תכלת כשרה, כך שאין שום טענה שהוי ליה לרב אחאי לאסוקי אדעתיה ש'אולי נצבע במה שהוא אחר', כיון דגם שאר צבעין נכללים בהכינוי 'קלא אילן', ומתקלקלים בבדיקת חז"ל כמוהו.

טענה ש'קלא אילן' הוא צבע מסויים.

הלבוש הארון (הערה 107) טען שקלא אילן בכל מקום הוא צבע מסויים:

וכדאי להעיר, שלא יתכן לפרש ש"קלא אילן" היא כינוי ל"כל צבע תכלת שאינו מחלזון", שהרי הגמרא והתוספתא משתמש בשם זה בסוגיות שאינם קשורים לתכלת⁵⁰ ... וכן מבואר בב"ק (צ"ג ע"ב) בסוגיא של שינוי בגזל: "רבא אמר: לעולם לא פליגי רבנן עליה דרבי שמעון בן יהודה, ושאיני צבע הואיל ויכול להעבירו על ידי צפון, וכי קתני התם לא הספיק ליתנו לו עד שצבעו פטור ואוקימנא כדברי הכל, בקלא אילן דלא עבר" ... ומבואר מכל זה דקלא אילן הוא שם צבע מיוחד ולא רק ענין כללי של "כל דבר שאינו תכלת אמיתי"⁵¹.

בימי חז"ל, ואם אינו החלזון הוה ליה למימר שאם אינו תכלת ואינו קלא אילן, אז הוא מן המורקס. אלא, הרי מבואר שהמורקס והחלזון, היינו הך. כיון שאין נפקא מינא אמיתי בין שני האופנים, ושניהם מופרכין באותו מדה, וכמו שהארכתי כאן, לא ראיתי צורך להכפיל הדברים.

⁵⁰ עיי"ש שמביא כמה דוגמאות.

⁵¹ ועייין שם עוד שמביא ראיה לזה מהא דהראשונים כתבו שתרגומו של קלא אילן הוא 'אינדגו', שהוא צמח מסויים.

כולו הפך לבן טהור

בלשון חז"ל מצוי שכוללים הרבה דברים בדבר מסויים.

ומטענתו, נראה שהבין שלפי פשטות הכסף משנה אין שום דבר הקרוי 'קלא אילן', אלא שהוא שם כולל לצבעים בגוון תכלת [שלא באו מן החלזון], ולכן בא הלבוש הארון להוכיח שיש דבר מסויים הנקרא 'קלא אילן'.

האמת הוא שמעולם לא עלה על הדעת לומר שסבירא ליה להכסף משנה שאין דבר מסויים הנקרא 'קלא אילן'. כוונת הכסף משנה הוא ש'דברה תורה כלשון בני אדם' – כלומר, שיש צמח הקרוי 'קלא אילן', אשר צבעו ממנו בגוון תכלת בזמן חז"ל, ועל שמו קראו חז"ל כל צבע כחול שאינו תכלת מן החלזון 'קלא אילן', כדרך העולם לכנות כלל על שם הדבר המצוי בו⁵². לכן פעמים מצינו שכוונת חז"ל ב'קלא אילן' הוא לצמח הקלא אילן דוקא, ופעמים מצינו שמשתמשים בו ככינוי לכל צבע בגוון תכלת שלא בא מן החלזון⁵³.

⁵² ועיין בלבוש הארון (שם) וז"ל, ומה שכתב בכסף משנה היינו שהרמב"ם כולל שאר צבעונים שאינם תכלת בדין קלא אילן הפסול, אבל אין כוונתו ששאר מינים הפסולים נקראים בשם קלא אילן, ע"ש והבן, עכ"ל [ההדגשה במקור]. והנה מבואר להדיא בדברי הכסף משנה שלא כדבריו, אלא שקלא אילן משתמש כשם כולל לכל צבע תכלת שלא בדם חלזון, והוא דין האם קלא אילן הוא שם הכולל לכל גוון שחור, או לצבע תכלת בלבד. וז"ל הכסף משנה: ויש לתמוה על רבינו שכתב, היתה כלה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור [א.ה. עכ"ל הרמב"ם], ובגמרא לא אמרו אלא חוץ מקלא אילן, והוא צבע תכלת בשאר צבעים שלא בדם חלזון, ועוד יש לתמוה וכו', ויש לומר לראשונה הוה אפשר לומר שרבינו מפרש דקלא אילן שם כולל בין לצבע תכלת שלא בדם חלזון, בין לשחור, ונקט רבינו לאסור שחור וכל שכן צבע תכלת שלא בדם חלזון, ומפרש דטעמא דלא יטיל בה קלא אילן במקום לבן משום דבעינן שני מינין, והכא מחזי כאילו אין שם אלא מין אחד. והשתא אף על פי שנאמר שרבינו מפרש גם כן כדעת שאר המפרשים דבקלא [אילן] אינו נכלל שחור, יש לומר דמשמע ליה מסברא דכיון דטעמא דלא יטיל בה קלא אילן ללבן הוא משום דמחזי כאילו אין שם אלא מין אחד, ההוא טעמא שייך בשחור וממילא משמע ורבינו נקט שחור וכל שכן לקלא אילן, עכ"ל. הרי לנו מפורש שקלא אילן משמש כשם כולל לצבע תכלת בשאר צבעים, ואין שום הבנה לטענה זו שכוונת הכסף משנה ל'דין' קלא אילן.

⁵³ ולטענת הלבוש הארון שאם במקום אחד חז"ל השתמשו במילה לדבר מסויים, אז זה מוכיח שבכל מקום כוונתם באותו מילה הוא רק לאותו דבר, עיין בגמרא בבא בתרא (לח, ב) וז"ל, אמר רב יהודה אמר רב, מחזיקין בנכסי בורח,

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

כל צבע שאינו תכלת יורד בהבדיקות של חז"ל.

אפילו למי שיחלוק על דברי הכסף משנה, ויתעקש שקלא אילן בכל מקום הוא רק קלא אילן, ומשום מה סבירא ליה שאי אפשר לומר שחז"ל השתמשו ב'קלא אילן' ככינוי לכל צבע כחול שאינו תכלת, נראה דאין מהגמרא הנ"ל אפילו סרך ראייה, משום שגם שאר צבעים ימסו כשיעשו ההבחנה עליהם, וכמו שנקט הגר"מ פיינשטיין לדבר פשוט (אגרות משה יו"ד חלק ב, תשובה קלג)⁵⁴, ורב אחאי אורחא דמילתא נקט, ולא ראה צורך להיות מונה והולך כל הצבעים שהצמר לא היה יכול להיות נצבע מהם.

לסיום, כל מקום שמבואר הדבר שדוקא בקלא אילן עסקינן, הכוונה

עכ"ל. וברשב"ם שם (ד"ה מחזיקין בנכסי בורח) פירש וז"ל, האי דנקט בורח לאו דוקא דהוא הדין לכל מרחיקי ארצם אלא אורחא דמילתא נקט שאין דרך בני אדם להחזיק בקרקע של אחרים בגזל אלא בקרקע בורח, עכ"ל. והנה ולדברי הלבוש הארון, בהכרח כוונת הגמרא דוקא לבורח, אבל לא נשנה דין זה לגבי מי שהרחיק מסיבה אחרת, שהרי שמצינו בכמה מקומות שחז"ל דברו על בורחים, ודברי הרשב"ם תמוהים מאד. וכל הש"ס מלא בכגון דא, ואין צורך להאריך.

54 קודם שנביא דבריו, יש להקדים שהגר"מ אזיל בזה לשיטתו המחודש שקלא אילן מתחיל שחור ומתהפך לכחול על ידי סממנים [ודלא כהנודע ביהודה (עיי' נספח ב באריכות)]. אולם דיוק זה אינו תלוי בשיטת הגר"מ במהלך הצביעה, ובאמת זה שהבחינה יועיל לכל צבע שאינו תכלת דבר פשוט מן הסברא, ודברי הגר"מ באים כאן בבחינת תנא דמסייעא.

הגר"מ פיינשטיין בא להוכיח שקלא אילן הוא מהצבעונים השחורים, בטענה שהרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב, הלכה ד) כתב שאם נבדקה התכלת ונודע שהוא משאר הצבעין המשחירין, פסולה. והרמב"ם (הלכה ה) ממשיך לבאר איך בודקין התכלת, ומביא הבדיקות שהזכירו חז"ל. והנה בדיקות אלו הרי נועדו עבור חשש קלא אילן כמבואר בדברי הגמרא, ואם כן ברור שהרמב"ם כולל קלא אילן בגדר 'שאר משחירים', וכמו שמבאר הגר"מ וז"ל, פרש"י על בדיקה זו שאיתא בגמרא [א.ה. מנחות] ריש דף מג בבדיקה דרבי יצחק בריה דרב יהודה איפרד חזותיה פסול, שהוא נתקלקל המראה פסולה דקלא אילן הוא, והרמב"ם אף שלא הזכיר שהוא קלא אילן, הוא משום שאין צורך, דאפשר איכא עוד מינים, ואולי ידע דודאי איכא עוד מינים שעושים מהם על ידי סממנים צבע התכלת, אבל כולם הם צבעונים משחירים שעל ידי תערובות הסממנים דקמוניא וכיוצא בהן נעשות תכלת, אך כל הצבעונים נפרדים ואינם עומדים כדם החלזון, עכ"ל.

כולו הפך לבן טהור

הוא דוקא לקלא אילן ממש, וכשמדברים חז"ל על קלא אילן כלפי תכלת, אז הכוונה הוא לכל צבע כחול שאינו מדם החלזון⁵⁵.

סוף דבר: אין שום ראיה שכל חלזון כשר לתכלת.

55 וכדאי להעיר שבלולאות התכלת (עמוד 239) תמה שמצד אחד הרבה קדמונים (עיי"ש בעמוד 238 באריכות) מכנים 'איסטיס' [הוא צמח הדומה לאינדיגו\קלא אילן ועושה צבע כחול, הזכירו הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב, הלכה א)] 'דומה לתכלת'. ולשיטת תומכי המורקס שהבאנו לעיל שרק קלא אילן ממש נקרא בשם 'קלא אילן', הוא פלא למה לא הזכירה הגמרא איסטיס כמו שהזכירה קלא אילן, ועיי"ש שמסיק שכנראה הוא נכלל בקלא אילן ונשאר עם קושיה. וגם מזה מוכח שחז"ל נקטו קלא אילן רק משום 'אורחא דמילתא' ולא יותר.

סימן ב. הדרך לברר מהו חלזון התכלת.

א. האם סימני החלזון נאמרו הלכה למעשה?

הקדמת הדברים בקצרה.

חז"ל נתנו כמה סימנים להחלזון [שנאריך בהם להלן]. תומכי המורקס העלו מספר טענות נגד השימוש בסימנים אלו כבסיס בחיפוש אחר החלזון:

א. הסימנים מעורפלים, ואי אפשר לעמוד על כוונת חז"ל בכמה מהסימנים, לכן בהכרח שהם דברי אגדתא.

ב. יתכן דסימני חלזון התכלת קיימים בעוד בריות, כך שאפילו אם נמצא בעל חי המתאים עם סימני חז"ל, יתכן דאינו החלזון.

ג. בכמה מקומות חז"ל תארו דברים, באופן שלא היינו מבינים על מה כוונתם אילו לא היינו יודעים כבר על מה נסובים דבריהם. לכן, במקום שאין אנו יודעים על איזה בריה הם מדברים, לא יתכן להשתמש בדבריהם בעולם המעשה.

ד. כשחז"ל אומרים לשון 'דומה', כוונתם לרמיון רחוק.

כמו שנבאר להלן, טענות אלו, כולם מופרכות מהא דהראשונים פירשו סימני החלזון, והביאום הלכה למעשה – דבר המוכיח שלדעתם יש לברר מהו החלזון על פי סימני חז"ל.

עוד נבאר, דמלבד זה, כל אלו הטענות נגד ההשתמשות בסימני חז"ל מופרכין לעצמן:

טענה א: הקביעה אם גמרא הוא מחלק הלכה או מחלק אגדתא, אינו תלוי אם דברי הגמרא הם קלים או קשים להבנה. מלבד זה, רש"י כבר ביאר כל הסימנים שטענו שאי אפשר להבינם.

טענה ב: מובן מאליו דאם חז"ל נתנו סימנים לחלזון כדי שנברר מהו, סימנים אלו אינם קיימים בשום בריה אחרת, דאם לא כן, שוב אינו סימן.

כולו הפך לבן טהור

טענה ג: בכל המקומות שחז"ל תארו דברים באופן שלא היה עולה על דעתנו שכוונתם לזה, היה הדבר ידוע לנו כבר, וחז"ל לא באו להשיענו מהו. כשחז"ל נותנים סימנים להלכה הם תמיד מובנים.

טענה ד: הא דהלשון 'דומה' יכול להיות דמיון רחוק נכתב על אגדות, לא על סימנים שנאמרו להלכה.

א. הראשונים הביאו סימני חז"ל להלכה.

קודם שנפריך הטענות על ההשתמשות בסימני חז"ל אחת לאחת, נוכיח דאין מקום לטענות אלו כלל, וכפי שמבואר בדברי המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סימן ה):

...וסברא הוא שיחזור הדבר לקלקולו ויהא תכלת מצוי, כל שכן למאי דכתב סמ"ג (עשה כו) דאותו דג חלזון הוא בים המלח⁵⁶ וכתב סימניו, בקל היה לעשות תכלת⁵⁷.

⁵⁶ האחרונים תמחו על זה דהרי כמובן אי אפשר לשום בריה לחיות בים המלח [עיין להלן שאגב גררא הבאנו דברי היעב"ץ והרד"ל בזה]. הדעה הרווחת בין האחרונים [ביניהם החיד"א בנחל קדומים (שמות כה, ד)] הוא דכוונת הרמב"ם הוא על הים הגדול או הים בכללות, שלפעמים הרמב"ם מכנהו ים המלח [לאפוקי ממים מתוקים].

⁵⁷ ובענין דברי המהרי"ל, ראוי להביא מה דשקלו וטרו בענין זה. וז"ל ר' ישראל בארקין במאמרו 'ביאור לדברי הספרי שהחלזון גנוז ולדברי האריז"ל שמצות תכלת נוהגת רק בזמן שבית המקדש קיים', הערה 19: הנה בספר שו"ת מנחת אשר (חלק ב סימן ה) [עיין בפנים המאמר הערה 2] כתב לדחות הראיה משו"ת מהרי"ל וזו לשונו: הביא כבודו את דברי המהרי"ל שכתב דאין להטיל ציצית בבגד פשתן אף בזמן הזה, ואף שאין התכלת מצוי בינינו, ואם כן אין לחשוש שיטיל ציצית של צמר כדי לקיים מצות תכלת, מ"מ יש לחוש "דשמא יחזור דבר לקלקולו שיהא תכלת מצוי כל שכן למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימניו בקל היה לעשות תכלת". הרי דעת המהרי"ל דאפשר שיש תכלת אף בזמנינו, ולא כמי שאומר שהתכלת נגנז. הנה דברי המהרי"ל ידועים ומפורסמים ואין בהם חידוש כלל, אבל מתעלם כת"ר מכך שבר הפלוגתא שהביא שם מהרי"ל דס"ל דבזמן הזה יש להטיל ציצית בבגדי פשתן דכיון שאין תכלת מצוי ואין לגזור אטו קלא אילן ומשום כסות לילה הלא הוא הרא"ש (שו"ת כלל ב סימן ח), ובשלחן ערוך הלא נפסק כשיטת הרא"ש ולא כדעת הראשונים שהביא מהרי"ל עיין הלכות ציצית (סימן ט סעיף ו). ונראה ברור מדברי הרא"ש שנפסק להלכה דאין לחשוש שמא התכלת שוב יהיה מצוי בינינו,

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

הרי נקט המהרי"ל לדבר פשוט שעל ידי הסימנים אפשר לברר מהו החלזון, ובנקל.

וזה מבואר מהא שגם הרמב"ם (הלכות ציצית, פרק ב הלכה ב) העתיק סימני החלזון, אשר לא היה מביאם אם לא היה בהם תועלת למעשה

וכבר הבאתי במכתבי הקודם (לעיל סימן ב) את דברי הגר"א בביאורו על הלכה זו שבשו"ע שציין לדברי חז"ל שבמדרש שהתכלת נגנז. ואם כן תמה אני שכת"ר מסתייע מדברי מהרי"ל שנדחו מן ההלכה ועליהם הוא בונה חומה לעשה [עכ"ל הגר"א וויס]. הנה מסכים הרב שכן הוא שיטת המהרי"ל שתכלת יכול לחזור בכל זמן (וכן מסכים שם שהרדב"ז לא נקט כדבר מוסכם שהתכלת נגנז), אך טוען דאנן לא קיי"ל כהמהרי"ל והרדב"ז, והן דעות יחידאיות. ואם לדין יש תשובה כדלהלן. אך בראשונה אעיר וכו' ולעצם הטענה, נלע"ד שאינו נכון לאפוש פלוגתא, שכיון שכבר ראינו שרבינו תם ודעימיה הסוברים שיש גזירת סדין בזמן הזה סוברים שתכלת יכול לחזור בכל זמן, אינו מוכרח בכלל שהרא"ש פליג על זה, וכלל ידוע שאפוש פלוגתא לא מפשינן. ויש לומר שכוונת הרא"ש, שכיון שלא היה מצוי בימיו הגזרה בטלה. אך ודאי אפשר שבמשך הדורות גם לדידיה התכלת יכול לחזור והגזרה תחזור למקומה, עכ"ל ר' ישראל בארקין. ועיי"ש שמביא נדון דומה לזה, וכן מצינו להדיא בדברי חז"ל במסכת ביצה (ה, ב) וז"ל, אף מתקנת רבן יוחנן בן זכאי ביצה אסורה, מאי טעמא מהרה יבנה בית המקדש, וכו', עכ"ל, עיי"ש וברש"י, ואכמ"ל.

כולו הפך לבן טהור

[ועיינן הערה]⁵⁹.

58 שהרמב"ם אינו מביא אלא דברים שיש בהם נפקא מינא, וכמו שכתב היעב"ץ בהגהותיו לרמב"ם (הלכות בית הבחירה פרק ד, הלכה א, ד"ה ויאשיהו המלך צוה וגנזו) וז"ל, נלע"ד דבר נכון במה שהביא רבינו דברים אלו כאן, שנראה לכאורה שאין נפקותא מזה לענין דינא, וידוע שכל דבריו להלכה אמורה או הלכתא למשיחא או לזמן הזה, ודברים שאין יוצא מהם דין מהדינים או מוסר והנהגה וידיעה הצריכה, אין מדרכו ז"ל להטפל בהם בחיבור זה, עכ"ל, ועיי"ש מה שתיירץ. כמובן, אין כוונת היעב"ץ [וכן האדמו"ר מראדזין המובא להלן] ב'הלכה' לפסקי דין, וכמבואר מדברי היעב"ץ עצמו, אלא כוונתו לדברים שיוצא מהן נפקא מינה למעשה. והנה האדמו"ר מראדזין (שפוני טמוני חול, ביטול הטענה השלישית תשובה ב) כתב וז"ל, והרי חז"ל סמנו לנו את החלזון במסכת מנחות, תנו רבנן, חלזון זה גופו דומה לים וברייתו דומה לדג וכו' יעו"ש, ונראה ברור שמשום הכי גופיה סמנו אותו, לאשר חז"ל שערו בחכמתם אשר לסיכת גלותינו וליקרת מציאותו קרוב הדבר שישכח מאיתנו איזה הוא זה החלזון, לזאת ציירו וסמנו לנו סימני החלזון לידע ולחפש אחריו כשהיה לאל ידינו. תדע שהרי הרמב"ם ז"ל בחיבורו העתק ברייתא זו, ודבר ידוע הוא שהרמב"ם בחיבורו אינו מביא דברי אגדה רק מה שיש נפקא מינה לדינא, אלא ודאי מייתי לה לדינא שנוכל לסמוך על סימנים הללו שזהו החלזון להכשיר דמו לתכלת, עכ"ל. אולם, יש לדחות שאין כוונת הברייתא לסייע בחיפוש אחר החלזון, אלא להודיע למי שלא ראה החלזון איזה מין בעל חיים הוא כדי שיבין המציאות שהוא לומד, וכמו שמצינו ברייתא הדומה מאד בצורתו וסגנונו להברייתא של סימני חלזון, הוא הברייתא בענין השמיר המובא במסכת סוטה (מח, ב) וז"ל, ת"ר, שמיר זה ברייתו כשעורה, ומששת ימי בראשית נברא, ואין כל דבר קשה יכול לעמוד בפניו. במה משמרין אותו, כורכין אותו בספוגין של צמר, ומניחין אותו באיטני של אבר מליאה סובי שעורין, עכ"ל. והנה בעת שנשנה ברייתא זו כבר לא היה השמיר בנמצא, כמבואר שם (מח, א) במשנה שנתבטל השמיר מן העולם מזמן חורבן הבית, ואם כן, ברור שלא באו חז"ל ליתן לנו דרך לברר מהו השמיר, אלא להודיענו מהותו של השמיר. וכזה יש לומר אצל חלזון התכלת, שלא היה כוונתם ליתן מהלך למצוא את החלזון אם ישתכח, אלא להודיע מהו החלזון להלומד שלא ראהו. אם כן, הגם שבדאי צריך החלזון להתאים עם דברי הברייתא, כיון שאין מטרת הברייתא להודיענו איך למצוא החלזון, איננו צריכים שהחלזון יתאים באופן כל כך בולט שהיינו יכולים לילך להים ולהכירו מיד מסימני הברייתא (תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהפנה אותי לדברי הברייתא).

59 ומה שהוכיחו שסימני החלזון הם אגדתא מהא דכתב הרי"ף (הלכות קטנות בסוף מסכת מנחות – הלכות ציצית) הלכות תכלת [והעתיקו הרא"ש] ולא הביא סימני החלזון, והמקום היחיד שמוכר החלזון בדבריו הוא מה שהעתיק דברי הגמרא שכדי לעשות תכלת 'מייתנין דם חלזון', אינו יותר מהערה בעלמא, דהסימנים אינם הלכה שביא אותם הרי"ף בהלכותיו, אלא הם בבחינת עצה

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

וכדאי לציין שעל אף ההשגות הרבות שהיו על דברי האדמו"ר מראדזין⁶⁰, אף אחד לא השיג עליו בטענה שאי אפשר לעמוד על החלזון מסימני חז"ל⁶¹.

טענה א - סימנים שאינם ברורים הם מדברי אגדתא.

תומכי המורקס טענו שאי אפשר להשתמש בסימני חז"ל כעיקר הקובע בחיפוש אחר החלזון, משום דהסימנים אינם ברורים ולכן בהכרח שהם אגדתא, וכמו שביאר הרב טבגר (מאמר התכלת):

מה ניתן ללמוד מהסימנים הנזכרים בברייתא? יש בדברי חז"ל דברים הנאמרים על דרך האגדה, שהם כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם, אלא אם כן מבינים את התכלית הנרמזת בתוכם וכבר העירונו על כך רבותינו המפרשים הראשונים. ואעתיק פה מדברי הרמח"ל ב"מאמר על ההגדות" (=אגדות חז"ל) שדבריו קולעים אל הנקודה:

אך הדרכים אשר העלימו כם את דבריהם שונים הם. הא' הוא דרך ההשאלות והמשלים. והם הדרכים ההלציים הידועים אצל בעלי המליצה, אשר על יסוד הדמיון והמשל ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההן נכונים לו כלל. הב' הוא דרך העלם. והיינו שיעלימו תנאי הענין ולא יבארום ויאמרו מאמר מוחלט, ואין אמיתת המאמר ההוא אלא בגבול, דהיינו לפי בחינה אחת או לפי זמן אחד או לפי נושא או מקום אחד. ומי שיקח המאמר ההוא כולל ומוחלט יכשל וישתבש. וכבר מאמרים רבים יראו כסותרים זה את זה יען לא פורשו תנאיהם והיודע כל דבר בגבולו ימצאם אמתיים וכלי סתירה כלל... עוד צריך שתדע שדברים רבים מעיקרי הסודות ירמוזו חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין

טובה קמ"ל לברר מהו חלזון התכלת [כלומר, שאת המצוה אפשר לקיים רק עם החלזון, ואלו הם הסימנים לברר מהו החלזון], ולכן אין זה מן התימה אם לא הביאם הרי"ף.

60 המובאים באריכות בספר עין התכלת

61 בין אלו שכתבו לו היו כמה מגדולי זמנינו, בתוכם הבית הלוי ור' יהושע מקוטנא.

כולו הפך לבן טהור

העיקר להם הענין ההוא הטבעי או התכוני, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה, ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמיתת הענין הנרמז היות הלבוש המשליי ההוא אשר הלישוהו אמיתי או לא, כי הכוונה היתה להלביש הסוד ההוא כמה שהיה מפורסם בדורות ההם בין החכמים... ומי שלא כייר הדרך הזה אי אפשר לו מעולם לעמוד על דעתם ז"ל כלל ועיקר.

דברים אלה חשובים מאוד לענייננו, שהרי קשה לעמוד על כוונת חז"ל [א.ה. בכמה מדברי הברייתא]...⁶²

כמה הלכות נאמרו בצורות מעורפלות, ולא עלה הדעת לומר משום זה דהם דברי אגדה.

ודברים אלו תמוהים, הרי כמה וכמה דינים אין שיעור, כולל דברים הנוגעים באיסור לא תעשה דאורייתא וכדומה, נאמרו בצורות מעורפלות מאד? הלא נמצא לרוב שבמקום אחד חז"ל ביארו דבריהם ובענין דומה סתמו? אם נלך בדרך זה, נמצא כל התורה בטלה. ולא מצינו לפוסק אחד או אחד ממפרשי הגמרא או מספרי כללי הש"ס שכתב שהדרך לברר אם גמרא היא אגדתא או הלכה, הוא לעיין בו ולראות אם הוא קשה להבין.⁶³

62 כאן הביא הרב טבגר כמה דוגמאות מדברי הברייתא, שלדעתו אי אפשר להבינם, ונאריך בהם בהמשך.

63 החותם של זהב (אות א) תומך יסוד זה בראיה מן הערבה וז"ל, ואפילו במצוות ערבה הידועה ומצויה לכל, האריכו בסימניו ובסימני צפצפה כדי שלא יתחלפו (סוכה לד, א). כ"ש בזה שטעותו קרובה, ודאי לא היו כותבים סימנים שאינם ברורים כל כך, עכ"ל. והנה ראיתו של החותם של זהב מן הצפצפה בודאי הערה נכונה הוא, דלמה נתנו חז"ל סימנים לצפצפה הפסול אחר שכבר נתנו סימנים לערבה הכשר? ובפרט שבמקומות אחרים שחז"ל נתנו סימנים לא טרחו ליתן סימנים להיפך בלי חידוש, ולמשל בסימני החיות בחולין (נט, א). אולם האמת הוא שקושיא זו כבר הקשה התוספות שם (ד"ה קנה שלה) וז"ל, כיון דפירש סימני ערבה הוי סגי. אלא להכשיר אף שאין בו ג' סימנים אלו כגון חילפא גילא לפיכך קתני סימני צפצפה למימר דוקא הני, עכ"ל. ואם כן הרי חז"ל לא נתנו סימני הצפצפה כדי לידע איזה מינים פסולים, וכפי שהבין החותם של זהב, שבזה היה סגי לידע סימני הערבה. אלא כוונתם היתה להודיענו שדוקא עם כל סימני צפצפה פסול. ואגב אעיר, דלעניות דעתי מה שכתב דטעותו היתה קרובה אינו מובן, וכי רוב היהודים היו עשירים כל כך שבקל יוכלו לטעות ולקנות צבע המורקס שהיה כל כך יקר, במקום תכלת, וגם היו צריכין לשכוח דאין תכלת נקנה אלא מן המומחה מפני שצריך צביעה לשמה, ועוד כהנה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

הרמח"ל מדבר על אגדתות.

ומה שהביא הרב טבגר מדברי הרמח"ל אין לו ענין כאן. כוונת הרמח"ל הוא לפרש איך להבין דברי אגדתא הנראים תמוהים וכמבואר בפירוש בדבריו, לא ליתן דרך לברר אם גמרא היא הלכתא או אגדתא. וכל המעיין בדברי הברייטא יראה מיד דאין דברי הברייטא אגדתא יותר מהסוגיא של 'תקפו כהן', שגם הוא קשה לעמוד עליו. לא יתכן לומר שברייטא של הלכות הוא באמת דברי אגדתא, בלי לפרש איך הוא 'אגדתא', ומה בא ללמדנו.

אפשר לברר סימני החלזון בקל.

ומדברי המהרי"ל שהבאנו לעיל, מבואר שלא לבד דאפשר לברר מהו החלזון על ידי הסימנים, אלא שיתכן לעשות זאת בנקל. הרי שהמהרי"ל לא סבירא ליה דהסימנים הם דברים סתומים שאי אפשר להבינם.

רש"י ביאר הסימנים שטענו שאי אפשר להבינם.

הרב טבגר (שם) הוכיח שדברי הברייטא הם דברי אגדתא מהא דאי אפשר להבין כמה מדברי הברייטא.

ונעיין בהם אחת לאחת:

קשה לעמוד על כוונת חז"ל באומרם דהוא עולה אחד לשבעים שנה – אם כוונתם שאינו מצוי או כוונה אחרת יש להם כזה. ובודאי אין לרדוף אחר שבעים שנה ממש, או קרוב לזה, דהגע עצמך, הרי מצאנו להם מאמרים בהם יזכירו עניין שבעים שנה, כגון: "אפעה לשבעים שנה וכנגדו באילן חרוב. חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה" (בכורות ח ע"א) ומאמרים נוספים, שאי אפשר לפרשם כפשוטם כלל.

והנה אם טענה זו שאי אפשר להבין ענין 'אחת לשבעים שנה' כלל נכונה היא, אז אינו מובן איך כתב רש"י (מנחות מד, א):

כולו הפך לבן טהור

לפיכך: שאינו עולה אלא אחת לשבעים שנה, דמיו יקרין⁶⁴.

הרי שרש"י נקט הענין של 'ועולה אחת לשבעים שנה' כפשוטו, כלומר, שהחלזון קשה מאד להשיג לזמן ארוך, ורק באיזה זמנים רחוקים נעשה נקל להשיג החלזון, והקושי הרגיל וההקלה הבלתי מצויה, משפיעים על יוקר דם החלזון⁶⁵. הרי שרש"י סבר שכן אפשר להבין סימן זה [ובאמת אפילו בלי דברי רש"י, כך היה נראה מן הסברא]⁶⁶.

ממשיך הרב טבגר:

וכן אין להכריח מכאן דהיוקר של התכלת תלוי בזה שהחלזון אינו מצוי, כי אולי כיונו במלה "לפיכך" לקשור ביניהם בנמשל ולא במשל. ואולי כוונתם גם לומר, שהתכלת דמיה יקרים, כי בדמו של חלזון זה צובעים אותה, וחלזון זה ידוע כיקר ערך, או להיפך, כיון שצובעים בו תכלת, והתכלת יקרה בהיותה מבוקשת ביותר, דמיו של חלזון יקרים, ו"עולה אחד לשבעים שנה" – דבר בפני עצמו הוא (וזה נראה לי עיקר).

הא ליתא, שכבר כתב רש"י באר היטב שמפני 'שאינו עולה אלא אחת לשבעים שנה, דמיו יקרין'. הרי לנו להדיא שאכן יש להכריח מכאן שהוא דם החלזון יקר, הוא מפני שהחלזון אינו מצוי.

כמו כן, קשה לדעת מה כיוונו לומר ב"גופו דומה לים", ואין הבנה ברורה שנוכל להשתמש בה כבסיס לחיפוש אחר החלזון הזה.

64 ובעוד הרבה מקומות, כדהארכנו לקמן בסימן ג (אות ג), עיי"ש.

65 עיין לבוש הארון (הערה 184) הטוען ש'אחת לשבעים שנה' הוא כינוי לפעם אחת בחיים, וכן נראה.

66 ומה שהביא מ'שבעים שנה' המוזכר אצל החרוב בבכורות (ח, א), עיין שם בגמרא דמביא שהנחש מוליד לשבע שונים, וכן הרבה כיוצא בזה, דברים שלעיננו אינם מתקיימים [וכבר האריכו בזה טובא לבאר כוונת חז"ל בדברים אלו, ואין כאן המקום להאריך בזה]. ואטו מפני גמרא זו נאמר שבכל מקום שמוזכר שבע שנים בדברי חז"ל, אין הכוונה לשבע שנים, אלא לאיזה סוד כמוס, אתמהא. אלא סוגיא זו סתומה היא, ואין להקיש ממנו לעניינו.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

גם זה כבר פירשו הראשונים: רש"י (שם) ביאר:

גופו: מראה גופו.

והרמב"ם (הלכות ציצית, פרק ב הלכה ב) כתב:

והוא דג שדומה עינו לעין הים.

כנראה שהראשונים סברו שאפשר לעמוד על כוונת חז"ל.

מוסכם אצל כל האחרונים שהברייתא הוא להלכה.

ואדרבה, הלא מצינו שהאדמו"ר מראדזין, הרצוג, וכל מפרשי הגמרא והרמב"ם לא הבינו שסימני החלזון הם אגדתא, ואף אחד מהם לא הרגיש בהוכחות אלו⁶⁷. כולם, בלי יוצא מן הכלל, לקחו לדבר פשוט שברייתא זו להלכה נאמרה⁶⁸.

הסימנים אינם כל כך קשים להבין.

והאמת הוא שרובן של הסימנים אינם מעורפלים כל כך, רק שאינם מתאימים להמורקס [כמבואר לקמן (סימן ג)], וממילא בא הטענה שהסימנים 'אינם ברורים'.

טענה ב – יתכן שהסימנים מתאימים לעוד בריות.

67 והתמיה הגדולה על הרמב"ם [לפי דבריו], שהביא אגדתא סתומה באמצע הלכות ציצית.

68 והדבר ברור שחז"ל באו לתת לנו סימנים, ואם חז"ל נתנו סימנים אין צריך לומר שאפשר להבינם, ובמקום לומר מילתא דתמיה טובא שסימנים המובאים בברייתא [שהביאו הראשונים להלכה] הם אגדתא, למה לא לומר דמוכח מזה שעדיין לא פגשנו החלזון וממילא הסימנים מעורפלים לנו, אבל כשנחפש אחריו ונראהו, אז נבין. משל למה הדבר דומה, למי שנתן לאחד כמה סימנים של הארי, ולדוגמא שיש לו הרבה שערות סביב ראשו, והוא גבור שבחיות, וקולו חזק מאד. הגם שבסימנים אלו בלבד היה די לנו להבין שהוא מדבר על הארי, אמנם לאדם שלא ראוהו מימיו לא יהיו ברורים כלל. ואם הוא ילך לראות בחיות הארץ, אין ספק שיתמה על סימנים אלו שאפשר לאומרם על הרבה חיות שונות ומשונות – עד שיפגוש את הארי, ואז יבין מיד שזהו החיה המבוקש.

כולו הפך לבן טהור

הרב טבגר (מאמר 'תכלת – ארגמון או ינטינה?') מביא טעם נוסף למה לא ניתן לומר שסימני חז"ל הם העיקר:

...יש לשיטת הזיהוי על פי סימנים חולשה ידועה (שעמדתי עליו כבר במקומות אחרים), והיא שגם אחרי שמצאנו חלזון שמתאים לדעתנו לסימני הזיהוי שבמקורות – אין ביטחון שאין חלזונות אחרים שעדיין לא מצאנו, או שלעולם לא נוכל למצא אותם משום שכבר נכחדו, שיש בהם בדיוק אותם הסימנים. מי שבא לסמוך על שיטה זו צריך להבטיח סריקת מכלול בעלי החיים שהיו בזמן חז"ל, ולהראות שמתוך כולם נמצא מתאים לסימנים הללו בעל חיים אחד בלבד, מעשה כמעט בלתי אפשרי.

סימני חלזון מיוחדים להחלזון.

אולם, טענה זו תמוהה היא – אם חז"ל נתנו סימנים לחלזון התכלת, אין צריך לפנים שהם מיוחדים לו ואינם קיימים בחלזון אחר.

טענה ג – דרך חז"ל לתת סימנים שאינם מובנים.

הלבוש הארון (עמוד 60) טען דמצינו הרבה מקומות שחז"ל ציירו דברים באופנים שלא היו עולים על דעתנו שכוונתם לזה, למשל דברי הגמרא סוכה (מה, ב):

רבי לוי אומר, כתמר, מה תמר זה אין לו אלא לב אחד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאכיהם שבשמים.

והנה אילו יצאנו לברר מהו תמר על ידי גמרא זו, מעולם לא היינו מבינים מהו⁶⁹. וממילא אי אפשר להסתמך על סימני חז"ל כדי לקבוע מהו החלזון, דמסתמא אי אפשר להבינם.

סימנים שנאמרו לברר דבר חלוקים מאגדות שנאמרו להדגיש נקודה בדבר ידוע.

69 ועיין שם בלבוש הארון עוד דוגמאות.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

וטענת הלבוש הארון אינו נראה כלל, דהרי כל הדוגמאות שהביא שם הם אגדות שחז"ל דברו על דברים שהיו ידועים לנו כבר, וחז"ל דימו אותם דברים ידועים לדברים אחרים לשם משל או להדגיש נקודה מסוימת, ולא נאמרו דברים אלו להלכה ולא היתה כוונתם ליתן לנו סימנים לברר מהו אותו הדבר.

אדרבה, כשחז"ל נותנים סימנים המכוונים להלכה הם ברורים וניכרים, וכמו בחולין (נט, א) בסימני החיות⁷⁰, כן סימני החלזון אפשרים להבין, וכמו שכתב המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות, סימן ה), כדהבאנו לעיל⁷¹.

טענה ד - הלשון 'דומה' נאמר גם על דמיון רחוק.

הלבוש הארון (עמוד 61) טען שממה שכתב בשו"ת חכם צבי (תשובה נו) שדרך אנשים לומר על שאינו דומה שהוא דומה, והביא לדוגמא דברי חז"ל שתכלת דומה לים, שבאמת אינו אלא דומה לדומה⁷², מוכח שאי אפשר לעמוד על כוונת חז"ל בסימנים אלו, שכתבו ש'גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג'.

סימנים שנאמרו להלכה חלוקים מאגדות.

אבל זה אינו, דהחכם צבי כוונתו לדמיון בדברי אגדתא, וכמו הדוגמא שהביא מדמיון תכלת לרקייע, לא לסימנים שנאמרו להלכה⁷³. אם חז"ל

⁷⁰ שלפי טענה הנ"ל שאי אפשר לסמוך על שום סימן מסימני חז"ל, יוצא שאין להם שום תוקף.

⁷¹ ונאריך בביאורם להלן.

⁷² עיין לבוש הארון (הערה 177).

⁷³ בקונטרס בין תכלת לארגמן (פרק ד) כתב וז"ל, ומה שכותבים מצדדי התכלת מדברי החכם צבי (סימן נו) שכתב "ועוד דבשלמא לומר על שאינו דומה דומה דרך הוא אף דלא דמי כל כך, כאותה שאמרו תכלת דומה לים", אין זה שייך לענינו כלל, דהחכם צבי מדבר על רמזים, אבל כאן חז"ל באו לתת לנו סימנים להכיר את החלזון הידוע, והסימנים אינם על דרך הרמז אלא על דרך הדמיון הגמור, עכ"ל. ובקונטרס להבדיל בין תכלת לארגמן השיג על זה וז"ל, עיין שם בתשובת החכם צבי המדבר על שאלה חמורה במראות דם וכו', עכ"ל. ואם כי לעניות דעתי בעל ה'בין תכלת לארגמן' הפריז על המדה במה שכתב שצריכין

כולו הפך לבן טהור

באו ליתן לנו סימנים, והראשונים פירשום והביאם הלכה למעשה, אין לנו אלא מה שענינו רואות על פי דבריהם. כמובן, שהלשון 'דומה' משמיענו שהוא רק 'דומה' – אבל עדיין צריך להיות דמיון בולט שאפשר לעמוד עליו בנקל, לא שאחר שנחליט מהו החלזון, נבדה מלבנו דמיון פורח באויר.

ב. מטרת הסימנים לפי תומכי המורקס.

הנה תומכי המורקס טענו שסימני החלזון לא נאמרו להלכה, לכן מוטל עליהם לברר – לשם מה הביא הגמרא סימנים אלו?

מצאתי בדבריהם שתי דרכים לבאר ענין סימני החלזון:

- א. שהסימנים נועדו עבור צידי החלזון, כדי שידעו מה לחפש אחר.
- ב. שסימני החלזון הם דברי אגדתא.

טענה א – מטרת הסימנים הוא לעזור לצידי החלזון.

כתב החותם של זהב (סימן יא):

והביאור הפשוט יותר הוא דהסימנים נועדו למבקשים אחריו, לזהותו משאר חלזונות. ואף דאין חשש טעות כיון דאין חילזון נוסף הצובע תכלת, רצו להודיע איך לזהותו יותר בקל אף למי שאין מכירו.

אם אי אפשר להבין הסימנים, הם לא יעזרו לצידי החלזון.

דמיון גמור, מה שהשיג על זה בקונטרס בין תכלת לארגמן שהחכם צבי כתב זה לגבי 'שאלה חמורה' [כאילו שהחכם צבי אמר דכשכתבו חז"ל על גוון דם שהוא דומה לדבר פלוני, או שאם היו חז"ל משתמשים בלשון 'דומה' בהלכות שחיטה, אין כוונתם אלא לדמיון רחוק על איזה צד], ליתא. זה אמת שהנדון שם בדברי החכם צבי היה בענין מראות דם – אבל השאלה היה לגבי סמכות האשה שאומרת שדם זה דומה לדם אחר, ועל זה כתב החכם צבי שדרך אנשים לומר על שאינו דומה שהוא דומה ולא להיפך [וממילא אפשר לסמוך עליה], והביא סעד לזה מדברי חז"ל, שגם הם כתבו שהתכלת דומה לים, אף שאינו אלא דומה לדומה. אם כן, אמנם יש לנו ראייה שאשה ישתמש בלשון 'דומה' ל'דמיון רחוק', אבל אין שום ראייה מדבריו שחז"ל יעשו כזאת.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

מלבד שאין הברייטא משמע כן כלל⁷⁴, לדעת החותם של זהב הרי אי אפשר להבין הסימנים, ומה הועילו חכמים בסימניהם? וכי לא יתכן שיתנו סימנים מעורפלים דוקא אם באו להלכה, אבל כשרצו לעזור לצידי החלזון, אז מסתבר שיתנו סימנים שאי אפשר להבין?

ולשיטת החותם של זהב שהמורקס הוא החלזון, אז בודאי ביאור זה מופרך, שהרי לא היה עולה על הדעת לומר שהמורקס הוא החלזון מסימני חז"ל, וסימנים אלו לא היו מסעיים אלו שרצו לצוד החלזון כלל.

טענה ב - הסימנים הם 'על דרך אגדה'.

כדהבאנו לעיל, הרב טבגר ביאר הסימנים באופן אחר ('מאמר התכלת'):

יש בדברי חז"ל דברים הנאמרים על דרך האגדה, שהם כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם, אלא אם כן מכינים את התכלית הנרמזת בתוכם... כללו של דבר לא ניקח את הברייטא, לפי סברתינו בה, כיסוד לסימני החלזון, אלא להיפך, אחר שנמצא בע"ה את החלזון בדרכי החקירה ההגיונית, אולי נזכה להשכיל דבר בדברי הברייטא.

הראשונים הביאו הסימנים להלכה.

אבל דברים אלו הם דברי תימה, דאין שום הוכחה מדברי הגמרא שם שהסימנים הם דברי אגדה, וכמו שכבר כתבנו שמהא דהביאם הרמב"ם (הלכות ציצית, פרק ב הלכה ב) והסמ"ג (עשה כו) מוכח שתכליתם הוא כדי לברר מהו החלזון, ועל כן ודאי נאמרו להלכה.

הטעם שתומכי המורקס טוענים שהסימנים מחלק אגדתא.

וכל זה אומר דרשני, למה רוצים תומכי המורקס להוציא סימני חז"ל מהנידון, ולמה נקטו מהלך כל כך דחוק? הרי לפי דבריהם שהמורקס

74 והראשונים שהביאו [כמו הסמ"ג (עשה כו) והרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב הלכה ב)] גם לשונם מורה שהברייטא נאמר להלכה.

כולו הפך לבן טהור

הוא החלזון הוא בודאי מתאים עם סימני חז"ל ברווח?

אולם כשתעיין בביאורם לסימני חז"ל, הענין מובן מאליו: לא יתכן לומר שהמורקס הוא החלזון של תכלת על פי סימני חז"ל, וממילא ההכרח להציג את הסימנים כאגדתא.

סוף דבר: סימני חז"ל נאמרו להלכה. לכן, הדרך הישר לברר מהו החלזון הוא לחפש בעל חיים המתאים עם סימני חז"ל.

סימן ג. ביאור סימני חז"ל והראשונים.

תנאי מעכב הוא שע"פ הסימנים בלבד היינו מחליטים שזהו החלזון.

עכשיו נשים המורקס בכור המבחן של סימני חז"ל, ונבאר בעזרת ה' שהמורקס אינו מתאים עם כמה מהדברים המובאים בהבחינתא של סימני החלזון במנחות (מד, א), וגם עם עוד דברי חז"ל והראשונים על החלזון:

סימני הברייתא שהמורקס אינו מתאים עמהם⁷⁵:

- ברייתו דומה לדג: המורקס אינו דומה לדג.
- ועולה אחד לשבעים שנה: המורקס אינו עולה אחת לשבעים שנה.
- לפיכך דמיו יקרים: הסיבה ליקרותו של דם המורקס שונה מזה של החלזון.

עוד דברים שאין המורקס מתאים עמהם⁷⁶:

- מקום מציאת החלזון: החלזון נמצא בגבול מצומצם מאד, ואילו המורקס נפוץ לאורך ארץ ישראל ויותר.
- גוון הדם: גוון דם המורקס אינו מתאים לדברי הראשונים.

איתא במנחות מד, א:

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים.

⁷⁵ שני סימנים מהברייתא לא הובאו כאן: הסימן הראשון [שגוף החלזון דומה לים], זאת מפני שאפשר לישבו עם המורקס, וכמו שהבאתי בהמשך [אם כי יש לפקפק בזה]. הסימן של 'ובדמו צובעין תכלת', עיין עליו בנספח ב.

⁷⁶ ובקונטרס עיוני הלכה (עמוד 22, הערה 95) האריך להוכיח בראיות חזקות שהמורקס אינו מתאים עם דברי חז"ל (שבת עה, א) שהחלזון מת בפציעה, עיי"ש.

כולו הפך לבן טהור

פירוש רש"י:

גופו: מראה גופו. **וְבִרְיֵיתוֹ⁷⁷:** תבנית דיוקנו. **ועולה:** מן הארץ⁷⁸. **לפיכך:** שאינו עולה אלא אחת לע' שנה דמיו יקרין.

א. גופו דומה לים.

הקדמה.

בפתח הסימן של 'גופו דומה לים', יש לי להקדים שכפי הביאור הראשון המובא להלן, יש לומר שהמורקס מתאים עם סימן זה. מטיתי כאן הוא, ראשית, להראות שביאור זה דחוק ושהמציאות בזה אינו ברור כל כך, ושנית, להוכיח ששאר הביאורים שהעלו תומכי המורקס ב'גופו דומה לים' [על אף שלפום ריהטא נראים יותר רווחים] אינם נכונים.

החלזון צבע גופו דומה לים, והפשטות הוא ש'דומה לים' הוא כחול.

רש"י (מנחות מד, א ד"ה גופו) ורבינו גרשום (שם) ביארו דפירושו של גופו דומה לים הוא:

מראה גופו.

וברמב"ם (פרק ב מהלכות ציצית, הלכה ב) כתב:

77 גירסת השיטה מקובצת (שם אות ז).

78 עיין הגהות היעב"ץ (מנחות מד, א ד"ה ועולה מן הארץ) שהכוונה לה'ארץ' של הים, דהיינו קרקע הים. ויש גורסים 'מן הים'. וגירסת הגרעק"א (גליון הש"ס מכת"י) והקרבן נתנאל (ביצה פרק ג, אות ה) הוא 'על הארץ'. איך שיהיה, הא ודאי שאין כוונת רש"י שהחלזון חי ביבשה, שהרי מבואר בדברי חז"ל ובדברי רש"י שהחלזון הוא ברייה ימי, ובמגילה (ו, א) כתב רש"י להדיא וז"ל, חלזון עולה מן הים להרים, עכ"ל, וכן בעוד מקומות. ותמוה טובא על ת"ח אחד שחשב להקשות על המורקס מדברי רש"י אלו. ואפילו אם כן היה דעת רש"י, אף אחד משאר הראשונים לא הסכים עמו, ולמשל הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב, הלכה ב) כתב על החלזון 'והוא דג' [שכוונתו שהחלזון הוא ברייה ימי כדהארנו באות ב], וכן מבואר בעוד הרבה ראשונים, והאריכות בזה אך למותר.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

...מביאין דם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים⁷⁹.

ההבנה הפשוטה ברש"י, רבינו גרשום, והרמב"ם, הוא שגוון גוף החלזון דומה לים. ההגדרה היחידה שאנו מוציאים לצבע הים בתלמוד בבלי הוא שהוא כחול (מנחות מג, ב):

תניא היה ר' מאיר אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד שנאמר (שמות כד, י) 'ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר', וכתוב (יחזקאל י, א) 'כמראה אבן הספיר דמות כסא'.

גוף המורקס הוא לבן.

ואם כן לכאורה גוף החלזון צריך להיות כחול, דבר שאינו מתאים עם המורקס שעצם גופו⁸⁰ הוא לבן. וכבר הודה הרב טבגר עצמו (מאמר התכלת):

...כרם החלזון שלנו – אין צבע גופו דומה לים!

בדברי תומכי המורקס מובאים שלשה דרכים לבאר סימן זה:

א. כשהמורקס יושב בים לאיזה זמן, נרתיקו יתכסה עם צבע ירוקה [הדומה לגוון הים כשנראה ירוק].

ב. נרתיק המורקס מכוסה עם קמטים, הנראים כגלי הים.

ג. הפירוש האמיתי של 'ים' הוא קרקע הים, לא הים עצמו. לכן, המורקס, הדומה במראיתו לתחתית הים, נקרא דומה לים.

טענה שדומה לים הוא צבע ירוק [הנדבק בגוף המורקס]. וירוק נחשב דומה לים.

79 זהו הגירסא במהדורת 'שבתי פרנקל' [ע"פ גירסת הראשונים, עיי"ש], ובדפוס הישן 'שדומה עינו לעין התכלת'.

80 כמובן שהכוונה ב'גופו' הוא לנרתיקו, אבל אם בגופו ממש עסקינן הנידון אין לו התחלה דגופו אינו דומה לים אפילו לפי הפירושים השונים של תומכי המורקס.

כולו הפך לבן טהור

ביאור א: תומכי המורקס טענו שהגם שאין צבע גופו דומה לים, המורקס עדיין נקרא דומה לים משום דאחר שמנקים ממנו הצמחים שגדלים עליו בים⁸¹, נשאר עליו צבע ירוק הנאחז בו בחוזק עד שקשה להסירו, ואם כן למראה העין גופו ירוק.

והים הרי יכול לראות או כחול או ירוק, ואם כן בזה שהמורקס נראה ירוק, יתכן לקרותו 'דומה לים'^{82, 83}.

81 ומה שטענו עוד שמאותם צמחים ירוקים הגדלים עליו נראה ירוק, ליתא, דלפעמים הצמחים ההם אינם ירוקים, וכמו שכתב בקונטרס כלילת יופי (עמוד 18) וז"ל, הצמידה הביולוגית כפי שהיא נראית כאשר צדים בעומק הים את המורקס, היא פסולת כהה שמקבל צבע הירוקת, וכאשר הוא צמוד לחוף הוא משתנה לכחול עד אדום. אלא שכדי לצבוע תכלת מוכרחים לצודו בעומק הים כדי לקבל את הכמות הרצויה. כאשר הוא במצב זה, הוא דומה לצבע מי-ים בגוון ירוק, וג"כ הוא דומה מאוד לקרקעית הים כי הוא מקבל את הפסולת של סביבתו, שלעיתים א"א לזהותו כלל בתוך הים מרוב דמיון, עכ"ל. וכן שמעתי מר' ישראל בארקין. ומה שחשב הכלילת יופי ליישב דכדי לצוד שיעור גדול של מורקס לצביעה היו צריכן לצודם מעומק הים, ושם הם תמיד ירוקים, אינו נראה. דעדיין לא יתכן שחז"ל יתנו זה כסימן כשהוא לא מתקיים תמיד.

82 וסעד לזה נמצא בדברי ירושלמי ברכות (פרק א, הלכה ב) וז"ל, תני בשם ר"מ וכו', מגיד שהתכלת דומה לים, והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע, עכ"ל, ועשבים הרי הם ירוקים. אולם הבבלי אינו גורס עשבים, והגר"א מוחקו אפילו מדברי הירושלמי [אולם התוספת כשהביא דברי הירושלמי לגבי גוון תכלת (סוכה לא, ב ד"ה ירוק), כן גרס עשבים]. והנה היה שטענו שבמסכת ציצית (הלכה כא) איתא וז"ל, חלזון למה הוא דומה, בריאתו דומה לדג וגופו דומה לרקיע, עכ"ל. ואם כן לכאורה מבואר שגוף החלזון כחול, לא ירוק. אולם בגמרא מנחות (מג, ב) מבואר להדיא שהתכלת דומה לים, וים לרקיע – הרי שהחלזון אינו נקרא דומה לרקיע [וכנראה הגירסא במסכת ציצית שבשבתא היא].

83 הנה כתב הר"ש סיריליאן על הירושלמי (פרק א, הלכה ב) וז"ל, תכלת הוא דם דג ששמו חלזון וצובעין הצמר באותו דם וצבעו ירוק וירד"י בלע"ז, עכ"ל. וכתב החזון נחום (שם) וז"ל, וראיתי שכתב במלאכת שלמה וז"ל, תכלת הוא שיריליו ז"ל פירש תכלת הוא דם דג חלזון שצבעה ירוק וירד"י בלע"ז, עד כאן. וק"ק שמדברי התוס' אלו טריפות שכתבתי שהוא מאב"י בלע"ז שהוא צבע הרקיע, ועיי' בפ"י הר"י ז"ל, ונר' שהר"ש סיריליו על צבע הדג עצמו קאמר שהוא וירדנ"י בלע"ז ונתגלה לו מסוד ה' ליראיו, עכ"ל החזון נחום. הנה לא ראה

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

גוף המורקס לבן, והצבע המונח עליו יתכן דפעים אינו דומה לים.

וראוי להעיר שעצם גוף המורקס אינו ירוק, רק לבן, והוא מקבל מראה הים מצמחים היושבים עליו. וקצת דוחק לומר שכוונת חז"ל בגופו דומה לים היה לדבר שאין בו בעצם⁸⁴.

ומה שיש לעיין בו טובא הוא שיתכן דגם דבר זה שנרתיקו הוא ירוק הוא רק רוב, אבל אין לכל מורקס נרתיק ירוק, וכמו שכתב הכלילית יופי (עמוד 18):

אבל המראה לאחר שיוורד ממנו הפסולת הטבעית הוא בחלקם כחול עד ירוק, וחלקם הוא בעלי צבע כתום ודומה. ובקשתי לראותם מאדם שאסף צדפים מהחלזונות של האק"ק בארץ ישראל, ורובם היו בצבע כחול ירוק ולבן, אבל חלק מהצדפים איננו בצבע כחול... ואמנם נכון שלאחר שיוורד הצמידה הביולוגית חלקם הוא בצבע אחר אבל קשה לדעת אם הוא כך כבריתו או שהוא ע"י שנמצא מול השמש וצבעו משתנה.

ואי אפשר שחז"ל יתנו כסימן דבר שאינו מוחלט, דהרי להיות סימן הדבר צריך להתקיים תמיד⁸⁵.

על כל פנים לעניות דעתי אי אפשר להפריך המורקס מסימן זה, אם כי

דברי הר"ש סיריליו בשלמותם, שמבואר בהם בלי ספק דלא היה כוונת הר"ש סיריליו לצבע החלזון, אלא ס"ל כרש"י דדם החלזון ירוק הוא [עייין רש"י ברכות (ט, ב) וז"ל, תכלת ירוק הוא וקרוב לצבע כרתי, עכ"ל]. ועיין בדברי החותם של זהב (הערה 36) וז"ל, ואף שאין זה נראה בפירושו דברי רש"ס, מ"מ חזינן שהבין ה"חזון נחום" דאפשר לפרש בגמרא דדומה לים הוא ירוק (גריין), עכ"ל, ויפה העיר.

84 והנה בלבוש הארון (עמוד 26) כתב שהצבע הירוק הנאחז בהמורקס הוא ממש ספוג לתוכו עד שאפילו כשהשתדלו להסירו עם toothbrush לא עלה הדבר בידם. אולם שמעתי מת"ח אחד שבדק והצליח להסירו ב toothbrush, וצריך עוד בירור.

85 ואין הכוונה למעט ציורים יוצא דופן של אחד מאלף ממש, כמוכן. כוונתי שלא יתכן שבאופן רגיל לא יתקיימו הסימן [אפילו אצל מיעוט].

כולו הפך לבן טהור

הוא דחוק קצת. אולם, כמו שנבאר להלן, בכמה מסימני חז"ל המורקס אינו מתאים כלל.

ביאור ב: טענה שדומה לים פירושו דומה לקרקע הים.

בכלילת יופי (עמוד 17) טוען שאין צורך שהחלזון יהא דומה לים, רק לקרקע הים:

ומקום הים שבים נקרא "ים" וכמ"ש הרמב"ן (בראשית א, י): וקרא למקוה הימים "ימים", כאילו הוא "ים מים", לפי שקרקע המקוה נקרא ים, כדכתיב (ישעיה יא, כט) כמים לים מכסים... וכן כתב רבינו בחיי שם: ולמקוה הים קרא ימים. אין שם הים נקרא כי אם על החפירה...⁸⁶

והנה המורקס כשהוא יושב במקומו בקרקע הים, קשה מאד להבחין בו והוא ממש נראה כחלק מהאדמה.

כשחז"ל אומרים 'ים', כוונתם להים.

אולם לא נראה לפרש כן, דהרי בכל מקום שחז"ל אומרים 'ים', כוונתם מבואר למים שבים ולא לקרקעו. לא מצינו אפילו מקום אחד שחז"ל ישתמשו בהמילה ים לקרקע הים, אלא הכוונה הוא תמיד להים עצמו.⁸⁷

וכדאיתא בחולין (קלז, ב):

⁸⁶ וכדבריהם כתבו עוד הרבה ראשונים, עיין שם בישיעה.

⁸⁷ ומה שטענו שמצינו כלי קבול המכונה ה'ים' נפה' במסכת כלים (פרק טו, משנה ג), וכן במשנה בבא בתרא (סז, ב) מוזכר 'ים' של בית הבר, שבו מניחים הענבים לדרוס עליהם, ואם כן חז"ל כן משתמשים ב'ים' עבור קרקע הים. ראשית, מן הסברא היה נראה לומר שקראו לכלים אלו בשם ים משום שהנוזלים מתאספים בתוכם ונראין כמו ים. והר"ש בכלים (שם) ביאר שנקרא ים על שם דבר צדדי לגמרי וז"ל, ים נפה: פירש גאון וכן ערוך (ערך ים ב) נפה ארוגה של שיער וכו', נקראת ים שסביבותיו זר של עץ כמו שסביבות הים יבשה, עכ"ל. וכן מובא ברא"ש ותוספות יום טוב. אבל לו יהא שנקרא 'ים' על שם קרקע הים, תמוה להביא ראיה מלשונות אלו, שהם שמות של כלים שבדו ההמון מלבם, ולא מסתבר שהעמיקן בביאור המילה 'ים' קודם שהחליטו לכנות איזה כלי קבול בשם ים. אדרבה, מהא שמוציאין זאת רק בשמות ההמון, אבל אף פעם לא בלשון חז"ל, יש להוכיח שחז"ל לא השתמשו במילה ים כדרך המקרא.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן.

וכבר כתב היעב"ץ בלחם שמים (ברכות פרק א, משנה א) בהשגותיו על דברי המדקדק ר' זלמן הענא, שחשב שמילת 'אבר' בלשון חז"ל ובלשון התורה הם מילה אחת:

עוד אירע כזה בהתחלף מלה זו עם אבר שבמקרא... עד שלא ישימו לב להפריד ביניהם. והאמת שהם ענינים נפרדים, ולא נמצאת מלה בכתוב על הכוונה הזאת. כי במקרא בכל מקום ענינה אגפי העוף⁸⁸ אבל האברים הנרצים כאן וכן בכל מקום שזכרו חז"ל שהם הנתחים המנותחים לאיברים שלמים הם נקראים עצמים בלשון מקרא כמו (יחזקאל כד, ד) 'מבחר עצמים מלא' ודומיו. וראו חז"ל כי טוב הוא לקרות בשם מיוחד להוראה הידועה במלת אברים... כמו שעשו בהרבה מקומות שהלשון מתוקן אצלם בדרך מיוחד לצרכם להוראה נבדלת.⁸⁹

הרי שלא בלבד שחז"ל יטו מכוונת המילה, אלא לפעמים אפילו מחליפים אותו לגמרי. ואם כן, כדי להבין פירוש מילה במשנת חז"ל, יש לעיין בשאר מקומות שחז"ל הביאו מילה זו, אבל פירוש אותו מילה בתנ"ך אינו מעלה ואינו מוריד⁹⁰.

וכיון שבכל מקום שחז"ל משתמשים בהמילה 'ים' הוא בעבור הים שבים, הרי ברור שגם כאן אין כוונת חז"ל ב'ים' לקרקע הים, אלא לים עצמו.

ביאור ג: הרב טבגר טוען:

ואפשר לפרש שכוונת "גופו דומה לים" היא שנרתיקו עשוי קמטים קמטים העשויים כגלי הים, וכזה הוא דומה לים עם המון גליו.

88 כמו בישעיה (מ, לא) וז"ל, יעלו אבר כנשרים, עכ"ל. ופירש רש"י וז"ל, אבר: כנף, עכ"ל.

89 ועיין בהקדמה לספר לוח ארש [מהדורת הרב דוד יצחקי] שכלל זה הוא אחד מן היסודות שעליהם מבוסס ספר לוח ארש, ועיי"ש שציין לעוד מקומות בלוח ארש ובשאר ספרי היעב"ץ שהאריך בזה.

90 ועיין עוד באבן עזרא (אסתר ח, יז) ד"ה מתיידים.

כולו הפך לבן טהור

החתום של זהב מביא סעד לזה מגמרא ירושלמי (סוטה פרק ח, הלכה ג):

כימא רבא... מה הים הזה בין גל גדול לגל גדול גלים קטנים...

ואם כן חזינן שדומה לים אפשר להיות דקאי על על דמיון לגלים.

אין שום מקור שהכוונה הוא לקמטים, וסתימת הראשונים מורה לא כן.

וזה דחוק טובא, תינח ש'דומה לים' יכול להיות דמיון לגלי הים, איזה מקור מצא ש'קמטים' על גוף המורקס נחשבים כדומים לגלי הים במשנת חז"ל? לא מצינו בשום מקום שקמטים נקראים 'דומה לים', ומלבד שזהו דוחק עצום, הרי אין ספק שאילו המורקס לא היו עליו קמטים היו מוציאים נקודה אחרת מגופו, ואם נלך בדרך זה נוכל לומר על כל בעל חיים שהוא החלזון, ולמשל כלב הרי שיניו דומים לגלי הים, והוא גם דומה לדג שהוא חי ביבשה ויורד לתוך הים ושט בו כדג וכו'. כללו של דבר: אם לא נלך על פי הראשונים ודרך הפשט, אין בריה בעולם שאיננו יכולים ליצור עליו דמיונות של הבל לבאר איך הוא מתאים עם סימני חז"ל. ומצינו שתומכי המורקס עצמם לא ניחא להם פירוש זו (כלילת יופי עמוד 19):

יש שהבינו ש'מראה גופו', הכוונה שגופו עשוי כעין גלים, ויסתדר ביותר בדברי רש"י 'מראה גופו תבנית דיוקנו'⁹¹, אבל לענ"ד זה רחוק ודחוק...

ובודאי שאין להניח פשטות הגמרא והראשונים שדומה לים הוא בצבע, ואין ספק שאם כוונת הראשונים היה לקמטים בגוף החלזון היו אומרים זאת בפירוש.

ב. ברייתו דומה לדג.

בריייתו של החלזון דומה לדג – פירוש.

91 ודלא כגירסת הש"מ שם (אות ז) ברש"י.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

הנה מצינו שלשה פירושים ל'דומה לדג':

א. רש"י (מנחות מד, א ד"ה ברייתו דומה לדג) פירש ד'ברייתו דומה לדג' היינו:

תבנית דיוקנו.

ב. רבינו גרשום (שם) פירש:

צורתו.

ג. הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב, הלכה ב) כתב על החלזון:

...וזהו דג.

יש להבין מהי הכוונה ב'תבנית דיוקנו' ו'צורתו' של החלזון, האם הכוונה להצורה הגשמית ממש⁹², דהיינו שלהחלזון ולדג צורה יש אחת, או שמא הכוונה למהותו של החלזון, דהיינו שהחלזון דומה לדג במציאותו ובהנהגתו⁹³. עוד צריך ביאור בדעת הרמב"ם שכתב שהחלזון הוא 'דג'.

המורקס אינו נראה כדג ואין בגופו דמיון רחוק לדג. לכן בלבוש הארון (עמוד 62) טען שכוונת רש"י ב'תבנית דיוקנו', וכוונת רבינו גרשום ב'צורתו', הוא לצורת הנרתיק של החלזון, שהוא כצורת דג, דהיינו שהוא רחב וחד כלפי ראשו באופן בולט⁹⁴.

92 Shape.

93 דהיינו, שהנדרון הוא האם החלזון הוא a fish like או a fish shaped creature. כמובן שאלה זו מונח גם על עצם דברי חז"ל דהחלזון דומה לדג, דזה יכול להיות דמיון במהות וגם יכול להיות דמיון בצורה הגשמית.

94 ובלבוש הארון מהדורת תשע"ד (עמוד 73) הביא סמך מדברי הערוך בביאור הגמרא בנדה (כה, ב), וז"ל הגמרא: המפלת סנדל וכו', ת"ר סנדל דומה לדג של ים. ובערוך (ערך רצם) פירש וז"ל: [דומה] לדג של ים, שהוא רחב ודק וחד כלפי ראשו עכ"ל. אולם, כד דייקת שפיר, תראה שאין מכאן אפילו משענת קנה רצוף. דבגמרא לא כתב 'דג', אלא 'דג של ים' דוקא, ובהכרח שאין הכוונה דג סתם, דהרי כל דג של ים הוא. וברש"י (שם) איתא וז"ל, דג של ים: דג יש בים ושמו סנדל, עכ"ל. אם כן מבואר בפירוש שהדמיון היתה לדג מסויים שהוא מיוחד

כולו הפך לבן טהור

עכשיו נבאר דברי הראשונים, ונראה אם פירוש זה יתכן בדבריהם.

א. דברי רש"י – 'תבנית דיוקנו'.

דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר. אם נעיין בכל דברי רש"י לגבי החלזון, נראה מיד שאין כוונת רש"י לצורת הנרתיק של החלזון.

ז"ל רש"י בסנהדרין (צא, א):

חלזון: תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת.

כדבארנו לעיל (סימן א, אות א, ובהערה 32), חומט אינו תולעת, ותולעת אינו חומט. תולעת הוא תולעת דוקא, ותולעת אין לו נרתיק.

וכן אנו רואין בדברי רש"י בגמרא שבת (עד, ב):

צדי חלזון: לצבוע התכלת מדמו, והוא כמין דג קטן ועולה אחת לשבעים שנה.

בזה ה shape, ונקרא סנדל. ובכמה כתבי יד ודפוסים ישנים של ספר הערוך מבואר להדיא שכוונת הערוך היתה לדג הסנדל דוקא, כדברינו. דהנה בנדפס לפנינו הגירסא 'סנדל דומה לדג של ים', אולם בכתבי היד והדפוסים ישנים איתא 'סנדל דומה לסנדל' [א.ה. דהיינו] דג של ים'. ולגירסא זו ברור שהכוונה היתה לדג מסוים המכונה סנדל. תודתי נתונה לר' מאיר הלמן שבדק הכתבי יד ולר' ישראל בארקין שהעיר לי על גירסא זו [וגם העיר שכמה ראשונים כבר גורסים בהגמרא 'סנדל דומה לסנדל' ואין כאן המקום להאריך בזה, מי שרוצה לעיין יותר בכל זה יתקשר עמי ואשלח לו מכתבו של ר' ישראל בארקין עם המקורות]. וכבר הסירו דברי הערוך ממהדורת תשע"ה של לבוש הארון. ובתחילה חשבתי שמדברי הערוך נמצא ראייה לסתור, שהרי כתב להדיא ש'רחב וחד כלפי ראשו' נקרא דומה לסנדל דוקא, ולא דומה לדג. ואם כן מוכח ש'רחב וחד כלפי ראשו' אינו ה'צורת דג' שאנו מבקשים. אולם ר' ישראל בארקין השיב על זה [בשם הר' רפאל נדוף] דהערוך הוסיף עוד נקודה 'רחב ודק וחד כלפי ראשו', וכונתו מבואר שבמה שהוא דק דומה במיוחד לדג הסנדל [שפירש הפסקי הרי"ד שהוא 'סיוולא' (שלכאורה הוא הדג שאנו קורין Sole, שהוא דג דק מאד)], וגם דומה לולד שנתמעך.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

לא יתכן לקרוא לחומט רגיל שבמקרה יש לו נרתיק בצורת דג 'כמין דג קטן'. ברור דכוונת רש"י הוא דהחלזון דומה לדג במהותו⁹⁵.

ב. דברי רבינו גרשום - 'צורתו'.

כדי להבין דברי רבינו גרשום, יש לברר מהו 'צורת דג'. הלשון 'צורת דג' נמצא כמה פעמים בדברי הראשונים:

א. בבכורות (ח, א) איתא:

מאי דולפנין? אמר רב יהודה בני ימא.

ופירש רש"י שם:

בני ימא: דגים יש בים שחציין צורת אדם וחציין צורת דג, ובלע"ז שריינ"א⁹⁶.

95 והנה הלולאות התכלת (עמוד 133) ביאר רש"י באופן אחר וז"ל, אמנם מה שרש"י מפרש שהוא דומה לדג דקאי על דמות דיוקנו, אינו נראה שרש"י חולק על המציאות של החלזון, אלא משום שלדעת רש"י יוצא החלזון על היבשה מעצמו לפרות ולרבות [א.ה. כמבואר ברש"י סנהדרין צא, א ד"ה חלזון שאחת לשבעים שנה החלזון יוצא על היבשה ומטיל ביצים] (ואפשר שאחר כך הוא חוזר לים), לכן א"א לקרוא לו דג ממש, עכ"ל. אולם זה אינו, דהנה מבואר במסכת כלים (יז, יג) וז"ל, כל שבים טהור חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבשה, עכ"ל, ופירש הר"ש (ד"ה כלב המים) וז"ל, וחית הים ובהמת הים, אין אחד מהם בורח ליבשה כשרוצים לצודם, רק הכלב לבדו, הילכך הוי בכלל בהמות היבשה ואם עשה מהם כלים מקבל טומאה, עכ"ל. וביאר התפארת ישראל שם (אות קד) וז"ל, נראה לי להכי לא קאמר מפני שעולה ליבשה, ולמה לי דנקט לשון בריחה אלא היינו טעמא, מדיש כמה מיני דגים שמורגלין לעלות ליבשה, כידוע ממין דג הנקרא אאל [א.ה. כמדומה כוונתו לה eel] שדרכו לעלות מהמים לתוך שדות תבואה וקטניות שגדלים סמוך לשפת הנהר, זוחל שם בסנפיריו כדי להשקיט רעבונו מהם. ואפילו הכי לא ס"ד שמשום זה יהיו הכלים שנעשים מעורו מקבלים טומאה. להכי נקט שבורח ליבשה, ר"ל כשיציקוהו מצודיו, או נרדף מתננים שבים, אז בורח ליבשה. שמע מינה דהיבשה הוא מדורו האמיתי [וכן אשכחן בביצה [דכ"ד א'] דיוני שובך ועליה, מחשבו בייתות, מדעבידי לרבווי לכלובין כשנרדפין, דמוכח כי שם ביתם], עכ"ל. ואם עליה על היבשה כסדר לא מבטל השם 'דג', ק"ו לעליה אחת לשבעים דאינו פוגם בהשם דג כלל. והמורקס לא שמענו מעולם שדרכו לברוח ליבשה.

96 Mermaids, sirens.

כולו הפך לבן טהור

והנה הבני ימא החצי העליון הוא כגוף האדם ממש⁹⁷, והחצי התחתון נראה כגוף דג. מדברי רש"י כאן רואין בבירור דאין הכוונה ב'צורת דג' ל shape, אלא לדמיון במהות, דהיינו שהחצי העליון הוא כגוף אדם ממש והחצי התחתון הוא כגוף הדג ממש.

ב. בדברי הרמב"ם (הלכות מאכלות אסורות פרק ב, הלכה יב):

האוכל כזית משרץ המים לוקה מן התורה, שנאמר (ויקרא יא, מג) 'אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ ולא תטמאו בהם'. הרי כלל בלאו זה שרץ הארץ ושרץ העוף ושרץ המים. אי זהו שרץ המים, אלו הבריות הקטנות כמו התולעים והעלוקה שבמים, והבריות הגדולות ביתר שהן חיות הים. כללו של דבר, כל שאינו בצורת הדגים לא דג טמא ולא דג טהור כגון כלב המים⁹⁸ והדלפון⁹⁹ והצפרדע וכיוצא בהם.

הנה מדברי הרמב"ם אלו יוצא ש'צורת דג' אינו shape, אלא מהות של דג. דמה ענין ה shape לכאן, וכי תולעת שבמקרה רחבה באמצע וחדה כלפי ראשה יהיה לה דין דג, ולהיפך, בריות הים כמו ה cuttlefish, וליתר שאת ה hammerhead shark, שבלי ספק הם בכלל דגים טמאים, יהיו נקראים חיות הים הגם שאין כל הבדל בינם לבין דג, מלבד שאין

97 והוא כל כך דומה לאדם שהיה הוה אמינא שהוא מטמא באהל כאדם, כמבואר בתורת כהנים פרשת שמיני (פרשתא ג, ז), שהביא לימוד מיוחד שהבני ימא אינן מטמאין באהל כאדם, עיי"ש [ושם קורא לו סירני, שהוא השריינ"א של רש"י ו siren שלנו]. עיין עוד במלבי"ם (ויקרא יא, י).

98 כלב הים אינו בכלל חיות הים או צורת דגים, אלא נחשב כבהמה של היבשה, כמבואר במס' כלים (יז, יג) וז"ל, כל שבים טהור חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבשה עכ"ל, ופירש הר"ש (ד"ה כלב המים) וז"ל, כל מה שיש ביבשה יש בים וחית הים ובהמת הים אין אחד מהם בורח ליבשה כשרוצים לצודם רק הכלב לבדו הילכך הוי בכלל בהמות היבשה ואם עשה מהם כלים מקבל טומאה, עכ"ל. ועל פי זה מובן היטב למה אין הכלב הים נחשב בכלל צורת דג, ואדרבה יש לעיין למה יתחייב עליו מטעם שקץ הים, ואכמ"ל.

99 ביאר המלבי"ם (ויקרא יא, י) וז"ל, ובמ"ש נפש החיה, אמר [א.ה. בתורת כהנים] להביא את הסילוניתי, צ"ל הסירניתי. ר"ל מין חית הים הנקרא בלשון יוני בשם סעריעץ אשר אמרו עליו שחצי גופה העליון כצורת אדם והתחתון כצורת דג וכו' ר"ל שבכלל נפש חיה היא האדם כמ"ש ויהי האדם לנפש חיה. ונפש החיה אשר במים כולל חיה זאת שבאה בצורת אדם, עכ"ל. דהיינו שהוא כאדם, אשר כמובן מופקע מצורת הדג.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

ראשם הולך ומצמצם כדג? ואם הכוונה לצורה הגשמי, נמצא שה'מורקס טרונקולוס', שיש לו נרתיק בצורת דג, דינו כדג רגיל, דבר שלא יתכן, כמובן¹⁰⁰.

100 הוכחה לזה מדברי הרמב"ם, שחילק דיני דגים לשלשה סוגים. א. בעל חיים ימי עם צורת דג בלי סנפיר וקשקשת אסור משום דג טמא. ב. בעל חיים ימי עם צורת דג שיש לו סנפיר וקשקשת, מותר לאכלו. ג. כל מה שאין בו צורת דג, כולל חיות הים, אסורים משום שרץ המים – משמע, אפילו עם יש להם סנפיר וקשקשת. ותמהו האחרונים שהדין השלישי הוא נגד גמרא מפורשת בע"ז (לט), (א) דחמרא דימא, שהוא חיה ימי הדומה לחמור, טהור. ולפי הרמב"ם, הרי הוא צריך להיות בכלל שרץ המים? וביארו האחרונים שאמנם יש כמה דברים הקובעים אם בעל חיים ימי יש לו 'צורת הדג', אבל הסנפיר וקשקשת הם הקובעים הגדולים ביותר. אם בעל חיים ימי יש לו סנפיר וקשקשת, אז הוא נחשב בכלל צורת דג, אפילו אם הוא דומה לחמור. כך כתב המעשה רוקח (שם ד"ה האוכל) וז"ל, אך עדין נשאר לדקדק בדבריו במ"ש כללו של דבר כל שאינו בצורת הדגים לא דג טמא ולא דג טהור כגון כלב המים וכו' ע"כ. דלכאורה קשה טובא, דא"כ כל החיות שבים שאינן בצורת דגים הרי הם בכלל שרץ המים, ומשמע בין שאין להם קשקשים בין שיש להם, דהרי החיות אין להם צורת דג כלל. וא"כ קשה דבע"ז דף לט אמרו, חמרא דימא שרי תורא דימא אסיר, וסימניך טמא טהור טהור טמא, והתוספות (שם ד"ה וסימניך) הזכירו עז הים שהוא טהור גם כן כדאמרינן בשבת (ק"ט, א) רבא מלח שיבוטא, והוא עז הים. ורבינו פסק בדין ד' שהאוכל כזית מדג טמא לוקה, שנאמר 'כל אשר לו סנפיר וקשקשת תאכלו וכו' ע"כ, וכיון שהזכיר הלאו 'מבשרם לא תאכלו', משמע דשאר דגים שאין בהם צורת דגים אינם בכלל זה הלאו, אלא מהך קרא דשרץ המים. ועיין להפ"ח יו"ד סימן פג וז"ל, אך נראה לענ"ד פשוט דכוונת רבינו במה שכתב בדין זה הוא באותם הדגים והחיות (שאינן) [שיש] בהם קשקשת דאלו התירתי התורה להדיא ואין לטעות בזה וכבר ביאר בדין ד' שכל שיש לו סנפיר וקשקשת שרי וזה הוא צורת דג וסימניו ודו"ק, עכ"ל המעשה רוקח. וכעין זה בפירוש חלקו של יוסף (שם) שגם הוא הקשה והשיב כהמעשה רוקח וז"ל, וצריך לומר דודאי דג טהור אין לו צורה כלל, ועיקר צורתו מה שיש לו סנפיר וקשקשת. לפי זה אף אם היא צורת חמור, כיון דיש לו סנפיר וקשקשת נקרא דג, אלא דאם אין לו סנפיר וקשקשת אז הסימן דסנפיר וקשקשת שיעשה אותו לדג הרי אין לו, וגם אינו צורת דג שהרי הוא מחיות טמאות שישנן על היבשה משום זה אינו דג ואסור משום שרץ המים, עכ"ל. ועל אף שיש לעיין שינויים בין שתי הפירושים האלו, מ"מ שניהם מסכימים לדבר אחד דבריה שאין לו אפילו דמיון רחוק לדג, יתכן שעל ידי סנפיר וקשקשת יעשה לצורת דג מובהק. כמובן, אם צורת דג הוא shape, זה אינו מסתבר כלל. אולם אם צורת דג הוא במהות הבעל חיים אז יתכן להבין זה, הגם שודאי חידוש הוא שבסנפיר וקשקשת בלבד יחשב לצורת דג. ובזה נתיישב כפילת הדברים 'כל שאינו בצורת הדגים לא דג טמא ולא דג טהור', אשר אם 'צורת דג' פירושו ה shape, הרי ליכא חילוק בין דג טמא

כולו הפך לבן טהור

הבעלי חיים שנאסרו מ'אל תשקצו', היינו שרץ המים וחית המים, אינם דומים לדג במהותם, ולכן האוכלם עובר על שקץ המים דוקא, ולא משום דג טמא¹⁰¹.

לדג טהור לענין צורת הדג. אבל לפי דברי המעשה רוקח והחלקו של יוסף מובן היטב, שהרי להיות בדג טהור די בסנפיר וקשקשת, משא"כ להיות בצורת דג טמא צריך להיות דומה לדג בכל פרטיו. אולם אם 'צורת דג' הוא ב shape, אין שום חילוק בין צורת דג טהור וצורת דג טמא, ודברי הרמב"ם סתומים.

¹⁰¹ קודם שנבאר נקודה זו, יש לנו להקדים הקדמה נחוצה, והוא שהגם שאיסור שרץ המים, איסור חיות הים, ואיסור אכילת הסיירי נלמדים מרבוים מיוחדים, הרמב"ם כלל כולם בפסוק 'אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ', וכבר העיר בזה המגיד משנה שם (ד"ה האוכל כזית) בענין הא דהתו"כ ריבה שרצי המים מן הפסוק של 'כל אשר אין לו סנפיר וקשקשת' וז"ל, יש לתמוה שהרי בספרי דרשו במים וכו', מנין לבעל עצמות ואינו פרה ורבה, אינו בעל עצמות ופרה ורבה וכו', ת"ל כל אשר אין לו סנפיר וקשקשת במים וגו' לא תאכלו, ע"כ, וכו'. הנה שלמדו אלו מכל אשר וכו', ולא מלאו דאל תשקצו. וכבר השיגו הרמב"ן בזה בהשגות שחבר על ספר המצוות (שרש ט, עמוד קסד במהדורת פרנקל), ובודאי שאף הם נכללים בלאו שהזכיר רבינו אבל אין צורך להביא משם שהרי נלמדו מכאן. ואולי שרבינו רצה להביא מלקות שלהן מהפסוק הזה הכולל, ולא להביאם מן הרבוים, וזו יהיה נמשך אחר שיטתו בענין המצות והמלקיות שלא להביאם מן הרבוים וכן כתב בספר המצוות (מצוות לא תעשה קעט) שלא בא לאו גמור בשרץ המים אלא פסוק זה דאל תשקצו את נפשותיכם ר"ל שהוא לאו שאין צריך לרבוים, ודעתו בזה דברים ארוכים שם, עכ"ל המגיד משנה ועיי"ש.

עכשיו נבאר למה שרצי הים אינן נחשבים כדגים. ראשית, יש להבהיר כי כוונת הרמב"ם בהגדרת שרצי הים כ'הבריות הקטנות', וחיות הים כ'הבריות הגדולות' בותר, אינו שהשיעור והגודל הם הקובעים איזה סוג בע"ח הוא [היינו, שהקטנים הם שרץ המים, בינונים הם דגים, והגדולים ביותר הם חיות הים], וכמו שניתן לחשוב מקריאה שטחית של דברי הרמב"ם. מובן מאליהו שדג קטן ביותר אינו בכלל שרץ המים, וכן להיפך, תולעת בגודל דג רגיל אינו נחשב לדג [ואיתא בתורת כהנים שם פסקא ה' וז"ל, ר' יוסי בן דרומסקית אומר לויתן דג טהור הוא, עכ"ל, הרי שאפילו בעל חיים הגדול ביותר נקרא דג ולא חיה של ים]. כוונת הרמב"ם הוא שבעלי חיים שאינם בצורת דגים נחלקים לשני סוגים: הגדולים הם בכלל חית הים, והקטנים הם בכלל שרץ הים.

כמו שמבואר מדבריו, הרמב"ם ס"ל שדיני דגים טהורים ודיני דגים טמאים נלמדים מדברי הפסוקים בויקרא (יא, פסוק ט ופסוק י) וז"ל, את זה תאכלו, מכל אשר במים כל אשר לו סנפיר וקשקשת, במים בימים ובנחלים, אותם תאכלו. כל אשר אין לו סנפיר וקשקשת בימים ובנחלים, מכל שרץ המים ומכל נפש החיה אשר במים, שקץ הם לכם, עכ"ל. ואילו דין שרץ המים נלמד מפסוק אחר (ויקרא יא, מג) וז"ל, אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ ולא תטמאו בהן

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

ונטמתם בם, עכ"ל. והנה לכאורה היה סגי בדיני סנפיר וקשקשת לאסור גם שרצי המים. ואם כן יש לעיין, מפני מה הביא הרמב"ם רבוי מיוחד לשרץ המים, ולמה ס"ל שמפסוק של 'כל שאין לו סנפיר וקשקשת' מבואר איסור דגים טמאים בלבד, ולא איסור על שרצי המים שגם הם חסרים סנפיר וקשקשת? מקור הרמב"ם בזה הוא מדברי התורת כהנים פרשת שמיני (פרשתא ג, ד) שכתב וז"ל, או אינו אומר אלא במין שהתרת בו באותו מין אסרתי, ואי זה מין התרתי, בעל עצמות ופרה ורבה, אף לא אסרתי אלא בעל עצמות ופרה ורבה. ומנין בעל עצמות ואין פרה ורבה, ואין בעל עצמות ופרה ורבה, עד שאתה מרבה הגלים והצפרדעים הגדילים בים וגדילים ביבשה? תלמוד לומר כל אשר אין לו סנפיר וקשקשת בימים ובנחלים [מכל שרץ המים, ומכל נפש החיה אשר במים, שקץ הם לכם], עכ"ל. הרמב"ם הביא דברי התורת כהנים שנאמרו על בעלי חיים ימיים השייכים בסנפיר וקשקשת [זאת אומרת שיש להם עצמות ופרים ורבים], רק שהוסיף להגדיר בעל חיים כזה בשם דג או צורת דג. הרי לנו שלדעת הרמב"ם רק בעל חיים ימי שיש לו עצמות ופרה ורבה שייך להיות 'דג'. אם כן, מובן היטב ששרצי הים כמו התולעת והעלוקה וכו', החסרים עצמות או אינם פרים ורבים, אינם בכלל דגים, מפני שאינם שייכים בסנפיר וקשקשת. כמובן, גם בעלי חיים שיש להם עצמות ופרים ורבים, אינם בהכרח בכלל דגים, וכמו חיות הים, שמקיימים תנאים אלו, ואינם נקראים דגים לפי הרמב"ם. הכוונה הוא שרק בריות כאלו שייכים להיות בגדר דג, לא שכל בעל חיים ימי שפרה ורבה ויש לו עצמות הוא דג.

עכ"פ, לבעל חיים להיות שייך לבא לכלל דג לפי הרמב"ם, הוא צריך להיות בעל עצמות ופרה ורבה, ואילו 'אין לו עצמות ואינו פרה ורבה' נכללים ביחד עם בריות כהדלפון שהם כחצי אדם וחצי דג בגדר 'אינו בצורת דגים'. וברור מכל זה דאין כוונתו לה shape אלא על המהות, דהיינו שבריות אלו יש להם דברים שאינם בנמצא אצל דגים.

והנה טען הלולאות התכלת (עמוד 131) דהמורקס יהיה בגדר צורת דג לפי הרמב"ם משום שהוא ממלא כל התנאים שדג צריך: הוא פרה ורבה ואינו בצורת אדם. ובהכרח יש לו עצמות, כדמוכח מחולין (נח, א) וז"ל, אמר רב הונא כל שאין בו עצם אינו מתקיים י"ב חודש, עכ"ל, וכן בירושלמי שבת (הלכה א, ג) שכל שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משישה חדשים [עיין שם שבפשוטו מבואר להדיא שהחלזון חי יותר משישה חדשים, והאחרונים נחלקו אם הכוונה כן או להיפך, ואין כאן המקום להאריך בזה. וכמדומה שהירושלמי ובבלי לא פליגי, שבבבלי שם מבואר שהכוונה שאינו קיים י"ב חדש הוא שגוף השרץ אינו קיים כלל ונעשה עפר, ואם כן כבר מת זמן רב זמן לפני כן, וזה מתאים עם דברי הירושלמי]. אולם, כמו שמבואר לעיל, קיום תנאים אלו בלבד אינו מהפך חיה של ים או שרץ המים לדג, וחומט הים אינו יכול להיות בכלל דג, מהסיבה הפשוטה שהוא שרץ [הנאסר מצד שרץ המים], אשר לפי הרמב"ם בהכרח אינו בצורת דג, כמבואר מדבריו. זה שחומט הים הוא בכלל שרץ הים ברור מדברי אונקלוס (שם בויקרא) ותרגום יונתן בן עוזיאל (שם), שמתרגמים שרץ המים כ'רחשא דמיא' – הרי שלדעתם, שרץ המים הוא שם כללי להבריות הרוחשים

כולו הפך לבן טהור

אם כן היוצא למסקנא, הן מדברי רש"י, והן מדברי הרמב"ם, הוא דהלשון 'צורת דג' המופיע בדברי רבנו גרשום, יש להניח שאין הכוונה לה shape, אלא להמהות.

ג. דעת הרמב"ם – 'והוא דג'.

כמו שהארכנו לעיל (סימן א, א), המילה חלזון הוא שם כולל לחומטים ותולעים. אם כן כשכתב הרמב"ם 'מביאין דם חלזון והוא דג', זהו כאילו כתב 'מביאין דם תולעת, והוא דג שדמו שחור כדיו' או, 'מביאין דם חומט, והוא דג שדמו שחור כדיו'. והנה אם החלזון הוא תולעת אז בהכרח אינו דג, וכן להיפך. אלא מובן מאליה דמה שכתב על החלזון 'והוא דג', כוונתו שהתולעת הזו היא תולעת שהוא כעין דג¹⁰², וכשאר הראשונים.

על הארץ, וכמו שרץ היבשה, אשר השכלול ודאי נכלל בו. וכן פירש רש"י שם וז"ל, שרץ: בכל מקום משמעו, דבר נמוך שרוחש ונע ונד על הארץ, עכ"ל [ולדעת האבן עזרא שם לכאורה הוא נכלל בחיות הים וצ"ע. והרמב"ן שם חולק על הרמב"ם בכל גדריו, לכן דבריו אינם נוגעים לעניננו]. והלולאות התכלת (שם) כתב וז"ל, ושרצי המים כמו התולעים ועלוקות לדעת הרמב"ם הם לכאורה הבריות המתהוות המים עצמם, ודוקא כמו אלו המותרים לשתותם אם נתהוו הכלי (וכמ"ש הל' יז – יח), עכ"ל. ולענ"ד דבריו תמוהין, למה נקבל הנחה זו ומידי טעמא קאמר, ומה עוד שרש"י והתרגומים לא ס"ל כן, כאמור. וצ"ע בכל זה.

עוד יש לעיין אם המורקס יהיה נקרא 'בעל עצמות'. חז"ל כתבו שרק 'כל שאין בו עצם אינו מתקיים י"ב חודש', אשר לזה סגי בעצם אחת, אבל 'בעל עצמות' משמעו שגופו עשוי מעצמות ויש לו skeleton שלם כדג רגיל, דבר שאינו מתקיים כלל אצל המורקס. וז"ל הראב"ד בתורת כהנים (שם, פסקא ד): ומנין לבעל עצמות ואינו פרה ורבה, איני מכיר בזה המין. אינו בעל עצמות ופרה ורבה, גם בזה איני מכיר בביורור. ואיפשר שהוא אותו שקורין מושקל"ש [mussel] *] ואין בו עצם אלא שלו [א.ה. כלומר, אין בו עצם מלבד נרתיק], עכ"ל. ומדבריו משמע שהסתפק אם בעלי חיים כאלו שיש להם עצם אחד [הנרתיק] הם בגדר 'בעלי עצמות'.

*הראב"ד השתמש בהמילה הלטינית '*musculus*', שתרגומו הוא '*mussel*'.

¹⁰² הנה היה מקום לפרש הרמב"ם על פי דברי הגר"א (אליה רבה מסכת כלים פרק י, משנה א) שכל שבים נקרא דג, ולטעון שכוונת הרמב"ם הוא רק שהחלזון הוא חומט/תולעת הים, ולדעתו זהו הביאור הנכון ב'ברייטו דומה לדג'. אולם אם נאמר כן, אז 'והוא דג' הוא שפת יתר לחלוטין, דהרי מיד אחר שכתב

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

ההגדרה שלנו לדג הוא מושג חדש.

מלבד הנ"ל, קשה מאד לפרש כפי שנקטו תומכי המורקס בביאור 'צורת דג', דעיין דברי הלולאות התכלת (עמוד 127):

ומשום שאנו מושפעים זה יותר ממאתיים שנה מהזולאגיה החדשה המבחינה בין בעלי שדרה ימיים שדוקא להם קוראים דגים, מה שאין כן אלו בלי שדרה לא נקראים בשם זה, וגם העובדה שיהודים אין לנו מגע עם הדגים הטמאים ולכן אנו משווים צורת הדג... לזה של דג טהור ...

עייין שם באריכות¹⁰³, ובתוך דבריו הוא מוכיח שההגדרה שלנו לדג לא היה מקובל כלל בימי קדם, והרבה מחכמי האומות הגדירו דגים על פי פרטים שונים לגמרי [למשל אם יש בהבעל חיים דם או לא], כפי שהובא שם (עמוד 128, הערה 116) בשם הרצוג. והאדמו"ר מראדזין נקט לדבר פשוט (שפוני טמוני חול, סימן ב, אות ב) שאין מושג של

הרמב"ם דהחלזון הוא דג, כתב וז"ל, ובים המלח הוא מצוי, עכ"ל, וא"כ מובן מאליה דהוא חומט\תולעת החי בים, ומאי קמ"ל ב'הוא דג'. אלא נראה שכוונת הרמב"ם הוא דהחלזון הוא חומט\תולעת שהוא דומה לדג, וכמובן שאם היה כוונתו לצורת הנרתיק לא היה כותב שהוא דג, אלא שיש לנרתיק הצורה של דג או כדומה. והיה נראה להקשות דלדעת הגר"א אי אפשר לפרש כן בדברי הרמב"ם, שהרי דג הוא שם כולל לכל בריות הים, וא"כ החלזון הרי הוא דג. ועוד קשה לדעת הגר"א דדברי הגמרא אין להם מובן שהרי החלזון אינו 'דומה לדג' אלא דג ממש. אמנם התשובה לזה פשוטה, דדעת הגר"א הוא דיש שם דג הכולל כל מה שבים, ויש שם דג פרטי הכולל רק דגים. והחלזון, שהוא חומט הים (עייין סימן א, א) נכלל בגדר דג הכללי, אבל בודאי אינו 'דג'. וכעין מה שכתב המלבי"ם לגבי 'חיה' (ויקרא, יא, ב, אות סו) על הפסוק 'זאת החיה אשר תאכלו מכל הבהמה' וז"ל, שם חיה ושם בהמה ישתמשו לפעמים לשם הסוג ולפעמים לשם המין. שם חיה יכול כל החי מכל בשר, כמ"ש 'כל החיה אשר אתך', (ומפרש) 'בעוף ובבהמה ובכל הרמש' (בראשית ח, יז) וכו', ולפעמים תהיה שם המין לבעל חיים הדרה במדבר, והביתיים יקראו בס בהמה וכו', עכ"ל, ועיי"ש שהאריך בזה. תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהפנה אותי לדברי המלבי"ם.

¹⁰³ והנה הוא מביא כמה מראי מקומות שיתכן שחומט הים יהיה נכלל בשם דג כללי, דבר שבודאי נכון הוא אבל אינו נוגע לעניננו. הנדון בפנינו הוא האיק' הגדירו את הבריה המסויים שהיה נקרא 'דג' בימי חז"ל.

כולו הפך לבן טהור

fish shape¹⁰⁴ :

...והוא ודאי דאין לומר ד'וברייתו דומה לדג' על דמות צורתו קאי,
דאטו צורה אחת יש לכלל הדגים, הרי כמה מיני דגים משונים בצורתם,
יש שאין צורתו של זה דומה לצורתו של זה כלל... ואם כן איזה דמות
תערכו לו?¹⁰⁵...

על כל פנים לא יתכן דחז"ל כיוונו לה fish shape שלנו, כשבימיהם לא
היה זה מוגדר כדג¹⁰⁶.

טענה שהא דהמורקס נדבק לקרקע הים מאבד השם דג ועושהו 'דומה לדג'.

הרב טבגר משתדל לבאר הסימן של 'בריייתו דומה לדג' באופן אחר:

באשר ל"בריייתו דומה לדג", רש"י פירש "תבנית דיוקנו", ורבנו
גרשום "צורתו", וברמב"ם כתב סתם ו"הוא דג". ואולי הכול אחד,
כלומר שהוא בעל חיים החי כים כי אין צורה מיוחדת לדגים, ובלשון

¹⁰⁴ כדבאנו להלן (ביאור ב), גם הרב טבגר כתב ש'אין צורה אחת לדגים'.
¹⁰⁵ עיי"ש מהלכו ב'דומה לדג'. ועיין עוד בקונטרס 'ביטול הראשון למאמר
הראשון' (יז, א) שהשיג על זה, ודבריו אינם מוכרחים כלל [וניכר מתוך דבריו
שהיה לו שנאה עזה להאדמו"ר מראדזין, והוא מתייחס אליו בזלזול לאורך
קונטרסו, לכן לא ראיתי צורך להאריך בדבריו].

¹⁰⁶ והנה ראה בפירוש דונש בן תמים לספר יצירה (פרק ו, משנה ב) שכתב
וז"ל, והוא דומה אל דג, דק הראש, והזנב דק, וגדול הבטן, עכ"ל. אולם אין מזה
קושיא כלל, דהרי בלי ספק גם בימי חז"ל אם היה בא אדם אם ציור של מה שאנו
קורין צורת דג ושואל מהו היו הכל עונים שהוא דג. הנפקא מינה בין זמנם
לזמנינו הוא דהם החשיבו הרבה בריות אחרים לדגים, ביחד עם הדג 'שלנו'.
ולמשל יתכן שאם אחד היה מצייר צורת octopus היו עונים גם עליו שהוא דג
[ורואים זה בהקין מדברי האדמו"ר מראדזין שהגם שבודאי היה מכיר מה שאנו
קורין צורת דג, עדיין תמה על דברי חז"ל בטענה דיש כמה צורות לדגים]. וא"כ
עדיין לא היה מובן מה כוונת חז"ל ב'דומה לדג'. והעירו על זה דאולי יש לדחות
דמטרת הסימנים לא היה כדי שנוכל לדעת איך יראה החלזון מהם, רק שאחר
שנחפש בכל החלזונות השונים נראה שרק אחת מהם מתאים לסימנים אלו. וא"כ
הגם שודאי אין הסימן של 'בריייתו דומה לדג' מגלה לנו איך יהיה מראה החלזון,
וכנ"ל, אבל אנו יכולים לחפש בכל החלזונות ולראות האם מראה אחת מהם
מתאים עם איזה צורה של דג. והוא דוחק. עכ"פ אין נפקא מינה דכבר הראנו
שכל טענה זו בטולה מבואר גם בלי זה.

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

חז"ל כל דבר שבים נקרא דג, כפי שכתב הגר"א באליהו רבה על כלים פרק י, משנה א: "שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו". ולפי הנ"ל [א.ה. ש'דומה לים' הכוונה שהחלזון דבוק בקרקע הים ומקבל צמחי הים עד שקשה להבחין בו¹⁰⁷] שמצד אחד, החלזון הזה הוא בטל לים שדבוק לקרקעיתו, ומצד שני הוא חי ודרכו דרך דגים היא (כלומר בעלי חיים ימיים).

לא יתכן שהדבקה לקרקע הים יהפך דג לדומה לדג, ועוד דלפי פירוש זה חז"ל נתנו סימן אחד שתי פעמים.

אבל דברים אלו קשים ביותר, דהרי דברי הגר"א ברורים – כל בריה שבים, בכל דמות, נקראת דג. ולא יתכן לדחוק לתוך דברי הגר"א דרוקא בריות שאינם יושבים בקרקע הים נקראים בשם דג, כשאין רמז לזה בדבריו. אבל גדולה מזו יש להקשות שלפי הביאור הנ"ל דברי הגמרא תמוהים מאד, דנמצא שחז"ל חזרו על דבריהם ונתנו אותו סימן [שהחלזון דבוק בקרקע הים] שתי פעמים בלי שום תוספת ביאור. וכמובן שזה אינו.

סוף דבר: החלזון הוא דומה לדג, ואילו המורקס אינו דומה לדג כלל.

ג. ועולה אחת לשבעים שנה¹⁰⁸.

רש"י ס"ל שעולה אחת לשבעים שנה' הוא סימן מובהק.

הנה רש"י בכל פעם שמפרש מהו החלזון מציין שהוא עולה אחת לשבעים שנה¹⁰⁹ [שבת עד, ב ד"ה צדי חלזון, בבא מציעא סא, ב ד"ה קלא אילן, סנהדרין צא, א ד"ה חלזון¹¹⁰, חולין פט, א ד"ה שהתכלת,

¹⁰⁷ הובא לעיל (ביאור ב ב'דומה לים').

¹⁰⁸ יש להקדים שלא מסתבר שהכוונה ב'עולה אחת לשבעים שנה' הוא כפשוטו ממש, שעולה משבעים שנה לשבעים שנה ממש, אלא הכוונה הוא שעולה בערך לשבעים שנה, עיין לבוש הארון הערה 184 בזה.

¹⁰⁹ או שהוא עולה מן הים אל ההרים (מגילה ו, א).

¹¹⁰ ועיין ביד רמה (שם ד"ה אמר ליה), דמבואר מדבריו דגם הוא ס"ל דהחלזון עולה אחת לשבעים שנה, וכפשוטו, ועיין בהערה הבא.

כולו הפך לבן טהור

מנחות מד, א ד"ה לפיכך, ובכמה מקומות הסימן של עליה אחת לשבעים שנה הוא הסימן היחיד שרש"י מזכיר. וברור דאצל רש"י זה היה סימן מובהק¹¹¹.

יתכן שגם הרמב"ם ס"ל שהחלזון צריך לעלות אחת לשבעים שנה.

הנה הרמב"ם לא הביא סימן זה [המובא בברייתא בלי שום חולק], ולכאורה יש לומר דטעמו הוא דאין צורך לחכות שבעים שנה לראות אם יתקיים סימן זה, ודי בשאר הסימנים להוכיח מהו החלזון. אבל בודאי אם לאחר שבעים שנה נתגלה שאין בהבריה שדנים עליה טבע זה, אזי בעל כרחנו צריך לומר שאינו החלזון¹¹². יהיה איך שיהיה, המורקס לא עלה אחת לשבעים שנה כבר בימי חז"ל,

¹¹¹ והנה דעת רש"י הוא שהעליה של אחת לשבעים שנה פירושו שהחלזון יוצא מן הים ועולה על ההרים (עיין רש"י סנהדרין צא, א ד"ה חלזון ובגמרא שם). אולם היר רמה (שם ד"ה אמר ליה) והערך (ערך חלזון) חולקין על רש"י במה דכתב שהחלזון עולה על ההרים. ואגב אעיר, דהיו שהקשו על המורקס מהמבואר בדברי תוספות עירובין (צז, ב ד"ה את החי במטה) וז"ל, וא"ת נהי שהחי נושא את עצמו [א.ה. ולכן אינו חייב עליו משום הוצאה] להוי כמו זה יכול וזה אינו יכול דיכול חייב וכו', ואומר ר"י דמ"מ מיפטר הכא משום דגמרינן כל הוצאות ממשכן ושם לא היו נושאים בעלי חיים וכו', וחלזון מיד כשיוצא מן הים היו מוציאים דמו בעודו בכחו כי היכי דליציל ציבעיה, עכ"ל. הרי דאי אפשר להביא החלזון חי ממקום למקום, אלא צריכין להוציא דמו מיד. וטענו דאצל המורקס הרי דבר קל הוא לשומו במים ולהוליכו לכל מקום שנרצה. אולם הרי מדברי רש"י מבואר דהחלזון לא רק דיכול להוציאו מן המים בלי להמיתו, אלא שהוא עולה על גבי ההרים. ואפילו אם לא ננקוט כדברי רש"י דהחלזון עולה להרים, עכ"פ הא ודאי ס"ל דאפשר להחלזון לחיות ביבשה וא"כ הוא מחלוקת ראשונים אם החלזון מת מיד אחר יציאתו מן המים, ועיין בשו"ת בית אפרים (או"ח כב, ד"ה ודרך אגב) שכתב כעין זה.

¹¹² ועיין בדברי האדמו"ר מראדזין (עין התכלת, פרט השני, תשובתו על דברי ר"י מקוטנא [וכעין זה בשפוני טמוני חול, טענה א]) שבמענה להשגת ר"י מקוטנא מהא דהחלזון צריך לעלות אחת לשבעים שנה, פירש שהרמב"ם לא ס"ל שזהו סימן [ולכן השמיטו], רק שהגמרא מפרש שזה שהחלזון לא עלה רק אחת לע' שנה היה סיבת יוקר דמיו [אבל גם להרמב"ם כן אירע, ואם ידוע שדבר זה אינו מתקיים בו, ע"כ אינו החלזון]. ו'עולה' אין פירושו עולה ממש, אלא שאחת לשבעים שנה הוא מתרבה מאד ונעשה נקל לצוד, והמחיר היה גבוה מפני שזה קרה רק אחת לשבעים שנה. ומלבד שביאורו נראה דחוק, הרי לגבי המורקס נשארנו עם חרס בדינו דהרי חכמי האומות שכתבו באריכות על החלזון לא כתבו זכר מן דבר גדול כזה שהשפיע רבות על המחיר.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

דבר המפריך כל אפשרות שהוא החלזון, כמו שנבאר להלן. לכן אין נפקא מינה לעניננו אם דעת הרמב"ם הוא שעכשיו החלזון אינו עולה או לא.

המורקס אינו מתאים לסימן זה.

הנה לא מצינו ולא שמענו שהמורקס עולה אחת לשבעים שנה. וראיתי חמשה אופנים לבאר כיצד יש ליישב דברי חז"ל אלו, שלא יהיה מהם פירכא להמורקס. ונבוא לדון בהם אחת לאחת.

ביאור א: טענה שפעם אחת בחייו המורקס מת וצף על פני המים.

הרב טבגר (מאמר התכלת) מודה שעל פי פשוטם של דברי חז"ל, אין המורקס תואם לחלזון התכלת כיון שהמורקס אינו עולה אחת לשבעים שנה, אבל יש לו ישוב על פי דברי הרמ"ע מפאנו, שכתב (מאמר צבאות השם, חלק ב, יד – טו):

החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי. אמנם ידענו כי כן, שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך... וצומח הוא שאינו זו ממקומו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם. ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכבודם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם.

ועכשיו הרב טבגר מגלה הביאור הנכון ב'עולה אחת לשבעים שנה':

...ורש"י מפרש שזו סיבת יוקר דמיו, כלומר שאי אפשר להשיגו בזמן אחר¹¹³ אך ברמ"ע מפאנו דלעיל רואים אחרת, כי אחד לשבעים שנה הוא מת (והכוונה שם לתקופת חייו, וכמו שהגר"א מפרש בשבעים שנה של חרוב, עיין ביאורי הגר"א לאגדות הוש"ס תענית כ"ג) א"ע ואז עולה. בגמרא בשבת ע"ה ע"א מבואר שהיו צובעים בחלזונות חיים, וחלזון מת אינו ראוי לצבוע בו, ואם כן, לפי הרמ"ע מפאנו, יוקר דמיו של החלזון אינו קשור לעלייתו אחד לשבעים שנה ולכאורה

¹¹³ עיין שו"ת רדב"ז (חלק ב, סימן תרפה), ובדברי האדמו"ר מראדיזין במאמר שפוני טמוני חול (הטענה הראשון, ד"ה ומצאתי ובהמשך דבריו שם) בענין זה.

כולו הפך לבן טהור

אפשר להשיגו ככל עת אלא הוא מחמת סיבה אחרת, וכוונת הברייטא לקשור עלייה אחת לשבעים שנה ליוקר הדמים רק בנמשל, או שהכוונה ליוקר דמיה של התכלת (וצריך לגרוס: לפיכך דמיה יקרים) ואז הפירוש הוא מכיוון שבדמו של חלזון צובעים תכלת וידוע לכול שזה צבע יקר, לפיכך דמיה של מצות תכלת יקרים. ואף לגרסא שלפנינו הכוונה היא שדמיו של החלזון יקרים כיוון שבדמיו צובעים תכלת ויש ביקוש רב לתכלת ולחלזונות (שכן צריך הרבה מהם להפקת הצבע), אך לא בגלל עליית החלזון אחת לשבעים שנה.

הרמ"ע אינו מדבר על המורקס, לא הזכיר מיתה, ואין שום סיבה לומר דלא ס"ל כרש"י.

הנה כבר הוכחנו לעיל (סימן א אות א, הערה 14) שאין הרמ"ע מדבר על המורקס או חומט ימיי. אבל אפילו אם נניח שהרמ"ע כוונתו לחומט ימיי, הרי אין אפילו רמז קל למיתת החלזון בדברי הרמ"ע.

ואפילו אם היינו מקבלים שזהו כוונת הרמ"ע, האם ניתן לומר על בעל חי שהוא חי וגם דומם מפני שהוא עתיד למות? לפי זה, הרי כל אדם הוא חי וגם דומם שהרי אחת לשבעים שנה הוא מת. לא זו בלבד שאין שום סיבה לומר דמה שכתב הרמ"ע שאחת לשבעים שנה החלזון נעקר ממקומו וצף על פני המים כדומם, כוונתו שהחלזון מת וכו', אלא שאי אפשר לפרש כן בדבריו. סוף דבר, אין לנו שום טעם לומר שהרמ"ע חולק על רש"י (מנחות מד, א ד"ה לפיכך), שהבין הגמרא כפשוטו שהחלזון עולה אחת לשבעים שנה.

דברי הרמ"ע הם על פי סוד.

וכבר כתב האדמו"ר מראדזין (מאמר פתיל תכלת) שכל דברי הרמ"ע מפאנו הם על פי סוד ובנויים על פירוש הראב"ד לספר יצירה וספר הקנה, ולאחר אריכות לבאר כוונתו, הוא מסיים:

ולכל אלה יש רמזים נסתרים במצות ציצית וכו' ניכרים ליודעי חן
ישימו לב יבינו וישכילו.

ואם כן, אין לנו ליקח דברי הרמ"ע להלכה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

ביאור ב: טענה שמדברי הקנה מבואר שהחלזון תקוע בקרקע הים, וטענה שעולה אחת לשבעים הכוונה שאחת לשבעים גלי הים זורקים החלזון על היבשה.

בקונטרס חותם של זהב (אות יד) הביא ראייה מספר הקנה:

...ואם עולה אחת לשבעים שנה הוא ענין טבעי, לכאורה אין ענינו משום טבע החלזון עצמו, כי אין בריות כמותו חיות שבעים שנה¹¹⁴, אלא אפשר כי ענינו הוא שהחלזון תקוע ונועץ עצמו בארץ, (כמו שכתב בספר הקנה) והגלים כשהם חזקים מאד, עוקרים אותו ממקומו¹¹⁵. וגלים חזקים כל כך מצויים אחת לתקופה ארוכה מאד

¹¹⁴ זה אינו, ואדרבה ההיפך הוא הנכון, ואצטט כאן מאחד מכמה מקורות שראינו שהאריכו בזה:

"Within the last few decades, studies of molluscan growth structures have focused upon periodic patterns within shells. These studies have dramatically changed our ideas about the lifespans of typical bivalve species. For instance, longevity estimates of some common coastal bivalves, once thought to be fairly ephemeral creatures, have been extended to 50 years or more, while **certain offshore species are known to live for over 100 years...** Although the idea of clams living for 20, 50 or 75 years seems a bit difficult to accept, the most surprising result of this entire research effort was the discovery of **several bivalve species with over 100 annual shell growth increments.**" (Growth Rings and Longevity in Bivalves, Dr. Douglas S. Jones)

ואם כן לא רק שבריות כמותו חיים לשבעים שנה, אלא אפילו לחיות מאה שנה דבר מצוי הוא. ולא ידעתי למה החליט שהכוונה ב'אחת לשבעים שנה' הוא שכל חלזון עולה באחת לשבעים שנה לחייו, [שאו צריכין לומר שהחלזון חי לע' שנה]. הרי דעת היד רמה (סנהדרין צא, א) והבאר שבע (שם) הוא שאחת לשבעים שנה עולים כל החלזונות בהמון, אם כי נראה שדעת הנצי"ב (מרומי שדה, ירושלמי מסכת שבת (פרק א הלכה ג, ד"ה חזקיה וכו' ומשני)) הוא שכוונת חז"ל הוא שהחלזון עולה כשמגיע לשבעים שנה. והחותם של זהב עצמו מסכים שיתכן ש'ועולה אחת לשבעים שנה' קאי על כלל החלזונות, וכמבואר בהמשך דבריו.

¹¹⁵ ועל פי דברי הגמרא עירובין (ח, א) וז"ל, חיישינן שמא תינטל האשפה ויעלה הים שרטון, עכ"ל, חכם אחד טען כעין דבר החותם של זהב, דהלא כעת טיבה של עליית ה'שרטון' אינה ידוע לנו, ויתכן שבדרך זה עלה החלזון. ודבריו תמוהים, דמלבד מה שהארכנו בזה בפנים, הרי טיבה של עליית ה'שרטון' ידוע לנו היטב, וכמו שביאר רש"י (שם) וז"ל, ויעלה הים שרטון: של חול ואבנים אצל שפתו כי כן דרכו, ומתקצר רוחב הים ונעשה קרקע כרוחב פרסה או יותר, עכ"ל. היינו, שדרך הים להעלות sediment על שפתו, וזה מתקבץ והולך עד שנעשה לחלק מהיבשה. ומובן מאליו שאין לזה שום קשר לעליית החלזון אחת

כולו הפך לבן טהור

שאמדה חז"ל בע' שנה.

מדברי ספר הקנה, יוצא שהמורקס אינו החלזון.

ראשית, כל המעיין בספר הקנה יתמה מאד שהחותם של זהב הביאו כראיה לשיטתו, שהרי כל דברי ספר הקנה שם בביאור מציאות החלזון, אינם תואמים כלל וכלל להמורקס. ואלו דברי ספר הקנה (ענין מצוות ציצית) על החלזון:

...עולה מהים, ותיכף שיצא הולך ונתקע בארץ ונשרש שם וראשו בחוץ, ושוחטין אותו ולוקחין את דמו, הוא הדין, שבו צובעין התכלת.

המורקס אינו תוקע עצמו ביבשה, אינו מניח ראשו לחוץ, ולא יתכן בו לשון שחיטה. אם יש ראייה מדברי ספר הקנה, הוא ראייה נגד המורקס¹¹⁶.

לפי דבריו, יוצא שלפעמים קורה סער הזורק רבבות רבבות אלפים מורקסים על החוף.

וגוף טענת החותם של זהב שהביאור ב'אחת לשבעים שנה' הוא שלעיתים רחוקים הגלים דוחקים את החלזון ליבשה, אינו נכון כלל. הרי כתב רש"י (מנחות מד, א ד"ה לפיכך) להדיא שטעם יוקר דמיו של החלזון הוא מפני שאינו עולה אלא אחת לשבעים שנה. ומבואר מדבריו שלזה שהחלזון עולה רק אחת לשבעים שנה היתה השפעה גדולה על המחיר, דבר שבהחלט אינו מתקיים כשמוצאים שלשה

לשבעים שנה.

116 וכבר ידוע כמה הזהירו כל גדולי הדורות לא לערבב סוד עם הלכה, וכמו שכתב בספר הקנה (ענין מצוות ציצית) וז"ל, לכן בני הזהר מעתה שלא להורות מאגדות שאינם מושגים רק לבעלי הסוד, עכ"ל. ועיין עוד בלבוש הארון (הערה 161) וז"ל, וראה עוד בשו"ת חתם סופר (חלק א או"ח, סימן נא) "ויפה כתב פר"מ על שכנגדו שהביא מכתבי האר"י וכתב עליו פר"מ עם נעלמים לא אבוא יפה דיבר, וכן אני אומר כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאים פן תוקדש המלאה הזרע אשר תזרע...", עכ"ל הלבוש הארון (ההדגשה הוא במקור). הרי שאלבא דאמת לא יתכן להביא ראייה לכאן או לכאן מדברים כאלו.

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

מורקס על היבשה, ובפרט כשנחשוב עם המציאות שאינו ניתן להפיק יותר מטיפה של דם צובע מכל מורקס, ולצבוע בגד היו צריכים למאות או אלפים מהם¹¹⁷. ואם כן כדי לקיים תנאי זה היו צריכין שאלפי מורקס יהיו נדחים אל היבשה בעת אחת על ידי מבויל שלא היה כמותו מימי נח. ואינו מוזכר בשום ספר מחכמי האומות שלעיתים רחוקות המורקס היה נדחף בהמון אל היבשה ואז ירד המחיר פלאים, השמטה שאין לה הבנה כלל, וכל שכן כשחכמי האומות האריכו בכל מיני פרטים ותיאורים על המורקס¹¹⁸. וגם בזמנינו לא ראינו ולא שמענו דבר כזה, תשאל לכל חוקרי הטבע אם זהו דבר הקורה אחת לשבעים שנה, כשלא קרה אפילו באלף.

סימני החלזון הם מיוחדים להחלזון.

ואפילו אם נניח שאחת לשבעים שנה נעשה סער נורא ואיום, ואלפי מורקס נזרקים על החוף, איזה סימן יש בזה, האם דוקא המורקס יהיה נתפס בהסער ואילו שאר החלזונות יודעים לקדם פני הרעה ולהמלט על נפשם? הלא בלי ספק כל מיני חיות הים יהיו נתפסים בהסער הזה

117 ועיין ב *Millennia of Murex*, וז"ל:

"The trickiest question is, how many sea snails were required for dyeing? ...researchers calculated that dyeing a robe, cloak, mantle [etc.] that weighed only a kilogram (2.2 lb.) to a deep shade would require not fewer than 10,000 snails."

ועכשיו חשוב נא כמה מורקסים נזרקו על שפת הים. הרי לפי זה אפילו 100,000 מורקס יהיה דבר שאינו מורגש כלל לגבי המחיר. ולא זו בלבד שחכמי האומות וחוקרי זמנינו לא יודעים על פעם אחת שנזרקו 100,000 מורקסים על היבשה, אלא אפילו 10,000 [דהיינו כדי לצבוע רק בגד אחת] יהיו נזרקים ביחד על החוף לא קרה ולו פעם אחת. וכל שכן להדעה המובאת בלבוש הארון (מהדורת תשע"ד עמוד 50), וז"ל:

"Nine thousand snails were needed to produce one gram (0.035 ounce) of dye." (The Earth and Its Peoples - A Global History, pg. 47)

וז"ל החוקרת Deborah Ruscillo [שחלקה על אחרים שאמרו שצריכין אלפי מורקס רק לצבוע שפה של בגד], שגם לרבריה היה צורך ב *tsunami*:

"...But in general, hundreds would often suffice to produce a fine colour on lighter garments. A woolen cloak would likely have required thousands of individuals to produce a deep purple, like that sought after in antiquity." (Deborah Ruscillo, *Reconstructing Murex Royal Purple and Biblical Blue in the Aegan*).

118 ולכאורה זה דחוק גם מצד הלשון 'עולה', שמשמעותו שהחלזון עולה מעצמו, לא ע"י גלים חזקים וכדומה. ואם כי מצינו שחז"ל אמרו לשון עולה על פירות (ראש השנה לא, ב), שכמובן צריכים אדם להעלותם, עכ"פ פשטות הלשון מורה שעולה מעצמו.

כולו הפך לבן טהור

כלי הברדל. אין דברים אלו של החותם של זהב אלא דברי תימה.

ביאור ג: טענה שלא ראינו שלא עלה המורקס אחת לשבעים.

וזה לשון הלולאות התכלת (עמוד 137):

...ואם כי לא ידוע לנו תופעה כזו בחילזונות המורקס, מ"מ לא ראינו אינו ראייה – כי לא נערכה תצפית על החוף לע' שנים רצופים לדעת שבאמת לא עלו על היבשה בכל אותן שנים אפילו לשעה קלה.

כלומר, יתכן שגם המורקס עולה אחת לשבעים שנה, רק שלא הרגשנו בדבר הזה, ו'לא ראינו אינו ראייה'.

אי אפשר שלא היינו יודעים מעליה של אלפי מורקס על שפת הים.

וכאן יש לשאול, להיכן נעלמו כל חוקרי הטבע וחכמי אומות העולם, שלאחר כל הבירורים ועיון בהמורקס לא נודע להם דבר זר כזה, ולאן אזלו כל הולכי הימים ויושבי החוף, שאף פעם לא ראו המורקס בשעת עלייתו, יתנו עידיהם ויצדקו¹¹⁹.

ביאור ד: מלפנים החלזון עלה אחת לשבעים שנה, אולם עכשיו נשתנה הדבר.

טענה שמשני סיבות יש לומר דהופסק העליה של אחת לשבעים שנה.

תומכי המורקס העלו שתי דרכים לפרש איך ולמה יש לומר שרק בימי קדם החלזון היה עולה אחת לשבעים שנה, אבל בימינו אינו עולה¹²⁰:

¹¹⁹ להעיר, שאילו היינו עוסקין באיזה בעל חיים שאינו מצוי הרבה, ולא היתה ידוע כל כך, ולא נתברר כל פרטיה, אז היה אפשר לטעון כן. אבל אם בהמורקס עסקין, לא יתכן כלל לומר שלא היינו יודעין מדבר כזה. ועוד, הרי בימי פלינוס ועוד כמה מחכמי האומות עשו הרבה משא ומתן בהמורקס, ולא הזכירו שהוא עולה בשום אופן. כדארכנו להלן (י) מבואר בדברי רש"י שהעלייה אחת לשבעים שנה השפיע רבות על המחיר. ואם כן, בודאי שאלו שמכרו המורקס היו יודעין מזה, וכמובן. מהא דאין זכר לעליית המורקס, ברור שלא אירע הדבר. ¹²⁰ יש להדגיש שאפילו היו שתי דרכים אלו נכונים, עדיין לא מסתבר שהמורקס הוא החלזון. הנה אריסטו, שחי קרוב לזמן בית ראשון וכתב באריכות על

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

א. מהרדב"ז, שלטענתם, מבואר בדבריו שהחלזון עלה אחת לשבעים רק לפני זמן הגלות.

ב. טענה שאין לנו ידיעה על בריה העולה אחת לשבעים שנה, לכן מסתבר דנשתנה טבעו של החלזון, ואינו עולה בימינו¹²¹.

א. טענה שהרדב"ז ס"ל שעליית החלזון אחת לשבעים היה רק בתקופת בית ראשון, קודם הגלות.

תומכי המורקס טענו שמדברי הרדב"ז מבואר שרק לפני גלות ישראל [אחר חורבן בית ראשון] החלזון עלה אחת לשבעים שנה, אבל בזמן הזה אינו עולה. קודם שנביא דברי הרדב"ז, יש להקדים דברי הגמרא (מגילה ו, א), עליהם מיוסד דברי השואל להרדב"ז:

אמר זבולון לפני הקב"ה: רבונו של עולם לאחיי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי נתת להם ארצות ולי נתת ימים ונהרות. אמר לו: כולן צריכין לך על ידי חלזון, שנאמר [עמים הר יקראו] (מכל כשצטים יתקצלו להריק לקנות שפוני טמוני חול). 'ושפוני טמוני חול': תני רב יוסף 'שפוני' זה חלזון... אמר לפניו רבונו של עולם מי מודיעני על זאת (לחת לי דמים). אמר לו: 'שם יזבחו זבחי צדק' סימן זה יהא לך כל הנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום (כאשר חסור גזל צעולה כך לא יגזלו ממך כלום,

המורקס, לא הזכיר מאומה מן הדבר הנפלא הזה שאחת לשבעים שנה המורקס עלה בהמון והמחיר היה יורד, וכן שאר חכמי האומות שודאי שמעו על דבר נפלא כזה לא מצאו לנכון לכתוב על זה אפילו בהעברה בעלמא תוך כתביהם הארוכים בענין המורקס, השמטה שאין לה הבנה כלל. אם כן, ברור הוא שהמורקס לא היה עולה אחת לשבעים שנה אפילו בימי בית ראשון. כך שאפילו אם היה ממש בטענת תומכי המורקס שהחלזון היה עולה אחת לשבעים שנה עד חורבן הבית או אחריו, ורק עכשיו אינו עולה, עדיין העלו חרס ביד לגבי המורקס. אולם האמת הוא ששני המהלכים שהזכרנו לעיל, הראשון אינו נכון ולהשני אין שום הוכחה, וכמו שנבאר.

¹²¹ לא יתכן לומר דנשתנה הטבע כבר בזמן בית ראשון, דאז אין שום דרך להבין למה כללו 'עולה אחת לשבעים שנה' בהבירייתא (מנחות מד, א) כסימן להחלזון, כשזה כבר לא היה נכון במציאות. רק אם נדחוק דהעליה הופסק אחר שנסדר הברייתא ו'משנה לא זזה ממקומה' נוכל ליישב למה חז"ל הביאו זאת כסימן. אמנם גם זה אינו נכון, כדבארנו להלן (הערה 124).

כולו הפך לבן טהור

שחם יטול שוכ פרוטה בלא דמים תתקלקל כצציעה... ולא יועיל כלום).

השואל הבין מדברי הגמרא שהחלזון ניתן לזבולון והיה נמצא בחלקו בלבד¹²², ועל זה באה שאלתו ותשובת הרדב"ז (חלק ב, סימן תרפה):

שאלת עלה דגרסינן בשבת (עד, ב) שכן צדי חלזון היו קושרים ומתירין הרשתות לצוד אותו, ושאלת מהיכן היה להם חלזון שיוכלו לצודו, והלא לא היה נמצא אלא בחלקו של זבולון, וכי אפשר היה לבוא לארץ ישראל לצודו.

ראשית, ביאר הרדב"ז דאין כוונת הגמרא שהחלזון מוגבל לחלקו של זבולון.

תשובה: אין זו צריכה לפנים, שהרי החלזון מצוי הוא בים ובחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו, ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאר נבזרדאן מדלת העם לכורמים וליוגבים, ואמרו רז"ל (שבת כו, א) אלו צדי חלזון, משמע שהיו צריכין לצודו.

ועכשיו ביאר הרדב"ז איך בני ישראל השיגו החלזון בהיותם במדבר:

וכן במעשה המשכן היו סמוכים לים הקדמוני ים סוף, שהרי אין בין ים סוף להר סיני אלא דבר מועט והיו הולכים לים סוף וצדין אותו שהיה נמצא שם, והיינו שלא הוצרכו לומר בחלזון כאשר אמרו (ירושלמי שבת פרק ז, הלכה ב) בתחש, לפי שהיה מצוי¹²³.

מתשובה זו הביאו תומכי המורקס ראייה שהחלזון עלה אחת לשבעים שנה רק בזמן הבית, בטענה שכוונת הרדב"ז במה שכתב 'בחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים... ואחר שגלו ישראל לא היה עולה', הוא להעליה של החלזון אחת לשבעים שנה.

¹²² וכן נקטו כמה אחרונים, עיין להלן (הערה 210).

¹²³ ומסיים שם רז"ל, ואפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודו, גם כי אינם צריכים לו שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה דהיינו איסטיס הנקרא בערבי ניל וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהון, עכ"ל.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

הרדב"ז לא מדבר כלל על עליה אחת לשבעים שנה.

אבל האמת הוא שאין כוונת הרדב"ז לעליית החלזון אחת לשבעים שנה, כדמוכח בדבריו:

א. הרי דברי הגמרא שהחלזון עולה אחת לשבעים נשנו זמן ארוך לאחר שגלו ישראל, ולהלכה נאמרו (עיין לעיל סימן ב), ואם כן מבואר שהחלזון עלה אחת לשבעים שנה גם לאחר החורבן¹²⁴.

ב. אם בעליה אחת לשבעים שנה עסקינן, מהו ראיית הרדב"ז שהעליה הופסקה מהא ד'משמע שהיו צריכין לצודו' אתמהא,

¹²⁴ וכדברי האדמו"ר מראדזין [שהוא עצמו הביא תשובה זו של הרדב"ז ליישב הטענה שהחלזון אינו נמצא אלא בחלקו של זבולון]. שהשיב למי שטען דאולי דברי הגמרא (שבת כו, א) דאפשר לצוד החלזון נאמרו דוקא קודם החורבן, אבל עכשיו נתמעט מציאות החלזון, דאי אפשר לומר כן דהרי הברייתא לא חילק בין זמן הבית לאחר כז"ל, (מאמר 'פתיל תכלת'): והשיבו על זה אחד מן החברים יצ"ו, שיש לומר דהא דעולה אחת לשבעים שנה הוא אחר החורבן, כמו כל הדברים דחשיב הש"ס שנתמעט מציאותם משחרב הבית, והאי קרא ד'מדלת העם' הוא בשעת חורבן בית ראשון קודם בית שני, ואז היה עוד התכלת במציאות ומצוי לצודו תמיד. אכן זה אינו, והאמת יורה דרכו, דהך ברייתא דקתני ועולה אחת לשבעים שנה, סתמא קתני באין הבדל בפני הבית או שלא בפני הבית, עכ"ל [והאדמו"ר מראדזין הוצרך לדחוק בביאור 'ועולה אחת לשבעים שנה' כדהבאנו לעיל (הערה 112)]. ואין לומר דאולי הברייתא של סימני חלזון הוא 'משנה ראשונה', וכשנישנית לראשונה עדיין היה החלזון עולה אחת לשבעים, ולא שינו חז"ל מהלשון שנשנתה בו הברייתא אע"פ שבזמן שנסדר הש"ס כבר לא היה עולה. דז"ל רש"י (שבועות ד, א) ומשנה לא זזה ממקומה: ומשנה ראשונה אע"פ שחזר בו מסתימתה, מאחר שפשטה ברוב התלמידים לא היה יכולת בדורות שאחר רבי לשכחה מפיהם ולבטלה מבית המדרש, והניחו את שתייהן. והמשכיל יבין שאחרונה עיקר, שחזר בו מן הראשונה, עכ"ל. הרי שחז"ל לא טרחו לשרש אחר המשנה הראשונה בסומכם על ה'משכיל' שיבין מתוך המשנה אחרונה. הוי אומר, אם אין משנה אחרונה, בהכרח נאמרה המשנה להלכה. אם ברייתא זו היא משנה ראשונה, אז ע"כ שיש משנה אחרונה במקום אחר. אבל המציאות הוא דאין שום משנה אחרונה האומרת שהחלזון אינו עולה אחת לשבעים בזמן הזה. ולהוסיף על הנ"ל יש להעיר שהרדב"ז כתב דבריו כמילתא דפשיטא בלשון 'אין זו צריכה לפנים'. ואם כוונתו הוא לעליה אחת לשבעים, הרי בגמרא מבואר כמעט בפירוש דלא כדבריו, ואיך יתכן שיכתוב חידוש כזה כאילו הוא ענין המובן מאליו.

כולו הפך לבן טהור

הרי אחת לשבעים שנה הוא פעם אחת בחיים. ונכוזראדן בודאי רצה תכלת תמיד ומיד, ולמה לו להמתין שנים רבות להשיג החלזון¹²⁵, כך שאין נפקא מינה אם החלזון היה עולה בימיו או לא, דבין כך ובין כך עדיין היה מניח ציידים לצודו. ג. הרדב"ז לא הזכיר כל הענין של עליה אחת לשבעים כלל, השמטה המעוררת תמיהה.

כוונת הרדב"ז.

הנכון בדברי הרדב"ז הוא, שבא לפרש הגמרא במגילה, ממנה משמע דאפשר להשיג החלזון רק בחלקו של זבולון, ועל זה הרדב"ז ביאר שאין זה כוונת חז"ל. אלא כוונתם הוא דזבולון זכה לברכה מיוחדת על החלזון, שהחלזון היה עולה מאליו בחלקו לעיתים קרובות¹²⁶, ואחר שגלו ישראל הופסק זה. ואין לזה ענין עם העליה של אחת לשבעים שנה, שהוא טבעו של החלזון. ולכן, מובן היטב ראיית הרדב"ז שהופסק ברכה זו עם החורבן, דהרי אם החלזון היה עולה מאליו

¹²⁵ וכמובן שיתכן שהפעם האחרון שעלה היה שנים מעטים קודם שכבש את ארץ ישראל, ואפשר פחות מזה. וא"כ היה צריך להמתין קרוב לשבעים שנה עד שיעלה שנית.

¹²⁶ והנה צריך עיון מהיכן למד הרדב"ז דכוונת הגמרא במגילה הוא דהחלזון עולה מאליו בחלקו. ור' ישראל בארקין (מאמר 'ביאורים בענין גבולי שבט זבולון ומקום מציאת החלזון') ביאר וז"ל, ונראה שלכן פירש הרדב"ז שעלה בדרך נס אל היבשה, אע"פ שאינו מפורש בגמרא, מ"מ מוכרח הוא לפרש כן, שאין לפרש שמירי בחלזונות שבים, דא"כ אינו גניבה. גם אין לפרש שפחד שיגנבו החלזונות שכבר צדו אנשי זבולון, דלא נחשדו על זה, וגם אין לחשוש לגניבת תכלת יותר מגניבת שום סחורה אחרת. לכן מוכרח שהגמרא מיירי בחשש שיטלו החלזונות שעלו ליבשה, ועל זה חשש זבולון ששאר שבטים יורו היתר שמותר ליטלם, שהם הפקר ואנשי זבולון עדיין לא קנאם. אך הקב"ה השיב לו שעדיין נחשב לגניבה והבטיח שלא יועיל הצביעה של הגונבים. ויש לבאר הטעם שעדיין נחשב לגניבה, שכיון שעלה לחוף זבולון, יש קנין חצר במציאה והוי ממון השבט. ואף שמורים היתר שהוא חצר שאינה משתמרת ואינו עומד בצידו, אין הדין עמם כיון שהוא משומר לדעת הנותן מתנה, וגם דעת אחרת מקנה, עיין חו"מ סימן ר' סעיף א' ברמ"א וקצות אות ב'. ונראה שזה הוא הטעם שרש"י שם ד"ה על ידי חלזון, שחלזון עולה מן הים להרים. דקשה בתרתי וכו', ב' מה היה הצורך לרש"י לכתוב דבר זה כאן במגילה. ולמש"כ, י"ל דרש"י סובר כהרדב"ז, ומקורו הוא מהגמרא כאן דמיניה וביה מוכרח לפרש כן כמש"כ, ולכן היה צריך לומר זאת שעולה מן הים, כיון שכל המשך הגמרא סובב על זה, עכ"ל ודפח"ח. ויש להאריך בזה ועוד חזון למועד.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

בחלקו של זבולון, למה הוצרך נבוזראדן לצודו? אלא מאי, הברכה המיוחדת שזבולון זכה לה, שהיתה חוץ מן הטבע, הופסקה עם החורבן. וכל המעייץ בדברי הרדב"ז בעיון הראוי יוכח בזה.¹²⁷

ב: טענה שנשתנה טבעו של החלזון.

תומכי המורקס טענו שיתכן דנשתנה טבע החלזון, ובפרט אחר שהמציאות הוא שאין לנו ידיעה על שום בריה העולה אחת לשבעים שנה,¹²⁸ הרי לכאורה אין ספק שנשתנה הטבע ועכשיו החלזון אינו עולה אחת לשבעים שנה.¹²⁹

יתכן מאד שיש בריה העולה אחת לשבעים שנה בין חיפה לצור.

האמת הוא שאינו מוכרח כלל שהיינו יודעים מבריה העולה אחת לשבעים שנה בתוך גבול מצומצם. המציאות היא דהחוקרים עדיין מוציאים חידושים תמידין כסדרן. ולמשל, עד השנים האחרונים ממש לא ידעו החוקרים שלעיתים תולעת הים הנקרא *Glaucus atlanticus*¹³⁰ הולך מאמצע הים אל דרום אמריקא,¹³¹ דבר הנקל להרגיש הרבה יותר מעליה אחת לשבעים שנה. ואם כן אין זה מן התימה אם החוקרים לא הרגישו שאחת לשבעים שנה איזה תולעת עולה מן הים.¹³²

127 ומה שהחיד"א (פתח עינים מנחות מד, א) ציין על דברי הגמרא שהחלזון עולה אחת לשבעים שנה וז"ל, עיין מה שכתב הרדב"ז בתשובותיו בדפוס ויניציאה סימן תרפה, עכ"ל. כוונת החיד"א להעיר שלדעת הרדב"ז יש עליה נוספת לחלקו של זבולון, שהופסק עם החורבן [יש להדגיש שספר פתח עינים הוא פירוש על אגדות וכדומה, לכן אין בכך שום קושי שהעיר על דבר כזה]. ואגב ראוי להעיר שהחיד"א עצמו לא היה נחא ליה בדברי הרדב"ז שהחלזון נמצא בכל מקום אפילו בים סוף, וכדכתב בנחל קדומים (שמות כה, ד) (עיין להלן הערה 210).

128 וגם יהיה סמך לזה מהא דהרמב"ם השמיט 'ועולה אחת לשבעים שנה', וכן"ל.

129 בענין נשתנו הטבעים, עיין יבמות (סד, א – ב), ובתוספות מועד קטן (יא, א ד"ה כוורא) וז"ל, ושמא נשתנו, כמו הרפואות שבש"ס שאינן טובות בזמן הזה, עכ"ל.

130 עיין 'הצעה על דבר החלזון' באריכות.

131 "Glaucus atlanticus was recently found in the Humboldt Current ecosystem in Peru in 2013, and in Andhra Pradesh in India in 2012". (Wikipedia, Glaucus atlanticus).

132 ועיין להלן שהחלזון נמצא במקום מצומצם, ויתכן רק בין חיפה לצור

כולו הפך לבן טהור

ביאור ה: טענה על פי האפשר.

הנה לאחרונה נתגלה דבר זר, והוא שאחד מהמינים האחרים של המורקס, *Thais hamestoma*, שהיה מצוי קרוב ליבשה, פתאום שינו מקומם ויצאו למרחקים. ואולי מעין זה קורה בהמורקס טרונקולוס, שלעיתים הוא מתרחק ולעיתים מתקרב¹³³. אבל עד שיתברר אם זה קרה מעולם להמורקס טרונקולוס וכל פרטי הענין, אי אפשר לסמוך על זה כלל, ומה גם שהוא נראה דחוק טובא.

סוף דבר: החלזון טבעו הוא שעולה אחת לשבעים שנה, ואילו המורקס אינו עולה אחת לשבעים שנה בשום אופן.

ד. לפיכך דמיו יקרים.

טענה שנתקיים בהמורקס 'לפיכך דמיו יקרים'.

תומכי המורקס טענו שמדברי חז"ל על החלזון במנחות (מד, א):

...ובדמו צובעין תכלת¹³⁴, לפיכך דמיו יקרים.

מבואר שדם החלזון היה יקר מפני שנדרש לצביעת בגדים, דבר המתאים להמורקס, שהיה ביקוש רב לבגדים הצבועים בדמו ומשום

[ולענין אם הוא נמצא בחז"ל, עיין לקמן (הערה 210) באריכות]. בנוסף לזה, אין לנו ידיעה על אורך הזמן שהחלזון עולה, ואפשר שהעליה הוא לזמן קצר מאד – אולי כשעה או אפילו פחות. ואם כן הוא, אדרבה לא מסתבר שהחוקרים היו יודעים מזה.

133 תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהעיר על זה.

134 ובאמת היה אפשר לפרש שכוונת הגמרא ב'תכלת' הוא לתכלת של מצוה, ואז יהיה קשה פי כמה [אם לא נפרש ע"פ רש"י, עיין בהמשך דברינו כאן]. דאצל המורקס אי אפשר כלל לומר שסיבת יוקר דמיו היתה משום שצבעו ממנו תכלת לציצית, שהרי זה טיפה מן הים של דם המורקס שנקנה ע"י מלכים ושרים מכל העולם שהלכו עם בגדי מורקס מראשם ועד רגלם ובזבזו הון תועפות עליו. אולם אין שום סיבה לפרש כן, כמו שנתבאר בסימן ג (אות ח) שבלשון חז"ל לפעמים תכלת הוא רק דבר שנצבע כחול [ולאו דוקא כשר לציצית].

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

זה היה יקר מאד.

ברש"י מבואר שדם החלזון יקר מסיבה אחרת.

אולם מדברי רש"י נראה שבא לאפוקי מפירוש זה, וביאר ד'לפיכך דמיו יקרים' אינו המשך מ'ובדמו צובעין תכלת', אלא הוא חוזר ל'ועולה אחת לשבעים שנה':

לפיכך: שאינו עולה אלא אחת לע' שנה דמיו יקריין.

ואם כן מבואר להדיא שסיבת יוקר דמיו של החלזון לא היה מפני שכל השרים רצו לצבוע בגדיהם בדמו, אלא הגורם ליוקר הדם היתה מפני שלא עלה החלזון אלא אחת לשבעים שנה. ומשמע שאדרבה באמת לא היה ביקוש רב לתכלת¹³⁵ אלא אף על פי כן היה קשה להשיג כיון שלא עלה רק אחת לשבעים שנה, ומשום כך היה דבר יקר¹³⁶.

סוף דבר: החלזון צבעו היה יקר מפני שעלה רק אחת לשבעים שנה; צבע המורקס היה יקר מפני שכל המלכים ושרים צבעו בגדיהם ממנו.

ה. מקום מציאת החלזון.

חז"ל גילו לנו (שבת כו, א) שהחלזון נמצא בתוך גבול מצומצם – בין חיפה לצור:

מדלת הארץ השאיר נבזוראדן רב טבחים לכורמים וליוגבים. אמר ר' יוסף... יוגבים אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה¹³⁷.

¹³⁵ וזה מתאים עם דברינו להלן (סימן ד, אות ב), עיי"ש.

¹³⁶ ואין לומר דשני הדברים נכונים, והיה דם החלזון יקר מפני רוב הביקוש וגם מצד קושי צידתו של החלזון, דאם כן למה הקפיד רש"י להוציא דברי הגמרא מפשרוטן ולומר שלפיכך דמיו יקרים לא קאי על 'ובדמו צובעין תכלת'.

¹³⁷ ועיין גמרא במגילה (ו, א) וז"ל, אמר זבולון לפני הקב"ה רבנו של עולם לאחיי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות לאחיי נתת להם ארצות ולי נתת ימים ונהרות אמר לו כולן צריכין לך על ידי חלזון שנאמר [עמים הר יקראו (מכל השצטים יתקבלו להריך לקנות שפוני טמוני חול)] ושפוני טמוני חול תני ר'

כולו הפך לבן טהור

הרי לנו שהחלזון נמצא במקום מצומצם מאד.

המורקס נמצא מרחק רב חוץ מגבולי מקום החלזון.

הגם ש'בין חיפה לצור' הוא מקום מצומצם מאד בצפונית מערבית של ארץ ישראל, הרי נמצאו הרבה בתי צביעה שנעשו בהם צבע מדם המורקס [כמה מהם גדולים ביותר], עם אוצרות של נרתיקים שנשארו, גם במקומות למעלה ולמטה הרבה מאד מצור וחיפה [למשל בתל דור

יוסף טמוני זה חלזון וכו' אמר לפניו רבונו של עולם מי מודיעני על זאת (לחת לי דמים) אמר לו שם יזבחו זבחי צדק סימן זה יהא לך כל הנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום (כאשר אסור גזל צטולח כך לא יגזלו ממך כלום שאם יטול שוכ פרוטק צלא דמים תתקלקל הצביעה וכו' ולא יועיל כלום), עכ"ל. כפי שהוכיח ר' ישראל בארקין באריכות במאמרו 'ביאורים בענין גבולי שבט זבולון ומקום מציאת החלזון' ע"פ חז"ל והראשונים ואחרונים, חלקו של זבולון הוא בצפון ארץ ישראל עם חלק נכבד אצל הים הגדול בערך בין חיפה לצור [קצת יותר מלמעלה – עד צידון, ופחות קצת מלמטה, דעכו, שהוא למעלה מחיפה, היה הקצה הדרומי אצל הים הגדול], כך שאין נ"מ לעניינו [אי התאמת המורקס לדברי חז"ל] בין גמרא זו להגמרא שהחלזון נמצא בין חיפה לצור. והנה היעב"ץ, הקרבן עדה, התפארת ישראל, הבן יהוידע, והרד"ל נקטו בפשיטות שמגמרא זו מבואר שהשם יחד החלזון לחלקו של זבולון [אם כי על כרחך כולם ס"ל כמו שחלק רבינו היעב"ץ בין קודם חורבן הארץ לאחר מכן, זאת משום שחיפה היתה למטה מקצה גבול זבולון, שהוא בעכו. ונראה דרבינו אויל לשיטתיה במור וקציעה (חלק ב – גדר ישוב א"י) שצור, שהיא חלק מארץ כנען, מעולם לא נכבשה על ידי עולי מצרים, כדמוכח מכמה קראי בענין מלך צור וכדו'. וא"כ החלזון לא היה נצוד שם על ידי אנשי צור הגוים, דהחלזון היה מיוחד לזבולון, ולא היה לאחרים רשות ליטלו, וכמבואר בגמרא מגילה. אולם לאחר חורבן הארץ, החלזון התפשט מעבר לגבול זה, משום שלא היה הכרח למעלה מן הטבע שישאר בחלקו של זבולון]. וכן משמע מלשון הפסיקתא זוטרותא (פרשת וזאת הברכה) וז"ל, ושפוני טמוני חול. זה חלזון שהיה בחלקו של זבולון שבו היו צובעין את התכלת וכו'. וכה"א (בראשית מט, יג) זבולון לחוף ימים ישכון, עכ"ל. אולם הרדב"ז (חלק ב, סימן תרפה) שהבאנו לעיל ס"ל שהחלזון לא נתנה לזבולון בלבד, אלא כוונת הגמרא שהיה לזבולון ברכה מיוחדת שהחלזון עלה מאליו בחלקו, לכן סמכנו על הגמרא בשבת, שביאורה מוסכם אצל הכל.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

שהוא בדרומה של ארץ ישראל¹³⁸], וגם היום צדין המורקס בדרום¹³⁹, כך שגמרא זו הוא ראייה חזקה שהמורקס אינו החלזון¹⁴⁰.

138 "Tel Dor: In the Area C workshop a thick fill layer of thousands of crushed similarly sized *M. trunculus* were found between two Hellenistic (Stratum IV) floors. Some whole shells were also found... In 1986 a Persian (mid 5th c. B.C.[E.]) dump of murex, huge clay jars, and lime was found next to clay-coated basins in Area G, the center of the town, thought to be debris from the purple-dye industry... In 1986 a purple-dye manufacturing installation of the Persian/Hellenistic period was found in Area D1, at the extreme southwestern edge of the mound. It consisted of a deep pit filled to the top with crushed *M. trunculus* and which was lined with stones at the upper edge of the pit." ('Shells From Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-Dye Production', David Reese).

ועיין שם שיש עוד כמה בתי צביעה מתקופות קדומים שנתגלו רחוקים מאד מבין צור לחיפה.

139 והאמת היא שהמורקס מצוי בדרך כלל לאורך הים הגדול, וצבעו בדמו בהרבה מדינות בימי קדם, אם כי צור וסביבותיו היו מן המרכזים הגדולים לצביעה בו.

See Millennia of Murex for a general history of *Murex* dyeing. For a detailed description of the archeological findings, see 'Shells From Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-Dye Production', David Reese.

140 ומה שטענו שכונת חז"ל הוא רק שבין חיפה לצור היו חלזונות נמצאים בריבוי גדול מבשאר המקומות, אין לו הבנה, דהרי חז"ל לא אמרו שהחלזון נמצא בין חיפה לצור, שאז אולי היה אפשר לדחוק שכונתם הוא שהחלזון נמצא בשפע בין חיפה לצור, אלא הגידו לנו עובדה: נבזרואדן הניח צייד חלזון בין חיפה לצור. ואם בהמורקס עסקינן, הרי צדו אותו באופן גדול במרחק רב מן חיפה וצור, ולמה הקפיד נבזרואדן לצודם דוקא בתוך מקום מצומצם. אולם ראיתי להעיר על זה משני פנים:

א. הגאון רד"ל העלה הערה חשובה על ראייה זו, והביא דברי הזוהר שהחלזון נמצא בים כנרת וגם דברי הרמב"ם שהוא נמצא בים המלח, ולאחר שתמה עליהם דים כנרת וים המלח אינם בחלקו של זבולון, כתב (פרקי דר"א פרק יח, הגהה ה) וז"ל, ואף שיש לדחות כל זה ולומר דאע"ג דצידי חלזון היו דרים מסולמא דצור ועד חיפה, אבל מקום צידת החלזון היה בכנרת (ואולי י"ל עוד שאנשי חיפה וסולמא דצור מבני זבולון הן היו הבקיאים בצידתו, וע"ז הוא שאמרו כולן צריכין לך ע"י חלזון, שלהם לבדם היה מתגלה למצאו וכמ"ש בתרגום אונקלוס (דברים לג, יט) וסימן [א.ה. צ"ל וסימא] דמטמרן בחלא מתגליין להון, אלא שממ"ש במגילה (ו, א) שם שאמר זבולון מי מודיעני כו' והשיבו לו כל הנוטל (וגירסת רש"י כל המוצאו) ממך בלא דמים כו', מבואר שהיה נמצא גלוי לכל בחלק נחלת זבולון ואדרבה אחרים היו נוטלין אותו ג"כ רק משלמין דמיו לזבולון) והולכים לכנרת לצודו, וכיוצא בזה אידך דהתם דאמרינן בשבת שם לכורמים, אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי עד רמתא, לכאורה אין פירושו שמשם היה נמצא אפרסמון שהרי האפרסמון עיקרו היה ביריחו כמ"ש רש"י בברכות (מג, א ד"ה שמן ארצנו) ועל שמה נקרא יריחו עיר הריחו וכו' ויריחו היה מהלך יום אחד למזרח ירושלים ועין גדי סמוכים ג"כ לירושלים לפי"ד בעל כפתור

כולו הפך לבן טהור

ופרח לצד חברון לצד מערב א"י, אלא צ"ל שהמלקטים ובקיאים בזה היו דרים מעיין גדי עד רמתא, אף אנו נאמר כן בני זבולון אף שהחלזון היה בכנרת, אבל הן שהיו בקיאין בדבר (ורמז לדבר זבולון מלא ב' ווי"ן בגימטריא חלזון) היו המלקטין שמה והיו דרים בחיפה וסולמא דצור, ותדע שמקום שצובעין בו חלזון את התכלת [א.ה. נפל כאן איזה ט"ס, ונראה שיש למחוק המילה 'חלזון'] אמרו שלהי סוטה [א.ה. מו, ב] ובסנהדרין (יב, א) שהיה בלזו שהוא בגבול בני יוסף שהן היו הבקיאין בדבר, אף אתה אל תתמה על הציידין וכו' מ"מ פשטות הדברים מהש"ס וספרי משמע שהיה מצוי בים הגדול (וכן הוא נודע גם בפי המחברים), ולכן קרוב להגיה בדברי הרמב"ם ים הגדול במקום ים המלח, ולשון שהוא מצוי הוא לשון הספרי הנ"ל, עכ"ל. והנה עדיין יתכן דכמו דכוונת הגמרא במלקטי אפרסמון הוא דהמלקטים דרו מעיין גדי עד רמתא, אבל האפרסמון היה ביריחו, כן ציידי החלזון דרו מסולמא דצור עד חיפה, אבל מקום המצאו הוא לאורך שפת הים. וקודם שנברר הענין יש להקדים דיריחו נמצא למעלה מים המלח, ועיין גדי הוא למטה מיריחו, אצל אמצעו של הים המלח. ורמתא הוא למעלה מיריחו [על פי הערוך השלם]. והנה לפי דברי הרד"ל, האפרסמון נמצא במקום מוגבל מאד – בעיר אחת בלבד. ונבזוראדן הניח המלקטים מפוזרים על פני כל הארץ, מהם רחוקים ימים מספר מיריחו. לפי זה דברי רש"י הם תמוהים ביותר, מכמה טעמים: א, למה נהג נבזוראדן באופן מטופש להניח מלקטי האפרסמון כל כך רחוקים וכל כך מפוזרים, אפילו אם מאיזה סיבה לא היה נוח לו שיהיו ביריחו, אבל אין שום הכנה למה יניחם כל כך רחוק [ומה עוד שעין גדי עומד באמצע המדבר, וכמובן בימים ההם להלן במדבר ליריחו לא היה דבר שקל לעשותו]. ב, לשם מה הושיבם על שטח כל כך גדול – האם היה לו אלף אלפי רבבות אנשים ללקט האפרסמון של עיר אחד עד שהוצרך להושיבם על פני כל הארץ, אתמהא. הנראה הוא דאין כוונת רש"י דהאפרסמון נמצא דוקא בעיר יריחו ממש ולא חוץ מגבולותיה, אלא כוונתו שיריחו היה המרכז של העסק באפרסמון, ומשום זה נקרא יריחו על שמו, וכמו דמצינו בהמורקס דצבעו נקרא על שם צור (Tyre) – "Tyrian Purple" הגם שהמורקס מצוי כמעט בכל הים הגדול, כן היתה יריחו נקראת על שם האפרסמון הגם שאילני האפרסמון היו ברצועה דקה מעיין גדי עד לקצה הצפוני של הים המלח. וכעת ראיתי דיוסיפון (Antiquities of the Jews 9:1) עצמו כתב בפירושו שהאפרסמון מצוי בעיין גדי, ועל כרחק צ"ל כדאמרן. ונראה דכן היא דעת הקרבן העדה והיעב"ץ שלא העירו דלפי דברי רש"י אין הכרח שהחלזון מוגבל בין חיפה לצור, והכל בא על מקומו בשלום.

ב. ידידי ר' אשר זעליג שיינר העיר שיש לדחות בפשיטות, שאמת הדבר שהחלזון נמצא לאורך חוף ארץ ישראל, אבל נבזוראדן לא רצה אלא מה שהוצרך לבגדיו, וכן מדויק לשון רש"י שהניחם נבזוראדן לצוד החלזון 'ללבושי המלך', היינו לצרכיו הפרטים ולא לסחורה. אולם לעניות דעתי זה דחוק, הלא כך דרכן של מלכים שמי שיש לו יותר משובח יותר, וכמו שמצינו בהמורקס שהמלכים רצו כל מה שהיו יכולים להתפס, ולדוגמא מה שמביא יוסיפון בהפלגה כמה צמר צבוע בדמו מצא אלכסנדרוס כשכבש ערי מלוכה. לא

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

וכן פירשו הרבה אחרונים שמבואר מדברי הגמרא שהחלון נמצא בין חיפה לצור בלבד¹⁴¹. ולשלמות הענין, אעתיק דברי היעב"ץ, שהאריך בנושא זה.

היעב"ץ: החלון נמצא רק בחלקו של זבולון בין חיפה לצור.

היעב"ץ במטפחת ספרים¹⁴² (חלק א פרק ד, אות מה) הביא דברי הזוהר

מסתבר שנבזוראדן היה מסתפק במועט. וחזינן שהיעב"ץ ועוד כמה אחרונים שהבאנו לקמן (הערה 210) נקטו בפשיטות שמבואר מגמרא זו שהחלון נמצא בין חיפה לצור [כמו שביארנו לעיל (הערה 137)], אפילו אלו שכתבו שהחלון מיוחד לחלקו של זבולון, בהכרח ס"ל כהיעב"ץ, עיי"ש].
¹⁴¹ עיין להלן (הערה 210).

¹⁴² וכיון שבא זכר הספר מטפחת ספרים לידנו, ראוי לבטל הלעז שיצא על רבינו היעב"ץ. הנה אחד מגדולי האחרונים זצוק"ל כתב שבא לידו הספר מטפחת ספרים, ועבר עליו בהעברה בעלמא [כלשונן], וראה שכתב שם שהזוהר אינו לתנא אלא לאיזה איש שתלה מקחו ברשב"י. ותמה אותו אחרון איך כתב רבינו היעב"ץ דבר כזה, שהוא נגד דעת האר"י ז"ל והרמ"ק ז"ל, והשתדל ללמד זכות על רבינו. והיות שספרו של אותו אחרון מפורסם ונקל להשיג [ובשונה מספר מטפחת ספרים], רבים ראו מה שכתב וחשבו שהדברים נכונים. אולם המעיין במטפחת ספרים יראה מיד שרבינו לא כן דעתו, והוא כותב בפירוש בתחילת מטפחת ספרים שספר הזוהר הוא ספר קדוש שיצא מתחת ידי תנאים קדושים, ושםסתמא נתחבר ע"י תלמידי רשב"י, רק שאיזה איש הוסיף על גוף החיבור הקדוש ענינים מדעתו. ואדרבה, רבינו מעתיק ספר הזוהר פעמים רבות בספריו ומפליג בשבחו. ולהעיר דמה שכתב המו"ל של ספר הרד"ל 'קדמות הזוהר', שראה הקדמה מהרד"ל בכת"י שבו כתב הרד"ל שמטרת חיבורו הוא לסתור דעת היעב"ץ שהזוהר נתחבר בזמן מאוחר על ידי ר"מ דיליאון, הוא שקר גמור וברור דלא יצא מידי הרד"ל [אם כי אולי אחד הטעם את המו"ל ולא שיקר ביודעין]. וכמו שכתבנו היעב"ץ שנה ושילש לאורך הספר דאין דעתו דעצם ספר הזוהר מזויף, וח"ו לומר כן. ועוד, המעיין בספר קדמות הזוהר יראה דאין לדבריו שייכות עם ההוכחות המובאים במטפחת ספרים, והוא אינו מתייחס אליהם כלל, כך שאם כוונת הרד"ל היתה להפריך דברי המטפחת ספרים, לא הצליח מאומה. הרד"ל בא לדחות דעת רב אריה ממודינא [ובעיקר המשכילים שבאו אחריו] שכל ספר הזוהר נתחבר ע"י ר"מ דיליאון, לא להשיג על היעב"ץ. ובה'הקדמה' שם שיקר בעזות מצח שכל גדולי האחרונים פה אחד בטלו דברי היעב"ץ כלאחר יד. וז"ל הנודע ביהודה (דרשה בשנת תק"ל, נדפס לראשונה בכ"ע 'קבלה' (כא, עמוד 349 – 384)), ולא רשב"י חתום על דבר ודבר, ואם הרבה דברים יצאו ממנו מי יודע כמה נתוספו עליהם, עכ"ל. ועיין עוד בדברי תלמיד הנודע ביהודה הגר"א פלקס בשו"ת תשובה מאהבה (חלק א, סימן כו) וז"ל, את זה כתבתי לדעת האיש ההוא שספר הזוהר כלו קדוש אבל אני אומר

כולו הפך לבן טהור

דהחלזון נמצא בחלקו של זבולון בתוך ים כנרת, ותמה על זה, שהרי ים כנרת אינו בחלקו של זבולון אלא בזו של נפתלי:

[א.ה. איתא בזוהר חלק ב (מח, ב)] וזבולון כו' וים כנרת הוא בעדביה. ומהכא אשתכח חלזון לתכלתא... כל זה תמוה והפך המציאות.

כי תחום גינוסר שהוא כנרת, עלה בחלקו של נפתלי במזרחה של ארץ ישראל. ותחום עכו על יד הים הגדול במערבה, הוא עלה לחלקו של זבולון, כמבואר במקרא, וכמ"ש חז"ל שם בפירוש בפרק יש נוחלין (בבא בתרא קכב, ב).

עוד תמה היעב"ץ, שמצינו שהחלזון נמצא בין חיפה לצור, וגם בחלקו של זבולון קודם החורבן, אבל לא שהוא בים כנרת.

ובענין צידת החלזון אמרו בפרק במה מדליקין (שבת כו, א) ולכורמים וליוגבים, תני רב יוסף יוגבים אלו צידי חלזון מטולמא דצור עד חיפה. וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם כותבי ישובי המדינות והנמצא בהם לצורך העולם, וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת, כי אם בין שני מקומות הללו.

הריני נשבע בתורת ד' שבספר הזוהר נמצאו כמה זיופים וקלקולים אשר הוסיפו וכו', והארכתי בזה במקום אחר מפי סופרים ומפי ספרים כמבואר בס' מטפחת להגאון מו"ה יעב"ץ זצלה"ה שגזר אומר שחלו בו ידים מזייפים וחשד את החכם ר' משה דיליון יעיי"ש, עכ"ל, ועיין שם שהאריך טובא. וכן בספר אמונת חכמים לר' אבי עד שר שלום באזילה, שמטרתו לגנות הפילוספיאה ולהוכיח אמיתות הקבלה, כתב (פרק כו) לדבר פשוט שנתוספו דברים אשר לא יצאו מפי חז"ל אל תוך הזוהר [במטרה להוכיח שאפילו אם מוכח שמאמר אחד או שתיים שבספר הזוהר אינו מחז"ל, זה אינו מטיל חשש זיוף על כל הספר], עיי"ש שמביא כמה דוגמאות איך שאפילו בדברי חז"ל בנגלה המפורסמים בין העם, כמה פעמים הוסיפו המעתיקים הגהות שנכתבו בשולי הגליון לתוך דברי חז"ל וכדומה [ועיין עוד בהערותיו של רבינו היעב"ץ על דבריו (מטפחת ספרים חלק ב, אות עז ואות ט)]. ויש עוד הרבה להאריך בענין 'הקדמת הרד"ל' המזוייפת, אבל אכ"מ. ושאר המשיגים על דברי רבינו היעב"ץ אין מן הצורך להאריך בדבריהם המלאים עם טפשות וביזוי ת"ח. ויאמר ברורות שאין כוונתנו לירד לעצם השאלה האם דברי רבינו נכונים [וכבר דנו עליהם גדולי האחרונים שבאו אחריו], אלא להסיר התלונה שיצא כשגגה מלפני השליט, ולהבדיל הלעז שבדו איזה אינשי דלא מעלי, כאילו רבינו היעב"ץ ערער על עצם ספר הזוהר.

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

וידוע שצור וחיה הם שתי עיירות היושבות על חוף הים הגדול של תורה (ונקרא ים האמצעי אצל סופרי החול) ויושבי צור וצידון¹⁴³ היו צדין אותו. ועושים בו סחורה, ביחוד אחר שחרבה ארץ ישראל. הם שהיו מספיקין צבע תכלת לכל הארצות.

וכן היה נצוד בחלקו של זבולון, שירכתו על צידון, ובזמן ישוב ארץ ישראל היה כל משא ומתן הלז וריוח הגדול שבו לזבולון לבדו מיתר השבטים, כמ"ש רז"ל (מגילה ו, א) כולן צריכין לך על ידי חלזון...

אבל שיהא חלזון מצוי בים כנרת, שהיא במזרח ארץ ישראל, ולצפון בתחום נפתלי לא זה שמענו ולא כיוצא בו שמענו, רצוני לומר מה שכתב הרב המיימוני בפרק ב מהלכות ציצית (הלכה ב) שהחלזון שצובעין בו תכלת מצוי בים המלח, גם זה אינו כי ים המלח הוא במזרח ארץ ישראל לדרום, בין שבט יהודה ושבט ראובן...¹⁴⁴

העולה מדברי היעב"ץ: בזמן הזה החלזון נמצא בין חיפה לצור, ולא בשום מקום אחר – עד כדי כך שחלק על מה שכתב הרמב"ם שהחלזון נמצא בים המלח, בטענה שאינו נמצא חוץ מחיפה לצור או חלקו של זבולון [ועיין שם עוד שהשיג שלא יתכן לדג לחיות בים המלח כלל]¹⁴⁵. המורקס, הנמצא בשפע אפילו בקצה הדרומי של ארץ ישראל,

¹⁴³ אין כוונת היעב"ץ שהיו צדין החלזון בים אצל צידון, דהרי צידון הוא למעלה מצור. אלא נראה דכוונתו דיושבי צידון, שהיו באים לצור למשא ומתן [כמבואר בסוגיא דבני ביישן (פסחים נ, ב)] היו צדין את החלזון שם.

¹⁴⁴ וכדבריו במטפחת ספרים כן כתב היעב"ץ בסידורו (קריאת שמע, ויאמר) וז"ל, תכלת: גוון כעין התכלת וכרקיע בטהרתו וצובעין אותו בדם חלזון בריה שבים האמצעי בגבול א"י דומה לדג וחומט ימיי ניצוד מסולמא דצור עד חיפה, עכ"ל. כנ"ל, לא יתכן לכתוב על המורקס שהוא 'ניצוד מסולמא דצור עד חיפה' בלבד, כשצדו אותו באופן גדול רחוק מאד מבין חיפה לצור.

¹⁴⁵ והנה ר' ישראל בארקין (מאמר ביאורים בענין גבולי שבט זבולון ומקום מציאת החלזון) טען שמסתבר שהדברים הם לאו דוקא, וז"ל, אך צ"ב בדברי היעב"ץ שכתב בשם ספרי אומות העולם 'שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת. כי אם בין שני מקומות הללו', שמלבד שלא הוזכר כן בספרי אומות העולם – שאינו נמצא במקומות אחרים, [שברור שכוונת היעב"ץ לדג הפורפורה שזכר בספרי אומות העולם שהיה סחורת אנשי צור וצידון, וגם לא נמצא בספריהם שום ידיעה על צביעה מדג אחר חוץ מהפורפורה וע"כ כוונתו לפורפורה] המציאות הוא בפורפורה שנמצא במקומות אחרים כגון באיטליא ובספרד ועוד מקומות. וצ"ל שכוונת היעב"ץ רק שבחופי ארץ ישראל נמצא

כולו הפך לבן טהור

בעיקר במקומות אלו, כלומר שלא נמצא כ"כ בדרום א"י, אך ודאי נמצא בשפע בשאר ארצות, עכ"ל. וזה לא נראה כלל בדברי היעב"ץ וכמו שיראה המעיין, וברור שהיעב"ץ ס"ל כשאר האחרונים שנקטו בפשיטות שהחלזון אינו בנמצא בחו"ל, אלא דוקא בחלקו של זבולון\בין חיפה לצור [עיין בהערה 210]. ומה שרצה לדחוק עוד שהיתה כוונת היעב"ץ שהחלזון נמצא בכל א"י, רק שהוא נמצא בשפע יותר בין שתי מקומות אלו, במחילת כבודו אינו נראה כלל. הרי רבינו היעב"ץ היה דייקן גדול בלשונו, וכמו שכתב הוא עצמו בשאלת יעב"ץ (חלק ב, שאלה ו) וז"ל, שלא השגחת יפה וכו', ולא בלשוני, שבודאי צריך להתיישב בו וכו', כי דרכי ת"ל דרך רז"ל לשנות דרך קצרה ולשוני כחץ יורה אר"ש, אל מרכז המכוון אשים לי למטרא, עכ"ל, וכן הרבה, וזה ידוע לכל הרגיל בדבריו. ואפילו על איש מעלמא שכתב שאיזה חיה נמצא דוקא בין שני ערים ולא במקום אחר, הוה מילתא דתמיהא טובא לומר דכוונתו רק שהחיה נמצא שם בשפע, אם כי הוא נמצא בריבוי גדול חוץ מבין השני מקומות שפירט. כש"כ לומר על אחד מגדולי האחרונים [שהיה מדייק מאד בלשונן] שכתב דבריו באופן מגומגם להפליא. וחזינן שהיעב"ץ השיג על הרמב"ם בטענה שאי אפשר לומר שהחלזון נמצא בים המלח, מאחר שזה אינו מתאים עם מה שאמרו חז"ל שהחלזון נמצא דוקא בין חיפה לצור.

וכיון שבא ענין זה לידינו נימא בה מילתא, דהנה הלולאות התכלת (עמוד 148) מביא דברי רבינו היעב"ץ במטפחת ספרים (שם בהמשך דבריו) שמוכיח שאחד הכנים כמה דברים מלבו לתוך הזוהר, ואחד מראיותיו הוא שבשלש מקומות בזוהר כתוב שהחלזון נמצא בים הכנרת, דבר שנסתר מדברי הש"ס (שבת כו, א) ומן המציאות, ונראה ברור שלא מפי רשב"י יצאו הדברים. והיעב"ץ מעיר שנראה דיתכן שמקור טעות המוסיף הלז היתה מדברי הרמב"ם (פרק ב מהלכות ציצית, הלכה ב) שכתב שהחלזון נמצא בים המלח, דבר שכמעט אינו שייך במציאות שכידוע אי אפשר לדג לחיות שם [ועיי"ש במטפחת ספרים בדברי המשיג 'עיסור ספרים' שטען שדברי רבינו אינם נכונים, ונמצאים הרבה דגים בים המלח... והשגה זה לא ללמד על הפרט יצא, אלא ללמד גם על שאר ההשגות שם], לכן שינהו המוסיף לים הכנרת. עד כאן דברי רבינו. והשיג על זה הלולאות התכלת [וכעין זה בחותם של זהב הערה 81] וז"ל, לאמיתו של דבר, מ"ש היעב"ץ אינו נראה, כי הזוהר באותם המקומות מפרש ששם כנרת ע"ש המלכות, כנור דוד וכו' וצריך לעקור לא רק מלה אחת כי אם דרושים שלמים לקיים תירוצו, עכ"ל. לעניות דעתי זהו פגיעה בכבוד רבינו היעב"ץ, אשר לפי טענה זו נראה שהיה טיפוש מופלג, שלא הרגיש בטענה בולטת ופשוטה כזה. ובמחילת כבודו של הלולאות התכלת, נראה שטעה מאד בהבנת דברי רבינו היעב"ץ. וראוי היה לו להתיישב הרבה בדבר קודם שחלק על אחד מגדולי האחרונים. הנה הלולאות התכלת חשב שכוונת היעב"ץ היתה שבכל המקומות הרבים שמוזכר בזוהר ים כנרת, בתחילה היה כתוב 'ים המלח', ובא המוסיף לכל המקומות בדברי הזוהר שהיה כתוב ים המלח ושינה אותם לים כנרת, טענה הנראה כחוכא ואטלולא. ולא ירד לכוונת היעב"ץ. היעב"ץ כתב שמה דאיתא בזוהר שהחלזון נמצא בים הכנרת [ושים כנרת הוא בחלקו של זבולון] ליתא, לכן

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

בהכרח אינו החלזון.

ו. גוון הדם של החלזון.

להלן נביא שיטות הראשונים השונות [וגם דעת החות יאיר], בהם מתבאר גוון דמו של החלזון ונבחון אם אפשר להתאים את המורקס לדבריהם. אך ראשית נבהיר, שאין הכוונה בדברינו כאן שהמורקס צריך להתאים לכל שיטות הראשונים [דבר שאינו שייך במציאות], אלא שהמורקס צריך להתאים עם אחד מן הראשונים. ונוכח שהראשונים נחלקו אם דם החלזון שחור או דומה לים, אבל כוליה עלמא מודים שהוא אינו ארגמן.

שיטת הרמב"ם.

הרמב"ם ס"ל שדם החלזון שחור כדיו.

כתב הרמב"ם (פרק ב מהלכות ציצית, הלכה ב):

...מביאין דם חלזון...ודמו שחור כדיו.

דם המורקס אינו שחור כדיו. תומכי המורקס העלו ארבעה אופנים ליישב שיטת הרמב"ם שדבריו יתאימו להמורקס. ונדון בטענותיהם אחד לאחד.

ביאור א: טענה שמסתמא הרמב"ם עשה טעות מטופש.

הלולאות התכלת (עמוד 166 – 167) מביא תירץ מהרצוג¹⁴⁶:

נראה שהוא מהוספות המוסיף אל תוך דברי הזוהר. היינו, שבתוך דברי מחברי הזוהר האמיתיים על הכנרת, האיש שהוסיף מדעתו על דברי הזוהר הוסיף שהחלזון נמצא שם – לא שבכל המקומות שהזוהר מדבר על ים הכנרת היה כתוב ים המלח. ואגב אורחא היעב"ץ בא ליישב מה שהוספה זו אומר דרשני, מאן לקח המוסיף דבר זה שהחלזון נמצא בים הכנרת? והעלה היעב"ץ שיש לומר שהמוסיף חשב שמה שכתב הרמב"ם שהחלזון נמצא בים המלח ע"כ טעות הדפוס הוא, שהרי אי אפשר לדג לחיות שם, לכן המוסיף 'תיקן' הגירסא בדברי הרמב"ם לים כנרת, והטיל חידושו [שהחלזון נמצא בים כנרת] לתוך הזוהר.

146 מפני האריכות לא העתקנו כל דבריו בזה, ועיי"ש.

כולו הפך לבן טהור

...יש להקשות מניין לרמב"ם סימן כזה דלא מוזכר בשום מקום...
[א.ה. כאן מוכיח שהגם שסתם דג דמו אדום, מבואר מדברי חז"ל שיש
דג אם דם שחור, והרמב"ם כשמצא דברי אריסטו סבור שהוא המורקס
מפני שאריסטו תיאר דם הפורפור שצובעין בו כ'מלך', ואלו דבריו
(תולדות החיות, ספר חמישי פרק ט"ו): "[הפורפור] א' הנמצאים
בנמלים הם גדולים ומחוספסים, וכרוב הפרח [הבלוטה שממנה הצבע]
הוא שחור, אם כי יש מהם שצבעם אדום וקטן". ואם כי משמעות
המלה "מלך" הוא כמו שחור שבלשון קודש – היינו צבע כהה שלא
רואים בו אור, מ"מ בתרגומים ללשונות שיש בהם הבדל בין שני
המושגים שחור וכהה... מתרגמים את המלה לשחור, ולא לכהה. ולכן
נראה שתירגמו בערבית מילה זאת "אסו'אד" [א.ה. צבע שחור]...
והר"י הרצוג במאמרו על התכלת מצביע על העובדה שהמלה [א.ה.
מלך]... משמעותיה היא גם המלה ל"דיו" – וכן אנו מוציאים בערוך,
ערך מלך: כמליניה כלומר כדיו... מלני אימרא פי' בלשון יוני יום
שחור, והמוסף מוסיף על המלה מלך: "פי' בל' יוני דיו שחורה". לכן
אם נניח שהרמב"ם לקח את ידיעותיו על החילזון מאריסטו, מובן מנין
לו שדם החלזון שחור. כי הרמב"ם מצא באריסטו המתורגם לערבית
שדם הפורפורא\החלזון ההוא כצבע "אסו'אד" שמשמעותו כנ"ל –
שחור כדיו... אבל נראה לאמיתו של דבר שביניית המקורית, אין זו
כוונת המלה כי אם "כהה", והכוונה לצבע שנצבע מהפורפורה שהוא
תכלת\כחול ולא לצבע הדם עצמו.

חלילה לומר דבר כזה.

ולא יאומן כי יסופר שלא מתביישים למכור דברים בטילים כאלו
לציבור בני תורה. היש אפילו רמז קלוש בדברי הרמב"ם שמקורו בזה
הוא אריסטו? וממש אינו מובן איך מלאו לבו לתלות טעות טיפשית
ברבינו הרמב"ם ז"ל. אין ספק שאם כתב הרמב"ם שדם החלזון הוא
שחור כדיו כסימן היה ברור לו שכן הוא, ושכן הוא הדבר כפשוטו¹⁴⁷.

¹⁴⁷ עיין צפנת פענח על הרמב"ם שכתב וז"ל, עיין ירושלמי פרק ב דנדה (הלכה
ז) דדם דגים הוא שחור וכו', עכ"ל וז"ל, הירושלמי שם רבי יעקב בר זבדי אייתי
קומי רבי אבהו דם שעיר באדום ודם דגים בשחור, עכ"ל הגמרא. ולא זכיתי
להבין דברי הצפנת פענח, וכי משום שאמורא הביא דם דגים שהוא שחור, דם
כל דג שחור הוא, אתמהה. ועוד, אם דם כל דג שחור הוא, איזה סימן יש בזה

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

אין שום רמז בדבריו שמקורו הוא מדברי הגוים. עצם ההנחה שטעה הרמב"ם בהבנה הפשוטה של דברי אריסטו, בלי ראיה כל שהוא, הוא חוצפה ועזות מצח וגם סכלות מבוארת.

הכל מזוייף מתוכו.

וכל שכן כשהוא מזויף מתוכו, דהרי זה לשון אריסטו [כפי שהביאו הלולאות התכלת]:

וברוב אלה הפרח [היינו הנוזל הצובע] הוא כהה¹⁴⁸ – אם כי יש שבהם הוא אדום – וקטן.

ואם כן הרי כתב אריסטו בפירוש שזה שהפרח הוא שחור הוא רק ברוב הפורפור"א, ונמצא מספר ניכר שהם אדומים, ואיך נתן הרמב"ם סימן מזה.

רבינו אברהם בן הרמב"ם כותב שלא ידעו מהו החלזון.

וברוך השם זכינו לראות בעינינו ביטול דברים אלו מדברי רבינו אברהם בן הרמב"ם בהמספיק לעובדי ה' (הלכות ציצית פרק לג), שכתב להדיא:

...ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאוחזרים עשיית תכלת¹⁴⁹.

דם החלזון שחור, ומאי קמ"ל הרמב"ם. עכ"פ לדעת הצפנת פענח יש מקור לדברי הרמב"ם מדברי הירושלמי. ועוד יתכן שהיה להרמב"ם מדרש שאין בידינו, ואולי בא על פי מסורה שקיבל.

148 דהיינו שבמקור כתוב כאן 'מלך' כדלעיל.

149 ויש לציין שמדברי הרמב"ם עצמו בפירוש המשניות (מנחות פרק ד משנה א, ד"ה הסולת והשמן) משמע שהיה ידוע להם מהו החלזון אבל לא היה אפשר לצבוע ממנו מפני שמהלך הצביעה לא היתה ידועה להם, עיי"ש [ולא כתב 'מפני שאי אפשר להשיגה', וא"כ גם מזה יש משמעות שאינו המורקס, אם כי אינו ראיה לסתור כלל מפני שיתכן שהזכיר רק סיבה שיהיה קיים תמיד ולא סיבה העשוי להשתנות, כפי שאכן קרה שנעשה דם המורקס דבר השווה לכל נפש]. והגם שנראה שכוונת רבינו אברהם בן הרמב"ם כאן רק לומר שלא הכירו את החלזון [ולא שהיו צריכים 'מסורה'], בדרך אגב ראוי להעיר על המסופר שהבית

כולו הפך לבן טהור

ואם הוא כדברי הרצוג, תמוה שלא ידע רבינו אברהם בן הרמב"ם מהו החלזון¹⁵⁰, ואפילו אם לא קיבל מאביו, הרי לדברי הרצוג שהרמב"ם סמך עצמו על כתבי אריסטו אין לך דבר קל יותר מלברר מהו החלזון¹⁵¹.

ולולא כבוד הרמב"ם לא היה כדאי לטפל ב'פלפולים' כאלו כלל¹⁵².

ביאור ב: טענה ש'שחור כדי' אין פירושו שחור ממש.

הלוי טען שיש צורך במסורה לידע מהו החלזון ולא די בסברה בעלמא. הנה לפי סיפור זה צריך עיון למה נכתבו הסימנים בהרמב"ם והסמ"ג, וכבר הבאנו שהמהרי"ל כתב להדיא שהיה אפשר 'בקל' לברר מהו החלזון ע"פ סימני הסמ"ג. ואין לנו לדחות תורה שלימה של רבותינו הראשונים משום שמועה, והענין צריך עוד בירור. ועיין עוד בדברי ר' ישראל בארקין במאמר 'בענין אפשרות חזרת התכלת בזה"ז' (הערה 1) וז"ל, הנה הדבר מפורסם בישיבות שעוד טען הבית הלוי על האדמו"ר מראדזין שאי אפשר להחזיר התכלת אלא במסורה, ולא ע"י ראיות. אך ככגון דא ודאי קיימי דברי החזו"א "חמורה היא ההלכה ולא נתנה להקבע ע"פ סיפורים" (או"ח סימן ט). ולכאורה פשוט שדברי הבית הלוי הנ"ל רק היו נאמרים לגבי הנידון דאז [הדיונין] שלא הביא האדמו"ר מראדזין שום ראיות [א.ה. זה אינו, עיין בפתיל תכלת, סוף הפרט הראשון, לדוגמא. ולהדגיש שאין הנידון כאן אם ראיותיו הן מכריחות], רק סימנים בעלמא וגם לא היו סימנים מובהקים, וגם כמה מהסימנים היו רק כפי הבנתו בדברי חז"ל אף שהיה מקום לפרש אחרת (למשל עי' בדבריו לגבי "וברייתו דומה לדג" שהוא דלא כפירוש רש"י, ובדבריו על המשנה [כלים] פרק יב "קשר חלזון בראשה" שלא הביא שום ראיה לפירושו), ולגבי זה היה דעת הבית הלוי דלא סגי בסימנים כמו אלו, ואמר שצריך מסורה, ולא דוקא מסורה, אלא ה"ה שאר ראיות חזקות, כדמוכח מדבריו שהביא האדמו"ר מראדזין, עכ"ל [להעיר שעיקר טענת הגר"י מקוטנא על החלזון של האדמו"ר מראדזין היה דאינו מוכח דזה הוא החלזון כמבואר בתשובותיו, בו דחה היישובים לסימני חז"ל של האדמו"ר מראדזין (שו"ת ישועות מלכו סימן ב, ובמאמר עין התכלת, הפרט השני) וז"ל, הנה זה רק סברה בעלמא עכ"ל, עיי"ש, ועיין באריכות במראה הרקיע סימן (סימן יד, דעת גדולי הדורות על החלזון של האדמו"ר מראדזין זצ"ל)].

150 והתמיה גדולה יותר שהרי תלה העדר הידיעה בחסרון מסורת. ולמה לא גילה הרמב"ם לרבינו אברהם בנו מהו החלזון?

151 ור' ישראל בארקין העלה עוד הוכחה חזקה שדברי הרצוג מופרכין וז"ל, שאם הרמב"ם ידע שמו של החלזון בלע"ז, היה כותבו, כמו שכתב שמות סממני הקטורת (פרק ב מהלכות כלי המקדש, הלכה ד).

152 וע"ע בשו"ת רעק"א (מהדו"ק, נה).

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

טענה ש'שחור כדיו' הוא רק לאפוקי מכחול.

החותם של זהב (אות יז) מביא דרך נוספת ליישב דברי הרמב"ם עם המורקס:

ובלא"ה נמי עצם המילה שחור הוא כינוי לכל מראה כזה ואפילו מראה כעצם השמים הרמב"ם מכנה שחור (הל' ציצת ב, ח) ובמקום אחר (הל' שחיטה פ"ז, יז – יט) מצינו שהרמב"ם מחלק את השחור לב' מיני שחורות, האחד שחור כדיו והשני שחור ככחול. וא"כ כיון שאין שם נפרד לכל מראה שחורות, והרמב"ם רצה לפרש שלא נטעה בגוון דמו שהוא שחור כמראה הכחול אלא שחור חזק יותר, לפיכך נקט שחור כדיו.

טענה שפירוש 'שחור כדיו' הוא ארגמן עמוק.

ובלבד הארון מהדורת תשע"ד (עמוד 86) טען שכוונת הרמב"ם שהדם הוא שחור הוא שהצבע הוא ארגמן עמוק מאד קרוב לשחור ממש, והביא מדברי חכמי האומות שכתבו על דם המורקס שהוא נוטה לשחורות.

שחור כדיו הוא דוקא צבע שחור.

ולא הרגישו שהרמב"ם פירט לאיזה מן שחור הוא מתכוין: שחור כדיו. וכמו שכתב המשנה ברורה לגבי אותיות של תפילין דשחור כדיו אין פירושו כחול, אלא שחור בלבד¹⁵³ (סימן לב, ג ביאור הלכה ד"ה יכתבם):

...ואם היה המראה דומה למראה הכחול [שקורין בלשון אשכנז בלא"ה], נראה לעניות דעתי שיש להחמיר בזה... דאף דמהרמב"ם משמע דהלכה לא נאמר רק שיהיה מראה שחור ובררנו לקמן... דהרצועות שיש עליה גם כן הלכה למשה מסיני דצריכה להיות שחור די בשחורות שהיא ככחול, שאני הכא שכיון שהיתה ההלכה שיכתב

¹⁵³ ולפלא דהלבוש הארון (מהדורת תשע"ד) הביא דברי המ"ב בהערה 230, וסתר עצמו.

כולו הפך לבן טהור

כדיו... [א.ה. צריך] על כל פנים שיהיה מראיתה שחור כמו דיו.

ועיין עוד ביאור הלכה בסימן לג, ג (ד"ה הרצועות שחורות) שכותב שם להדיא ששחור כולל גם כחול, אבל שחור כדיו הוא דוקא שחור. היוצא למסקנא: הגם דשחור כולל שחור, ארגמן, וכחול, שחור כדיו אין פירושו כחול או ארגמן עמוק, אלא שחור כדיו.

ביאור ג: טענה שכשהמורקס בחיים דמו שחור.

ביאור אחר נמצא בלבוש הארון מהדורת תשע"ה (עמוד 44):

"ודמו שחור כדיו". זהו תאור מדויק של מה שעניינו רואות כאשר פותחים את קונכית המורקס. כשהקונכיה נשברת והכלוטה נחשפת, מתגלה וריד שחור הניכר לעין, בו מאוכסן החומר הצובע. אותו וריד הינו כאמור, שחור, בדיוק כפי שמתאר אותו הרמב"ם.

לפי זה דם אדם נקרא כחול, ועוד, הרי זה אינו כלל מוחלט.

הדבר פשוט ואין צריך לפנים שאם הרמב"ם כתב שיש להחלזון דם שחור, הרמב"ם סבירא ליה שיש לו דם שחור. הרי לפי טענת הלבוש הארון יוצא שדם אדם הוא כחול, שהרי קודם שיוצא לאויר העולם הוא נראה כחול. הרמב"ם מכוין לצבע הדם כשלוקחים אותו מהחלזון, לא בזמן שהוא בתוך גופו.

וכל זה ליתא גם במציאות, שהרי בהרבה מורקס אין ה vein שחור¹⁵⁴,

154 "The hypobranchial gland in *Murex trunculus* can be identified by the **dark brown, gray, or black** line running through it." (Reconstructing *Murex* Royal Purple and Biblical Blue in the Aegan, Deborah Ruscillo).

וכדאי להעיר ששמענו מפקקים בתיאור המציאות, שכפי מה שראו נראה להם שה'וריד השחור' אין לו קשר להדם, אלא הוא נמצא ביחד אתו, וצריך עוד בירור במציאות הדברים. ומה שהביא בלבוש הארון (שם) מדברי פלינוס, ראוי להעיר דמה שמביא מפלינוס נחלקן המתרגמים בכוונת פלינוס שם, ד Holland דעתו ברורה דכוונת פלינוס שהדם היוצא מן אותו וריד הוא שחור, ואילו Bostock ס"ל דהכוונה הוא על הוריד עצמו. ומלבד שאינו מובן איזה זכר לראיה הלבוש הארון רוצה משם, דמאי נ"מ אם בתוך תיאור ארוך ומפורט כתב אחד בפירושו שהמורקס יש לו vein שחור, לגבי דברי הרמב"ם דם החלזון שחור. ובפרט דפלינוס כתב בפירושו שהוריד\דם הוא כצבע השושנה, נוטה לשחורות,

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

אלא גוונים אחרים. ועיין עוד להלן ביאור ד.

ביאור ד: טענה ש'דמו שחור כדיו' הוא לאחר שנתייבש.

הלולאות התכלת (עמוד 168) מביא עוד מהלך ליישב המורקס עם דברי הרמב"ם:

וראיתי דם חלזון הזה כשהוא מיובש, ובצורה זאת הוא נראה שחור כדיו יבש ממש – וכדברי הרמב"ם. וכשהוא נמס נראה סגול כזה – כדברי החוות יאיר (ואומרים לי שכשהוא מרוכז גם כן נראה שחור). מ"מ הדם המיובש הוא מיובש פשוט בשמש, ואין סיבה שבימים מקדם נמנעו מלעשות כן. וגם משמעות הגמרא במנחות (מב, ע"ב), מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה, שהיו יכולים לשמור הדם, ולא היו צריכין לסחטו מהחלזון ישר ליורה לצביעה (אולם סחיתו היתה צריכה להיות בעוד החלזון חי).

וכדברים האלו כתב הרב עמרם אופמן בהסכמתו לספר לולאות התכלת.¹⁵⁵

הרמב"ם ס"ל שדם החלזון הוא שחור כדיו.

ובמחילת כבודם, הרי ברמב"ם מפורש שהחלזון 'הוא דג שדמו שחור כדיו', דהיינו שהדם הוא שחור! לא אחר שנתייבש, אלא בעצם. הרי דם אדם משתנה בגוונו לאחר שנתייבש, האם היה עולה על הדעת לומר שדם אדם הוא brown [חום]? ועל פי מהלך זה נוכל לומר שהמורקס דמו שחור כדיו, וגם דומה לים, וכל שכן שהיה אפשר לומר שדם המורקס צלול, מפני שבתחילה הוא צלול, וגם לכתוב שהוא כחול [כשיטת רש"י, עיין להלן] מפני שלאחר העמדה בשמש נעשה כחול, ובודאי מילתא דפשיטא היא דניתן לומר שדמו יבש מפני שלאחר שמתייבש הוא יבש.¹⁵⁶

לא דהוא שחור.

¹⁵⁵ וז"ל, וראיתי פציעתו ודם הכנוס בתוכו וכו' ואחר זמן שמתייבש נעשה שחור כדיו [וכמ"ש הרמב"ם], עכ"ל.

¹⁵⁶ ומה שדייק מלשון הגמרא 'מייתנין דם חלזון' ידיעו איך לייבש הדם ולהניחו למשמרת, במחילת כבודו נראה כדקדוק עניות, ולמה לא נפרש הגמרא

כולו הפך לבן טהור

למה הקפיד הרמב"ם להוליכנו שולל?

ולביאוריהם של הלבוש הארון, הלולאות התכלת, והרב אופמן, למה טרח הרמב"ם לילך בדרך מעוקלת ולכתוב שדם החלזון הוא שחור, ומה היה בעוכרו שהוצרך להסתיר גוון הדם? למה לא כתב שדמו ארגמן¹⁵⁷? האם הרמב"ם רצה בדוקא שלא יבינו דבריו?

שיטת רש"י.

רש"י ס"ל שדם החלזון דומה לים.

רש"י (חולין פט, א) ביאר:

שהתכלת דומה לים: שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים...

דם המורקס אינו דומה לים.

טענה שרש"י חשב שכיון שתכלת הוא דומה לים, ע"כ שהדם דומה לים.

ובחותם של זהב (אות יז) דחה דברי רש"י כלאחר יד:

...אך באמת גם לדעת רש"י א"ש, דנראה שמקורו של רש"י לדבריו הוא מסברא, דמסתמא גוון דמו הוא כגוון הצמר הצבוע (וס"ל דלא יתכן שיהיה מראה התכלת ע"י הסמנים...) וא"כ א"ש כפורפור"א

כפשוטו שפוצעין חלזון ומביאין דמו? אבל לו יהא כדבריו, זה ודאי מן התימה לומר דהדרך לשמור הדם הוא לייבשו. ולהעיר דפלינוס וחביריו לא זכרו דבר כזה או בדומה לו.

¹⁵⁷ וכדי לסבר את האוזן, אם הרמב"ם היה כותב שדם החלזון הוא ארגמן אף אחד לא היה מקשה על המורקס שדמו הוא שחור בחיים או לאחר שמתייבש. ועיין בתורת הקנאות לרבינו היעב"ץ (פרק טז במהדורת ר' אברהם בומבך), מזבח גדול למראה אות ז, שהאריך בכגון זה. ולהעיר דהגר"מ פיינשטיין (אגר"מ יו"ד חלק ב, קלג) נקט לדבר פשוט דכוונת הרמב"ם הוא שהדם שבו צובעין התכלת הוא שחור, עיי"ש.

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

כיון שבאמת לאחר תהליך הכנת הצבע הוא נעשה כחול¹⁵⁸.

רש"י בודאי חשב על אפשרות שהדם אינו דומה לים ובלי ספק יש לדבריו טעם ומקור.

ודברים אלו הם דברי תימה, וכי לא עלה על דעת רש"י שאולי הדם נהפך לכחול רק לאחר זמן והעמדה בשמש או כדומה, האם זה היה חידוש כל כך נפלא שרש"י, למרות כל חכמתו, לא היה יכול אפילו להרהר על אפשרות כזו? אין ספק שרש"י חשב על אפשרות כזו שהצבע משתנה לכחול, ואף על פי כן כתב שהדם הוא כחול¹⁵⁹.

¹⁵⁸ והנה הפשטות בדעת רש"י הוא דס"ל שתכלת הוא ירוק, כמו שכתב בפירושו עה"ת (שמות כה, ד, במדבר טו, לח), וכן בברכות (ט, ב) וז"ל, תכלת ירוק הוא וקרוב לצבע כרתי שקורין פוריי"ש, עכ"ל [אם כי אפשר לטעון שהתכוין לכחול, וכבר האריכו בזה]. ומן התימה על החותם של זהב שנקט לדבר פשוט דשיטת רש"י הוא ש'דומה לים' הוא כחול [וממילא הדם צריך להיות כחול], הרי אמרו חז"ל (סוטה יז, א) להדיא וז"ל, תכלת דומה לים וים דומה לרקיע, עכ"ל. ואם כן כשרש"י כתב שדם החלזון דומה לים, יתכן שלדעתו, הדם ירוקה [וכן מצינו להדיא בדברי הר"ש סיריליאוס שכנראה אזיל בשיטת רש"י (ירושלמי ברכות א, הלכה ב) וז"ל, תכלת הוא דם דג ששמו חלזון וצובעין הצמר באותו דם וצבעו ירוק וירד"י בלע"ז, עכ"ל. וכן בדברי הרמ"ע מפאנו (מאמר צבאות השם חלק ב, טו) וז"ל, החלזון הוא דומם והוא צומח וכו' ויש במינו דם וצבעו ירוק דומה לים, עכ"ל, הרי שנקט בפשיטות שהדם ירוק, לכאורה ע"פ דברי רש"י]. ובפרט לפי ביאורו של החותם של זהב שמקורו של רש"י הוא מן הסברא דמסתמא דם החלזון הוא בגוון של תכלת, בודאי צריך הדם להיות ירוק, שהרי לפי רש"י תכלת הוא ירוק. אולם יש להעיר שאצל הדם רש"י לא כתב גוון מדויק כמו שעשה לגבי תכלת בשלשה מקומות כנ"ל, אלא כתב 'דומה לים', לשון שיכול להיות כחול נמי, ולכאורה לדעת רש"י דומה לים הוא ענין נפרד מהא דס"ל דתכלת ירוקה, לכן אינו ברור מהו גוון הדם לדעתו.

¹⁵⁹ ובמחילת כבודו של בעל החותם של זהב, עולם הפוך ראיתי בקונטרסו, ראשונים למטה ואחרונים למעלה, הרי סמך כל בנינו על דברי האחרונים שכתבו אודות הפורפור"א כהחלזון (עיין להלן אות י שהארכנו בזה), והרבה להפליג בההכרח לבטל הדעת כלפיהם, וכנראה לא היה אצלו אפילו חשש רחוק דכתבו דבריהם להשערה בעלמא או שלא ידעו המציאות, ואילו אצל הרמב"ם (שאגב, ראה אותם דברי אריסטו ופלינוס שראו האחרונים) ורש"י, כשלא ישרו דבריהם בענינו אפילו להניחם בצ"ע לא רצה [עיין חותם של זהב עמוד 21 והערה 46 שהביא דברי הרצוג הנ"ל וכתב שכן מסתבר]. ואין רצוני לפגוע במי שהוא חלילה, אבל כמו שכתבתי בהקדמה לא ראיתי לנכון לעבור על כגון דא בשתיקה.

כולו הפך לבן טהור

שיטת החות יאיר.

החות יאיר ס"ל שדם החלזון ארגמן.

והנה החות יאיר (מקור חיים יח, ג) כתב:

ובחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א, רק צבע פורפור שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפור¹⁶⁰.

החות יאיר הוא דעת יחיד נגד הראשונים, ולא כתב דבריו להלכה.

שיטת החות יאיר הוא הדעת האחת שמתאים להמורקס.

והנה חידושים אלו שהחות יאיר מציין להם אינם בנמצא, ואי אפשר לידע מאין בא החות יאיר בקביעה זו. ואין לדחות דברי הראשונים מפני דעת יחיד של החות יאיר, ובפרט כשלא כתב כן להלכה¹⁶¹ [עייין להלן אות י].

סוף דבר: גוון דם המורקס אינו מתאים לאף אחד מן הראשונים.

¹⁶⁰ עייין לקמן (סימן ג, אות י) בענין זה.

¹⁶¹ והנה בקונטרס 'בין תכלת לארגמן' (פרק ה) כתב וז"ל, ובאמת שאין ללמוד הלכה למעשה מדברי המקו"ח שלא כתב דבריו הלכה למעשה, עכ"ל, ובקונטרס 'להבדיל בין תכלת לארגמן' (בהשגות על פרק ג, והוא ט"ס) השיג על זה וז"ל, אלא שהחות יאיר כתב ספרו מקו"ח הלכה למעשה, עכ"ל. ובמח"כ דבריו תמוהים, וכי מי שבחיבורו על שו"ע מציין לענין בחידושו בהכרח מכוון לומר הלכה פסוקה? האם אי אפשר שהוא בא ליתן מראה מקום בלבד [וכמבואר מהא דלא כתב סתם שדמו 'פורפור', אלא טרח להוסיף שכתב כן 'בחידושו']? ומצינו רבות כאלה בכל ספרי הפוסקים ואין צורך להאריך בזה.

סימן ד. ראיות תומכי המורקס מדברי חז"ל והראשונים.

הנה תומכי המורקס הביאו כמה ראיות מדברי חז"ל והראשונים להוכיח שהמורקס הוא החלזון. להלן נוכיח שהרבה מהראיות שהביאו תומכי המורקס אינם ראיות כלל:

- הא דדם המורקס מיפקד פקיד: נבאר שלדעת כמה ראשונים אין דם החלזון מיפקד פקיד.
- דברי הרמב"ן ש'גם היום' תכלת הוא לבוש מלכים: נבאר שהראשונים לא ידעו מהו החלזון, ושברור הדבר דאין כוונת הרמב"ן לתכלת של מצוה.
- מה שכתב הראב"ה דהירושלמי קורא לבגדי פורפור"א תכלת: נבאר שהכוונה בדבריו הוא לתכלת כגוון.
- דברי האחרונים דהחלזון הוא פורפור"א: נבאר באריכות דליכא ראייה מדבריהם, ושכמה אחרונים כתבו על בריות אחרות שהם החלזון, או כתבו שהמורקס אינו החלזון.
- הא דקלא אילן ומורקס דומין להדדי: נבאר ד'קלא אילן' הוא כינוי לכל צבע תכלת שאינו תכלת החלזון, כדהארכנו לעיל (סימן א, אות ב).

וגם נעיין בעוד כמה סמוכין וראיות להמורקס.

א. ראייה מהא דדם המורקס מיפקד פקיד.

טענה שהא דהדם מיפקד פקיד הוא ראייה להמורקס.

תומכי המורקס טענו שמזה שדם המורקס מונח בבליטה קטנה בפני עצמה יש ראייה חזקה דהמורקס הוא החלזון, דהרי איתא בתוספות (שבת עה, א ד"ה כי היכי):

קשה לר"י דמכל מקום על נטילת הדם [א.ה. של החלזון בשבת] ליחייב משום נטילת נשמה... והשיב לו ר"ת דדם החלזון הראוי לצביעה מיפקד פקיד, ולא מיחייב על אותו הדם משום נטילת נשמה. ועל דם

כולו הפך לבן טהור

אחר היוצא עמו נמי לא מחייב, דלא נחא ליה כי היכי דליציל
ציבעיה¹⁶².

הרי מבואר, שהדם חלזון שצובעין בו מונח בבליטה קטנה, בנפרד
מדם החיות של החלזון. וזה מתאים היטב עם המורקס.

כמה ראשונים ס"ל שדם החלזון אינו מיפקד פקיד.

אולם, האמת הוא שנחלקו הראשונים אם דם החלזון מיפקד פקיד,
דהרי כתב המאירי (שם ד"ה הצד):

שאינו מתכוין שימות, ואף על פי שפסיק רישיה הוא, מכל מקום אין
נוח לו במלאכה זו הנמשכת מפציעתו, ר"ל אדרבא נוח היה לו שיחיה
וכל עצמו רוצה בקיומו כדי שתהא מראית הדם צלולה יותר, ונמצא
שהוא מתכוין בהוצאת דמו שלא ימות אלו היה אפשר... ואפשר לפרש
כמה דאית בית נשמה נחא ליה ואין כאן פסיק רישיה, שאפשר לחיות
בהשארת דם מועט, ונוח לו להשאיר דם מועט כדי להיות הדם שבידו
צלול.

הנה לדעתו אין צורך לחידושו של רבינו תם שהדם מיפקד פקיד.
ובאמת מפורש בדברי המאירי שאין הדם מיפקד פקיד¹⁶³.

וכמו כן במיוחס לריטב"א (שם ד"ה מתעסק הוא) לאחר שמביא דעת
ר"ת שהדם מיפקד פקיד, מבאר שרבו לא סבירא ליה כן:

ורבינו ז"ל בשם רבו רבינו הגדול ז"ל פירש, דשאני חלזון שאינו בעל
אברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות, וכי הוא ליכא נטילת
נשמה אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי^{164 165}.

¹⁶² כדאיתא בגמרא שם דכשהחלזון מת מתקלקל הדם.

¹⁶³ כמבואר מדבריו דנוח להפוצע להשאיר מעט הדם, ואם דם הצובע מונח
בנפרד פשוט דניחא ליה להשאיר כל הדם.

¹⁶⁴ לציין שהגם שזהו תירוץ הר"י שדחהו ר"ת שם, חזינן שהריטב"א עדיין
החזיק בו, וא"כ יתכן שגם הר"י לא חזר בו.

¹⁶⁵ תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהעיר לי על כל הנ"ל. ובדעת הרמב"ם
עיין בספר אור לישירים (התכלת א, אות סד) שכתב וז"ל, וכן אמר לי בני האברך
אליהו מנחם מענדיל נ"י ששמע מפי הרב הגאון ר' יהושע ליב נ"י הרב מבריסק

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

ואם כן מזה שדם המורקס מיפקד פקיד אין שום ראיה או חיזוק להטענה שהוא החלזון.

סוף דבר: אין שום ראיה או חיזוק להמורקס מהא דדם המורקס הוא מיפקד פקיד.

ב. דברי הרמב"ן והראשונים.

הראשונים לא ידעו מהו החלזון.

קודם שנדון בראיותיהם של תומכי המורקס מדברי הרמב"ן, חשוב להקדים יסוד אחד, והוא שאין ספק כלל דהראשונים לא ידעו מהו החלזון. אנו מוציאים זאת הן בפירוש, והן בדרך אגב, בדברי הראשונים עצמן:

• כתב רבינו אברהם בן הרמב"ם (הלכות ציצית פרק לג) שאינו ידוע איזה בעל חיים הוא החלזון, וכמו שהביא הרב טבגר (מאמר 'אימתי פסקה התכלת מישראל'):

הדר פעה"ק וכו' ועוד שמע מפי הרב הנ"ל שאמר כי מה שכתב הרמב"ם בפרק ב מהלכות ציצית (הלכה ב) ואח"כ מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו, עכ"ל וכן מש"כ בגמרא דף מב, ב מיייתנן דם חלזון הפירוש כי כל דמו שחור כדיו ודומה לתכלת. והדג אשר מצא הרג"ה נ"י [א.ה. האדמו"ר מראדזין] אין לו כי אם כיס תלוי לו מלא דם הצביעה, עכ"ל. ואיני יודע אם מחבר אור לישירים ובנו ברי סמכא הם אם לא. ותמוה מילתא טובא שמהרי"ל דיסקין הקשה על האדמו"ר מראדזין מזה כשתוס' לא סבירא ליה כן, וכמו שכבר העיר בקונטרס מראה הרקיע (סימן יד הערה קמג). ויש להביא עוד סמך דהרמב"ם ס"ל דדם החלזון אינו מיפקד פקיד, דז"ל הצפנת פענח (רמב"ם פרק ב מהלכות ציצית, הלכה ב): ודמו שחור כדיו. עיין ירושלמי פרק ב (הלכה ז) דנדה דדם דגים הוא שחור, ואף דבאמת יש לחלק בין כל דגים דכל דם של דג לא הוי בעין רק מובלע ולכן ס"ל לרבינו בהלכות מאכלות אסורות דלא לא לקי עליו גבי טמאים והוה כמו ציר ולכן הוא משחיר עיין בנדה דף יט, א משל לדם מכה וכו' משא"כ דם זה דהוה פקיד כמ"ש התוספות שבת דף עה, ב, עכ"ל. ואם כי כתבתי לעיל (הערה 198) דלא זכיתי להבין דבריו, עכ"פ לדעת הצפנת פענח קשה לומר שדעת הרמב"ם הוא דדם החלזון מיפקד פקיד.

כולו הפך לבן טהור

יש להוסיף את דברי רבי אברהם בן הרמב"ם בהלכות ציצית, שכתוך ספרו המספיק לעובדי ה', שנתגלו ופורסמו בימינו (מהר' ניסים דנה): "זוהי צורת עשיית הציצית בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת". ואם עדיין אין מכאן ראיה לאי ידיעת החלזון עצמו, אלא לאי ידיעת דרך הצביעה בלבד, הרי שדבריו הבאים מוכיחים זאת בפירוש: "ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת".

- הרמב"ם טרח לכתוב סימנים מפורטים להחלזון, ולא כתב בפירוש מהו, ודלא כדרכו לפרט במקום שאפשר¹⁶⁶. וכן הסמ"ג העתיק סימני הרמב"ם ולא הוסיף מאומה. הרי שהרמב"ם והסמ"ג לא ידעו מהו החלזון.

ומצינו דהראשונים נחלקו הרבה בהמציאות הפשוטה של החלזון:

- כתב רש"י שחלזון התכלת עולה מן הים אל ההרים (סנהדרין צא, א) ופליגי עליו התוספות (עירובין צז, ב ד"ה את החי), היר רמה (שם ד"ה אמר ליה), והערוך (ערך חלזון)¹⁶⁷.
- הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב, הלכה ב) דעתו שדם החלזון שחור, ואילו רש"י (חולין פט, א) כתב שהוא דומה לים.
- כדהארכנו לעיל (סימן א, אות א), רוב ראשונים ס"ל דהחלזון של תכלת הוא תולעת, אבל לדעת היר רמה, חלזון התכלת אינו חומט או תולעת, אלא איזה בריה אחרת לחלוטין.
- המאירי (שבת עה, א ד"ה הצד) ובעל הפירוש המיוחס לריטב"א (שם ד"ה מתעסק הוא) נחלקו עם רבינו תם (שם תוספות ד"ה כי היכי) אם דם החלזון מיפקד פקיד.

ואם הראשונים ידעו מהו החלזון, כל זה תמוה ביותר, איך לא העיר היר רמה דדברי רש"י שהחלזון עולה להרים מופרכין מהמציאות, וכן לענין גוון הדם איך נחלקו בדבר דאפשר לברורי. וכל שכן שלא יובן

¹⁶⁶ ועוד, אם הרמב"ם ידע שמו של החלזון בלע"ז, היה כותבו, כמו שכתב שמות סממני הקטורת (פרק ב מהלכות כלי המקדש, הלכה ד) (הערת ר' ישראל בארקין).

¹⁶⁷ עיין לעיל (הערה 111).

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

איך נחלקו אם החלזון הוא תולעת או איזה בריה אחרת, כשידעו מעל כל ספק דהוא חומט¹⁶⁸.

ובפרט אם ידעו הראשונים דהחלזון הוא חיה מוכרת וידועה כהמורקס, הוא קשה פי כמה – הרי זה דבר קל מאד לברר וממש אינו מובן איך יש להם מחלוקת בדברים אלו. האומר שהראשונים ידעו מהו החלזון, בהכרח יסבור שלדעת כל הראשונים החלזון אינו המורקס¹⁶⁹, אלא איזה בעל חיים אחר שלא היה ידוע בהעולם כלל, והיה כל כך קשה להשיג שכמעט לא היה אפשר לברר כלום עליו [טענה שאינו מסתבר כלל, כמובן].

הרוצה להחזיק בהמורקס יהיה מוכרח לומר שלא ידעו הראשונים מהו החלזון.

ואם כן הרמב"ן ודאי לא כתב על תכלת מדם חלזון כדבר שהכל יודעין מהו, שהרי החלזון כבר נתעלמה בימיו¹⁷⁰. עכשיו נעיין במה

168 כדהבאנו לעיל (הערה 42), ר' ישראל בארקין דחה זאת בטענה דלא ידעו אם החלזון הוא חומט או תולעת, ומספק תפסו המועט ונקטו דהוא תולעת. לפי טענה זו הרי בהכרח לא ידעו שהחלזון הוא המורקס.

169 וכטענת הבית הלוי (כפי שהובא על ידי האדמו"ר מראדזין במאמר 'עין התכלת') שאם בבריה ידועה עסקינן, זהו כאילו יש לנו מסורה שזה אינו החלזון, דלמה לא לבשו תכלת מדמו אם ידעו מהו. והגם שכאן לא היה נוגע להם לצבוע תכלת ממנו, אבל איך נחלקו כל כך בהמציאות שלו?

170 וכמו שהבאנו, רש"י ותוס' נחלקו בהמציאות הפשוטה של החלזון – ודברי שניהם אינם מתאימים עם המורקס. לכן מה דרצה לדחות במראה הרקיע (סימן טו, העלמת חומט המיורקס והתגלותה) דמשום שהמורקס היה מוגבל ל־Byzantine empire, שהיה מלכות של נוצרים, לא ידע רבינו אברהם בן הרמב"ם ממנו, מה שאין כן הרמב"ם שחי במדינה של נוצרים, מופרך. ומלבד זה לענ"ד דבריו תמוהים, הרי הראשונים כתבו הרבה ביניהם, ואנשים עברו ממדינה אחד למשנהו, האם היה הידיעה שהמורקס הוא החלזון איזה סוד כמוס שלא הותר לגלותו, או שמא הרמב"ן לא מצא לנכון כלל לפרסם מהו החלזון? מלבד זה, הרי הרמב"ם קרא ספרי אריסטו ואחרים מחכמי אומות העולם המדברים על המורקס באריכות, ולא מסתבר שהרמב"ן ידע יותר עליו ממנו. ואינו מסתבר כלל שבמדינה אחת ידעו מהו החלזון ובמדינה קרובה לא ידעו כלל. ואחד טען שכידוע, הרמב"ן היה לו קשרים עם מלך ספרד שלבש בגדים צבועים בדם המורקס, וממילא מסתבר שהצליח לברר שהוא החלזון. וזו קשה מן הראשונות, וכי מלכי ספרד ושריה ידעו כלום על המורקס, הרי צידת המורקס

כולו הפך לבן טהור

שכתב הרמב"ן, בפירושם של תומכי המורקס, ונבאר הפירוש הנכון בדבריו.

דברי הרמב"ן שרק 'מלך גוים' לובש תכלת.

כתב הרמב"ן (שמות כח, ב):

לכבוד ולתפארת: שיהיה נכבד ומפואר במלבושים נכבדים ומפוארים... כי אלו הבגדים לבושי מלכות הן כדמותן ילבשו המלכים בזמן התורה... והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבושו חוץ ממלך גוים.

וראיתי שתי מהלכים אצל תומכי המורקס להוכיח שהמורקס הוא החלזון מדברי הרמב"ן.

ביאור א: טענה ש'מלך גוים' הוא האפיפיור, שלבש בגדים שנצבעו בדם המורקס.

הרב טבגר (מאמר 'אימתי פסקה התכלת מישראל?') טוען שכוונת הרמב"ן ש'מלך גוים' לבש תכלת, הוא להאפיפיור, שלבש בגדים הנצבעים בדם המורקס:

...ועוד, יש לנו ללמוד מ'מלך גוים' עצמו, שלבוש היה מיוחד בחומר, שממנו הוא היה עשוי, ולא רק במראהו) מיהו אותו 'מלך גוים', שעליו מדבר הרמב"ן ומה הוא לבש? מסתבר, ש'מלך גוים' זה הוא האפיפיור היושב ברומי (ראו בפירוש הרמב"ן לבראשית י"ד, א': "מלך גוים – המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים"), שלבש פורפורה כסמל השליטה והמלכות. האפיפיורים בתקופת הרמב"ן אחזו ברעיון, שלהם לשלוט על העולם. הם התערכו בענייני המדינות, הכתירו והורידו מלכים של ארצות אירופה. הם נהגו בעצמם גינוני מלכות כמיטב המסורת של קיסרי האימפריה הרומית.

וכל מהלך הצביעה וכו' היה נעשה בה Byzantine empire [וכמו שהבאנו להלן מאת הרב טבגר]. והשייכות של מלכי ספרד להמורקס התחיל והסתיים בדבר אחד: הם לבשו בגדים הצבועים בדם. לא מסתבר שידעו יותר מהרמב"ם.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

לצורך זה הם נזקקו לבגדי פורפורה, שקיבלום כמתנות דיפלומטיות מקונסטנטינופול בירת הביזנטים, המקור היחיד באותן הזמנים למוצר יוקרה זה. רק בה ידעו את סוד הפקתה, ושמרו עליו מכל משמר.

הרמב"ן מדבר על מלך חזק, לא על האפיפיור.

מלבד שבתקופת הראשונים כבר נשתכח מהו החלזון, וכדהארכנו לעיל, דבריו קשים להולמם.

א. למה החליט הרב טבגר שהרמב"ן בבראשית מדבר על האפיפיור, כשאין רמז לזה בדבריו?

ב. אפילו אם נניח שכוונת הרמב"ן שם הוא להאפיפיור, אין שום סיבה לומר שכוונתו גם כאן היא להאפיפיור. וכי מפני שכתב הרמב"ן על פסוק מסויים ש'מלך גוים' מרמז על האפיפיור, כל מקום שהזכיר הרמב"ן 'מלך גוים' כוונתו להאפיפיור? אם בכל מילה המופיעה בדברי הרמב"ן, שבמקום אחר כתב הרמב"ן עליו שהתורה מרמז בו איזה דבר, היינו מבארים המילה כאותו רמז, היה יוצא לנו רמב"ן מוזר מאד.

לדוגמא אחת מיני אלף, עיי' בדברי הרמב"ן (דברים לב, ז):

...שאל אביך: רמז למבינים, וכן זקניך.

אמור מעתה, שבכל מקום שכתב הרמב"ן המילה 'אב', ולדוגמא גבי 'כבד את אביך', כוונתו ל'מבינך'...

וכל שכן בנידון דידן שמצינו שהרמב"ן (במדבר כה, יב - יג) השתמש בהתיאור 'מלך גוים' למלך מדין¹⁷¹:

...כי ראוי היה [א.ה. פנחס] לשכר הגדול הזה שהרג נשיא בישראל וכת מלך גוים.

ג. גם מהסברא אין טעם לומר שכוונת הרמב"ן ב'מלך גוים' הוא

¹⁷¹ הערת גליון 'מצות תכלת בזה"ז' (הערה מד).

כולו הפך לבן טהור

להאפיפיור, אלא האמת הוא שכוונת הרמב"ן ב'מלך גוים' היתה למלך גדול, המולך על הרבה מדינות, ותו לא. אין בדבריו אפילו רמז קלוש להאפיפיור.¹⁷²

כוונת הרמב"ן מבואר בפירוש הטור.

ולקושטא דמילתא, כל הנדון בזה אינו מתחיל כלל, דהרי בפירוש הטור הארוך על התורה (שמות כח, ב) ¹⁷³ מבואר להדיא שאין כוונת הרמב"ן להאפיפיור:

לכבוד ולתפארת: פרש הרמב"ן... והתכלת גם הוא לא ילבשוהו רק המלכים.

הרי לנו בפירוש שהרמב"ן לא התכוין לאפיפיור, אלא למלך כפשוטו.

טענה שלא ירים איש את ידו הכוונה הוא להגזירות על המורקס, ותמיהות על טענה זו.

ביאור ב: בלבוש הארון (עמוד 30) ביאר שהכוונה ב'לא ירים איש את ידו' היה משום גזירת מלכות רומי על המורקס. ומלבד שזה אי אפשר, וכמו שביארנו שהראשונים לא ידעו מהו החלזון, דבריו אינם נראים, שהרי המדינה שגזרו בה על המורקס היה מדינת רומי, ואילו הרמב"ן חי בספרד¹⁷⁴, ומה ענין גזירת רומי אצל מדינת ספרד. יתכן מאד

¹⁷² עוד יש להעיר דבין לרש"י והסמ"ג, ובין להרמב"ם, תכלת הוא דוקא 'צמר צבוע בדם חלזון' – הנוצרים [ובאותו תקופה העולם בכלל] השתמשו במשי דוקא [עיין באריכות ב Millenaria of Murex, וכן בעוד מקומות], כך שאינו ניתן לומר על האפיפיור שלבש בגד תכלת [אם כי דעת האברבנאל (שמות כה, ד) הוא שתכלת יכול להיות ממשי (תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהעיר על כך), דוחק לומר שכן ס"ל להרמב"ן, מאחר שככל הנראה זהו דעת יחיד של האברבנאל].

¹⁷³ תודתי נתונה לד"ר שאול קפלן ור' דוד שפירא שהעירו על זה (בית אהרן וישראל קכו, 'עוד בענין זיהוי דג התכלת').

¹⁷⁴ וכתב שם בלבוש הארון על דברי הרמב"ן וז"ל, נראה אפוא, שבאותם אזורים שהיו תחת השלטון הביזנטי – הפלג המזרחי של מלכות רומי, אשר בתוכו היו נמצאים האזורים העיקריים בהם היו מייצרים את צבע המורקס, שהם יוון וארץ ישראל – נשארו הגזירות הללו בתוקפן שנים רבות, ואף מאות שנים אחר

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

שהרמב"ן אפילו לא שמע על זה מעולם.

הנראה בכוונת הרמב"ן.

והנה לאחר שבארנו דהראשונים לא ידעו מהו החלזון, יש לפרש מה שכתב הרמב"ן כאן. הנראה בביאור דברי הרמב"ן הוא שכוונתו ב'תכלת' הוא לצבע כחול העומד 'מים רבים, לאפוקי קלא אילן'¹⁷⁵, והוא מבאר שבגדי כהונה נקראו 'לכבוד ולתפארת' מפני שבגדי 'תכלת' הצבועים עם דם המורקס הם לבוש מלכים. וכיון שזהו לבוש מלך, כשם שאיש מההמון לא יעז להניח כתר על ראשו וכדומה, כן 'לא ירים איש את ידו ללובשו'.

ג. ראה להמורקס מן הירושלמי.

טענה שבירושלמי מבואר שבגדי הפורפור"א נקראים בגדי תכלת.

הלבוש הארון (עמוד 37) טוען על פי דברי הראבי"ה (ברכות סימן כה) שמבואר להדיא בדברי חז"ל והראשונים שבגדים צבועים מן דם

שנגזרה הגזירה, שהרי הרמב"ן עדיין מזכיר שהגזירה עומדת בעינה, עכ"ל [ההדגשה במקור]. ודבריו תמוהין, שהרי ספרד [שבה חי הרמב"ן], כבר הרבה שנים לא היה תחת שליטת ה

Byzantine Empire, see Wikipedia, Byzantine Empire, at length.

כך שבלי ספק אילו היה גזירה מטעם ה Byzantine Empire, לא היה זה מחייב בני מדינת הרמב"ן כלל, ויתכן שאפילו לא שמעו ממנו.

175 ועיין רמב"ן במדבר (טו, לח) שכתב על התכלת וז"ל, והדמיון בשם, גם הגוון תכלית המראות, כי ברחוקים יראו כולם כגוון ההוא, לפיכך נקרא תכלת, עכ"ל. הרי שהרמב"ן ס"ל שעיקרו של תכלת הוא הגוון. ואין להקשות שפירוש זה [שהרמב"ן מדבר על הצבע, ולא על תכלת של ציצית] לא יתכן, שהרי הרמב"ן מדבר על בגדי כהונה, ולכן בהכרח כוונתו לתכלת מדם חלזון. כוונת הרמב"ן הוא רק לבאר למה נקראו בגדי כהונה בגדי 'לכבוד ותפארת' כמבואר בתחילת דבריו וז"ל, לכבוד ולתפארת: שיהיה נכבד ומפואר במלבושים נכבדים ומפוארים וכו', כי אלו הבגדים לבושי מלכות הן כדמותן ילבשו המלכים בזמן התורה וכו', עכ"ל, עיי"ש שמבאר איך כל בגדי הכהונה הם לבושי מלכות. אם כן אין נפקא מינה ממה נעשה הצבע, אם מן החלזון, אם מהמורקס, אלא העיקר שהוא צבע חזק העומד 'מים רבים, אשר אז הוא בגד מלכות. זאת מלבד דלכמה אחרונים זה יהיה תלי בפלוגתא הראשונים אם תכלת הוא גוון בלבד, כדהארכנו להלן (הערה 208) [אם כי כאן יש נקודה נוספת, דהשתמש בו לשם צבע העומד].

כולו הפך לבן טהור

המורקס נקראים בגדי תכלת:

המשנה (ברכות פרק א, משנה ב) מביא מחלוקת תנאים על איזה גוונים צריך שיהא אדם יכול להבחין בינם באור הבוקר, כדי שידע שהגיע זמן קריאת שמע. שיטת רבי אליעזר הוא דצריך שיהא אפשר לו להבחין בין תכלת לכרתי, ועל זה ביאר הראב"ה:

רבי אליעזר אומר בין תכלת לכרתי: וקבלתי שיש מין צבע שקורין כרתי ודומה לתכלת. גרסינן בירושלמי¹⁷⁶ בין תכלת לכרתי בין פורפורין ובין פריפינין¹⁷⁷, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפורה, ויש שדומה לו קצת.

וטענו דמדברי הירושלמי שהביא הראב"ה מוכח שהמורקס הוא החלזון, היות שידוע לנו שבגדים צבועים עם דם המורקס היו נקראים פורפור"א [על שם המורקס שהוא מין ממיני הפורפור"א], וכאן חז"ל קוראים לבגדי פורפור"א בגדי תכלת. הרי לנו ראיה ברורה שהמורקס הוא החלזון.

176 עיין בגליון מצות תכלת בזמנינו (עמוד ב, הערה כג) וז"ל, דברים אלו אינם לפנינו בירושלמי, אך כידוע איבדו מאתנו הרבה מאמרים מהירושלמי, ואם אמנם ייתכן שאין הראב"ה מתכוון לתלמוד ירושלמי רק לספר קדום שהיה מכונה 'ירושלמי' (עיין קובץ ירושתינו, שנה א, ריג – רטו בהערה), מ"מ אם הביא אותו הראב"ה, בודאי שהוא ספר מוסמך; ועי' ברד"ל בספרו קדמות הזהר, שכתב ש'ספר ירושלמי' הוא כינוי לזוה"ק או לחלקי זוה"ק שנעלמו מאתנו. מכל מקום מדכתב הראב"ה 'גרסינן בירושלמי', משמע שכוונתו לתלמוד ירושלמי, עכ"ל, ומה שמביא מספר קדמות הזוהר, אעיר בדרך אגב דמלבד הא דכבר העירו מלשון גרסינן, עיי"ש בקדמות הזוהר בסוף הענף השני שהא דהזוהר נקרא ירושלמי נאמר לגבי הגאונים, שאת תלמוד הירושלמי הם היו מכנים 'תלמודא דבני מערבא' או 'תלמודא דארץ ישראל', אולם הראשונים כבר קראו לתלמוד הירושלמי בשם 'תלמוד ירושלמי', וגם מצוי שקורין למדרשים בשם ירושלמי [אם כי יש מקומות דגם הם קראו לספר הזוהר ירושלמי], לכן לא נראה לומר אפילו כהשערה דמסתבר שכוונת הראב"ה הוא להזוהר, אם כי עדיין י"ל דכוונתו למדרש.

177 ועיין לולאות התכלת (הערה 94) וז"ל, בכתב-עת "סיני" (ק"ג: תשמ"ט, עמוד צד) מביא הר' בצלאל נאור נ"י דעת מומחה ביוונית במשמעות המלה פריפינין שאין ידוע לו מלה כזו; אולם אפשר שהוא שבוש של המלה פריפיכין שמשמעותו שולי בגד פורפור"א, עכ"ל.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

הירושלמי מדבר על גוון ולא על תכלת מן החלזון.

אולם, נראה שלא עמדו על כוונת הירושלמי. 'תכלת' בלשון חז"ל משמש לתכלת של מצוה [היינו מן החלזון], וגם משמש לדבר הצבוע כחול בלבד¹⁷⁸. כוונת רבי אליעזר כאן ב'תכלת' הוא לתכלת כגוון, והוא מלמדנו בין איזה גוונים צריך אדם להבחין לסימן שהגיע זמן קריאת שמע, ועל זה ביאר רבי אליעזר דצריך שיבחין בין גוון כחול-עמוקארגמן, ובין כרתי¹⁷⁹, ואין כוונתו לתכלת מן החלזון.

פירוש זה מוכח מדברי הירושלמי.

וזה מפורש בדברי הירושלמי שלנו, שביאר דמחלוקת רבי אליעזר והחכמים הוא אם הפסוק של 'וראיתם אותו' קאי על התכלת שבציצית, או על גוון תכלת (ברכות פרק א, הלכה ב):

מאימתי קורין את שמע בשחרית, משיכיר בין תכלת ללבן. רבי

¹⁷⁸ כמו שמצינו להדיא בתוספתא (מנחות פרק ט, ו) וז"ל, תכלת אין כשרה אלא מן החלזון שלא מן החלזון פסולה, עכ"ל. ועיין עוד בגמרא (פסחים נ, ב) וברש"י (ד"ה תכלת) שם. וא"כ מבואר להדיא שיתכן לקרוא דבר הצבוע כחול, אף שאין צביעתו מן החלזון, בשם תכלת. ומי שירצה לחלוק על זה ישאר עם קושיא גדולה על המורקס, כמו שכתבנו לעיל (הערה 134). ולמי שמתעקש שהכוונה דוקא לתכלת הכשר לציצית, אז הדברים הם תמוהים, הרי בגדי הפורפור"א היו בכמה גוונים, ורובם היו בצבע ארגמן ולא כחול, כמבואר בלבוש הארון (עמוד 96) שכתב שרוב ההשתמשות בהמורקס היתה לארגמן [וכן נקטו החוקרים, ורב ישראל בארקין טען שאינו מוכרח כל כך וקשה לידע בברירות אם כך היה באמת. יהיה איך שיהיה כולי עלמא מודי שלא היה המורקס מיוחד לגוון אחד]. כך שאם ניקח דברי הירושלמי והראב"ה כפי הבנת הלבוש הארון, יוצא שחז"ל קרו לבגדי ארגמן 'תכלת', ועל כרחק צ"ל שתכלת הוא לא כחול אלא ארגמן, מה שאינו וכמובן. והא דקרו לבגדי פורפור"א [הצבועים ארגמן] 'תכלת', על אף שארגמן ותכלת הם שני גוונים נפרדים, אינו קשה כלל שהרי במשנת חז"ל לא היתה מילה המתאר צבע ארגמן [כדהערנו ב'זאת למודעי']. ואם כן ארגמן ודאי נכלל בגוון תכלת בלשונם של חז"ל, וכמו שיש ירוק סתם ויש ירוק חזק מאד שהוא סוג של ירוק. כמו כן במשנת חז"ל ארגמן הוא גוון תכלת חזק. ומצינו כזה בלשון יון שבימי קדם לא היה להם מילה לכחול וכללו אותו בתוך המילה אחד ביחד עם ארגמן, כדהאריך הלבוש הארון (עמוד 77), עיי"ש.

¹⁷⁹ צבע הדומה לתכלת.

כולו הפך לבן טהור

אליעזר אומר, משיכיר בין תכלת לכרתי. כיני מתניתא ומה טעמון דרבנן 'וראיתם אותו', מן הסמוך לו. ומאי טעמא דרבי אליעזר, 'וראיתם אותו', כדי שיהא ניכר בין הצבעונים.

ופירש הפני משה:

כיני מתניתא: כן צריך לפרש, בין תכלת שבה, שבציצית, ללבן שבה, כדמפרש ואזיל, דמאי טעמא דרבנן דכתיב 'וראיתם אותו', מן הסמוך לו, משיבוחין בציצית בין תכלת ללבן הסמוך לו לראותו, אז הוא עונת קריאת שמע. רבי אליעזר דריש 'וראיתם אותו' דקאי על תכלת דלעיל מיניה ומשיכיר תכלת בין שאר הצבעונין הקרובים לגוון תכלת.

פירוש זה מוכח גם בדברי הירושלמי דהביא הראב"ה.

וזה מבואר גם מדברי הירושלמי שהביא הראב"ה. לפום ריהטא דברי הירושלמי נראין תמוהין – למה לא פירש הירושלמי מהו תכלת ברישא [בין תכלת ללבן] בדעת החכמים, והמתין עד הסיפא [בין תכלת לכרתי] בדעת רבי אליעזר, לפרש לנו שתכלת הוא בגד פורפור"א?

הביאור הוא, שברישא מיירי בתכלת שבבגד הציצית, וכוונת המשנה ב'בין תכלת ללבן' שצריך שיכיר בין חוטי התכלת לבין החוטים הלבנים של בגד הציצית. אולם לרבי אליעזר, צריך שיכיר בין גוון תכלת [דהיינו מן כחול עד ארגמן], ובין כרתי, שהוא דומה לתכלת – וכיון שרבי אליעזר עוסק בגוון הכללי 'תכלת', חז"ל היו צריכים לבאר לנו מהו גוון זה.

ואי לא נימא הכי, דברי הירושלמי שהביא הראב"ה אינם מובנים כלל [מלבד זאת שאין סיבה לומר דיהיה חולק על הירושלמי שלנן].

מבואר במדרש הגדול שהכוונה לגוון.

ומפורש במדרש הגדול (במדבר ד, ה):

אבל הארון עור תחש מלמטה ותכלת מלמעלה, ולמה? שכן דרכן של

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

מלכים פורפירא שלהן תכלת.

הרי להדיא ש'פורפירא' הוא שם הבגד, ואינו בהכרח תכלת, אלא יכול להיות בגד של תכלת, ויכול להיות ממין אחר.

אם כוונת הירושלמי לומר שפורפירא הוא תכלת של מצוה, וכפירוש הלבוש הארון, אז דברי המדרש תמוהים, דאין ניתן לומר שהדרך הוא שהפורפור"א הוא של תכלת, הרי זה כאילו כתב 'שכן דרכם של מלכים, בגדי תכלת שלהן תכלת'. אלא ודאי צריך לומר כמו שנתבאר: הכוונה הוא לגוון תכלת.

ד. דברי השלטי הגיבורים, התפארת ישראל, והיעב"ץ.

תומכי המורקס הביאו ראיה מדברי כמה אחרונים שכתבו דהחלזון הוא ה'פורפור"א' או 'דג הפורפור' וכדומה, שהוא שם של משפחת המורקס.

אולם, כפי שנבאר:

- בימיהם של כמה מהאחרונים שכתבו שהחלזון הוא הפורפור"א, לא היה ידוע איזה בריה הוא הפורפור"א, דבר המפריך כל השתדלות להראות כאילו הם רצו לפסוק הלכה לדורות.
- מדברי האחרונים ברור שהיה לפניהם ידיעות מוטעות מאד בענין המורקס.
- אילו היינו מדקדקים בדברי האחרונים כאילו כיוונו להלכה, היה יוצא מדבריהם שהמורקס אינו החלזון.
- היעב"ץ, כתב דהחלזון הוא איזה מין clam שאי אפשר לעמוד עליו אם הוא דג או צמח, הנמצא בין חיפה לצור בלבד, ושאינו קיים בימינו.
- התפארת ישראל, על פי דברי החוקר געזעניוס, נטה לומר דהחלזון הוא הינטינה [או בריה המורכבת מהמורקס והינטינה].
- היד דוד כתב להדיא שהפורפור"א אינו החלזון.
- מדברי כמה וכמה ראשונים ואחרונים ברור שלדעתם המורקס אינו החלזון.

כולו הפך לבן טהור

טענה שהשלטי הגבורים, היעב"ץ, התפארת ישראל ועוד כתבו בפירוש שהמורקס הוא החלזון.

תומכי המורקס הביאו מה שהוא לכאורה ראיה חזקה להמורקס מדברי החכם ר' אברהם הרופא בספרו שלטי הגיבורים¹⁸⁰ (פרק עט) שכתב:

...רמש הים שנקרא פורפור"א, והוא חלזון שצובעין בו תכלת.

וטענו תומכי המורקס ש'פורפור"א' הוא המורקס, ושמזה ניתן לראות בבירור שהמורקס טרונקולוס הוא החלזון.

אין לקבוע הלכה על פי דברים שלא נאמרו להלכה.

אולם פשוט ואין צריך לפנים שאין לקבוע הלכה למעשה על פי דברי מי שלא ראה המורקס מעולם, ולא ידע כלום ממנו, רק ששמע שהוא חומט שהשתמשו בו לצבוע וכתב שהוא החלזון. מה שכתב ר' אברהם הרופא ושאר האחרונים [כמו החות יאיר (מקור חיים, יח, ב), ר' שמשון רפאל הירש בפירושו על התורה (דברים לג, יט), ועוד] שהפורפור"א הוא החלזון, לא היתה זאת יותר מן קביעה כי כן מסתבר, ותו לא.

הרי המורקס, בעת שכתבו עליו האחרונים הנ"ל, כבר לא היה בשימוש מאות שנים. ובימי ר' אברהם הרופא, אפילו לא ידעו איזה בעל חי הוא זה שכתבו עליו אריסטו ופלינוס¹⁸¹. כל נסיון להראות כאילו היה ברור

¹⁸⁰ אין לספר זה קשר לשלטי הגבורים על הרי"ף לר' יהושע בעז.

¹⁸¹ ראה ספר התכלת (עמוד 253), לולאות התכלת (עמוד 72), ומאמר צביעת התכלת וחידושה (חלק א, אות ג) שכבר מאה שנה לאחר שהופסק ההשתמשות בהמורקס, נשתכח לגמרי מהו, והוא 'נשאר תעלומה בעיני חוקרי הטבע דאז', כלשון הלולאות התכלת. למאות שנים לא ידעו על מציאותו כלל, עד שבשנת 1685 למספרם פגש החוקר William Cole במורקס ופרסם שמצא חומט המפריש נוזל ארגמן, ורק בשנת 1858 [זמן ארוך אחר רוב האחרונים הנ"ל] ביררו שזהו הבעל חיים שעליו מדברים פלינוס ואריסטו. בימי החות יאיר ור' אברהם הרופא לא ידעו אפילו מעצם הבעל חיים, ואפילו בזמן האחרונים המאוחרים, לא ידעו שזהו החומט שחכמי האומות הקדמונים תיארו.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

לאלו האחרונים שהפורפור"א הוא החלזון הוא מגוחך¹⁸², ואין ספק שרק להשערה בעלמא כתבו כן.

פורפורה הוא שם כולל לחומטים הצובעים, ובכתבי פלינוס שם זה בא לאפוקי המורקס.

כאמור, ברור שהאחרונים הנ"ל לא כתבו דבריהם להלכה, ולכן פשוט שאין לדקדק כל כך בלשונם בזה. אבל אילו היינו אומרים שדבריהם בזה נאמרו להלכה, והיינו מדקדקים בלשונם, הרי האמת היא שמילת פורפור"א הוא שם כולל למיני חומטים הצובעים¹⁸³. וגם היום החוקרים קוראים להרבה מיני חומט פורפור"א, כמו:

Purpura patula, Purpura persica, and Purpura aperta,

שהם מיני חומט הנמצאים בדרום אמריקא. חשוב לציין שגם מהם ניתן להוציא דם הצובע ועומד כיפיה, וגם היום משתמשים בהם לצביעת בגדים¹⁸⁴. ואם כן אין מדברי האחרונים שהחלזון הוא פורפור"א יותר מהוכחה נוספת שהחלזון הוא מין חומט צובע¹⁸⁵.

ועוד, הרי בכתבי פלינוס [שכפי הנראה הוא מקורם של האחרונים] תמיד מכנה את המורקס טרונקולוס בשם מורקס, ודוקא לשאר מינים הוא קורא בשם פורפור"א [כן כתב בלבוש הארון (הערה 98)], וזה ניכר מיד על ידי עיון קל בדברי פלינוס. כך שמי שסובר שכוונת האחרונים

182 וכי ר' שמשון רפאל הירש והחות יאיר חשבו שגילו מהו החלזון, ולא הי' חשוב בעיניהם כלל, ולא מצאו לנכון יותר מלהזכיר את הגילוי הנפלא שלהם אגב אורחא תוך דבריהם בענינם אחרים. ולמה לא הודיעו לכל העולם כולו שעלה בידם לברר מה הוא החלזון, ושהגיע העת לקיים המצוה היקרה של תכלת, וכי קיום המצוה לא היה חשוב בעיניהם כלום ח"ו?
183 וכבר טענו כן ד"ר שאול קפלן ור' דוד שפירא במאמרם בקובץ "בית אהרן וישראל" (קכז, 'עוד בענין זיהוי דג התכלת').

184 See Millennia of Murex.

185 כאמור, זה רק אם נדקדק עם דברי האחרונים האלו כאילו כתבו כן להלכה והקפידו על דיוק לשונם. אבל זה פשוט שכוונתם היתה להמורקס, ורק שיגרא דלישנא נקטו מפני שלא כתבו כן להלכה, אלא כהשערה בעלמא על פי מה שראו בכתבי פלינוס. אין כוונתי כאן שיש ספק אמיתי למה כיוונו הני אחרונים [אם כי התפארת ישראל אכן התכוין לחומט אחר כמו שהבאנו להלך, זה היה משום שמקורו, החוקר געזעניוס, התבלבל בכל הענין].

כולו הפך לבן טהור

היתה לפסוק הלכה למעשה, יצטרך להודות שהמורקס טרונקולוס אינו החלזון, אלא איזה חומט צובע אחר.

דברי התפארת ישראל.

מדברי התפארת ישראל, נראה בהדיא שהתפארת ישראל – לא עלה בידו לברר המציאות ולא טרח בזה כלל, כתב דבריו כהשערה בעלמא, וכשמצא פרט אחד שלא התאים לדברי חז"ל, דחה ההשערה בתוקף¹⁸⁶.

ואלו דבריו (קופת הרוכלין, כללי בגדי קודש ד"ה והנה בענין חלזון):

כתב געזעניוס, שהתכלת נעשה מדם מושעל, הנקאאת (פורפור שנעקע), וצובעין מדמו (פורפור בלויא) נוטה לפיאלעט, וכתב עוד שנמצא בים האמצעי והקליפה שגדלה על הכריה ההיא צבעו (בלויא), עכ"ל, הנה גם כמה שכתב שנמצאת בים הגדול הוא אמת כך הביאו חז"ל (שבת דכ"ו ע"א), וכלעיל. אמנם במ"ש שכתב החומט צובעין (פורפור בלויא), דהיינו (דונקעל בלויא), בזה לא נשמע לו, דעל כרחק זה שלא כקבלתינו, דהרי חז"ל אמרו תכלת דומה לרקיע (מנחות מ"ג ע"ב), וכך כתב הרמב"ם שהבאנו שצבעו כטוהר הרקיע נגד זריחת השמש, והיינו (העללעס היממעל בלוא), ועל כרחק אותו שכלול שהזכיר געזעניוס, אחר הוא בל חזה שמש.

טענה שהתפארת ישראל התכוין להמורקס, וכיון דנתברר דאפשר לצבוע כחול ממנו, התפארת ישראל היה מודה שהמורקס הוא החלזון.

והנה בלבוש הארון (הערה 104) טען שכוונת התפארת ישראל ב'פורפור שנעקע', הוא בלי ספק להמורקס, ובאמת, נטיית התפארת ישראל היתה שהוא החלזון, רק מכיון שבימיו לא ידעו איך להוציא צבע כחול מדם המורקס, לכן התפארת ישראל היה מוכרח לומר שהמורקס אינו החלזון. אולם בימינו שנתגלה שאפשר לצבוע כחול מדם המורקס, ושכן עשו בימי קדם, ודאי היה התפארת ישראל אומר שהוא החלזון.

¹⁸⁶ וראוי לציין שהתפארת ישראל היתה לו יד חזקה גם בחכמות חיצוניות, ומדבריו ניתן לראות כמה ידעו בימיו על המורקס, כל שכן לגבי אחרונים שקדמוהו במאות שנים.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

מה שכתב התפארת ישראל אינו מתאים עם המורקס.

אבל המעיין הישר בודאי כבר מתמיה – הרי כתב התפארת ישראל ש'קליפתו' של אותו בעל חיים הוא כחול, דבר שלכולי עלמא אי אפשר לומר על המורקס. והתפארת ישראל לא הזכיר זה בלי צורך, אלא משום שראה בזה שהוא מתאים לסימני חז"ל¹⁸⁷ [וכן מה שכתב שם בהמשך שאותו חיה נמצא בים הגדול, כוונתו דבזה הוא מתאים עם דברי חז"ל].

התפארת ישראל דיבר על הינטינה.

אולם למי שראה דברי געזעניוס בפנים, נתיישב התמיה ברווח¹⁸⁸:

תכלת *a shell fish*, specially one so called (*helix ianthina*, Linn.), i. e. a species of muscle found in the Mediterranean sea, with a blue shell, from which the *cerulean purple* is made, Rabbin. חֵלּוּן; hence *cerulean purple*, and garments (wool, thread), dyed with this purple, Ex. 26:4, 31; Num. 4:6,

helix ianthina הוא לא אחר מן הינטינה [שהרצוג טען מסתבר שהוא החלזון].

וגעזעניוס שם מציין לדבריו של החכם הנוצרי בוכארט על המורקס¹⁸⁹, הרי שאפילו געזעניוס החוקר התבלבל לגמרי בענין זה, ועירב הינטינה והמורקס לחד בריה. זאת מלבד דנרתיק הינטינה אינו כחול כפי שכתב געזעניוס, אלא ארגמן קל, וגם אי אפשר לעשות שום צבע העומד מדמו, לא ארגמן ולא כחול. הרי לנו כמה ידעו מהמורקס ושאר חומטי הים בימים ההם, עד שאפילו חוקר מפורסם שינה עלינו סדרי בראשית, ולא ידע בין ימינו לשמאלו.

המורם מכל הנ"ל:

¹⁸⁷ גופו דומה לים (עיין לעיל סימן ג, אות א).

¹⁸⁸ תודתי נתונה לר' מאיר הלוי הלמן ששלח לי הציטוט מדברי געזעניוס.

¹⁸⁹ הערת ר' ישראל בארקין.

כולו הפך לבן טהור

- המקור שעליו הסתמך התפארת ישראל לא ידע המציאות כלל. גדולי האחרונים לא היו כותבים הלכה למעשה על סמך דברים כאלו.
- כשראה התפארת ישראל פרט אחד שלא התאים לדברי חז"ל, דחה הצעה זו כלאחר יד. מזה יש לנו ללמוד שכל הצעה על דבר החלזון שאינו מתאים עם דברי חז"ל בכל פרט, אין להתחשב בו.

טענה שהיעב"ץ כתב שהפורפור"א הוא החלזון.

החותם של זהב ציין לדברי רבינו היעב"ץ:

...וכן היעב"ץ במטפחת ספרים הביא דברי חכמי אוד"ע על הפורפור"א כדבר ברור שהוא חילזון התכלת.

אין ראייה להמורקס מדברי היעב"ץ.

אולם האמת יורה דרכו שאין ראייה להמורקס מדברי היעב"ץ, שהרי לא היה לו ידיעה נכונה בפרטי המורקס, כדמוכח מדבריו. כמו שנבאר, היעב"ץ כתב כי:

- החלזון נמצא בין חיפה לצור בלבד, ולא בשום מקום אחר.
- החלזון הוא clam הדומה לצמח.

תמיחה היעב"ץ על דברי הזוהר שהחלזון מצוי בים כנרת מדברי חז"ל שהוא נמצא בים הגדול.

היעב"ץ הביא מה שכתב הזוהר בכמה מקומות שים כנרת הוא בחלקו של זבולון, וששם נמצא החלזון. ותמה על זה היעב"ץ, שהרי מבואר בדברי חז"ל שהחלזון נמצא בים הגדול – בחלקו של זבולון לפני חורבן ארץ ישראל, ולאחר מכן בין חיפה לצור (חלק א, פרק ד):

...[א.ה. איתא בזוהר חלק ב (מח, ב)] וזבולון כו' וים כנרת הוא בעדביה. ומחא אשתכח חלזון לתכלתא... כל זה תמוה והפך המציאות, כי תחום גינוסר, שהוא כנרת, עלה בחלקו של נפתלי

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

במזרחה של ארץ ישראל, ותחום עכו על יד הים הגדול במערכה, הוא עלה לחלקו של זבולון, כמבואר במקרא, וכמ"ש רז"ל גם בפרק יש נוחלין (בבא בתרא קכב, א).

ובענין צידת החלזון אמרו בפרק במה מדליקין (שבת כו, א) 'ולכורמים וליוגבים'. תני רב יוסף, 'יוגבים' אלו צידי חלזון מסולמא דצור עד חיפה. וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם כותבי ישובי המדינות והנמצא בהם¹⁹⁰ לצורך העולם, וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת, כי אם בין שני מקומות הללו. וידוע שצור וחיפה הן שתי עיירות היושבות על חוף הים הגדול של תורה (ונקרא ים האמצעי אצל סופרי החול) ויושבי צור וצידון היו צדין אותו. ועושים בו סחורה ביחוד אחר שחרבה ארץ ישראל. הם שהיו מספיקין צבע תכלת לכל הארצות.

וכן היה נצוד בחלקו של זבולון¹⁹¹, שירכתו על צידון. ובזמן ישוב ארץ ישראל היה כל משא ומתן הלז וריוח הגדול שבו, לזבולון לבדו מיתר השבטים. כמ"ש רז"ל כולן צריכין לך על ידי חלזון...

ממה שכתב היעב"ץ שהיו יושבי צור וצידון עושים סחורה בהחלזון להפיק ממנו תכלת, ושהיו מוכרין תכלת לכל העמים, חזינן דכוונתו היתה להמורקס.

המורקס לא היה מוגבל לחלקו של זבולון, ואינו מוגבל בין צור לחיפה.

אולם מה שכתב רבינו שלפני חורבן ארץ ישראל היה החלזון נמצא בחלקו של זבולון בלבד, אינו מתאים עם המורקס, דהרי מצאו החוקרים שהפיקו מן המורקס צבע בכל העולם זמן רב קודם החורבן.

190 כן הוא בדפוס רבינו. ובדפוס מ. וואלף איתא 'בה', והוא טעות.
191 ומה שחלק רבינו בין קודם חורבן הארץ לאחר כך, נראה דזאת משום דחיפה היה למטה מקצה גבול זבולון, שהוא בעכו. ועוד דאזיל לשיטתיה במור וקציעה (חלק ב – גדר ישוב א"י) דאף על פי שצור היא חלק מארץ כנען, מעולם לא נכבשה בידי עולי מצרים, כדמוכח מכמה קראי בענין מלך צור וכדומה. וא"כ החלזון לא היה נצוד שם על ידי אנשי צור, שהרי החלזון מיוחד לזבולון, ואין לאחרים רשות ליטלו כמבואר במגילה (ו, א) לפי הרבה אחרונים, וכדהארכנו לקמן (הערה 210). אולם לאחר החרבת הארץ החלזון התפשט מעבר לגבול זה, כיון שאז לא היה הכרח למעלה מן הטבע שישאר בחלקו של זבולון.

כולו הפך לבן טהור

וכן מה שכתב דכעת החלזון נמצא רק בין צור וחיפה ולא בשום מקום אחר אינו מתקיים בהמורקס, ואפילו בארץ ישראל הוא נמצא בשפע חוץ ממקומות אלו, כמו שכבר הארכנו¹⁹².

היעב"ץ כתב ע"פ דברי הראשונים דהחלזון הוא clam הדומה לצמח.

ועוד, הרי מפורש במטפחת ספרים (חלק ב פרק כח, סימן פא) שהיעב"ץ סבירא ליה שהחלזון אינו חומט, אלא הבעל חי המכונה clam¹⁹³:

החלזון בריה שבים מציבעין¹⁹⁴ בדמו תכלת, והוא בעל חיים סגור בין שתי קלופות (קרויין מושלן בלשון אשכנז), אי אפשר לעמוד עליו אם הוא דג או צמח, כי יש בו חיות ותנועה, ואינו זו ממקומו כי הוא נעוץ ותקוע בקרקע הים.

192 ולהעיר דממה שהביא רבינו מדברי 'סופרי אומות העולם' שהחלזון לא נמצא בשום מקום אחר, דבר שאינו מוזכר בכתבי פלינוס ושאר חכמי האומות הידועים לנו, נראה שהיה לפניו איזה ספרים אחרים בלתי מפורסמים בנוסף לפלינוס ואריסטו, שמאיזה סיבה מחבריהם טעו בזה וחשבו דהמורקס נמצא בין חיפה לצור בלבד. ובמגלת ספר (פרק כ במהדורת ר' אברהם בומבך) האריך בזה שרבינו היעב"ץ היה בקי להפליא בכל ספרי הגוים וכתביהם, לרבות כתבי עת וכדומה [שלא מסתבר שהיינו יודעים מדבריהם], עיי"ש. ולכאורה זהו הסיבה לערבוב הדברים. וציינתי לדברי המגלת ספר, הגם שבלי ספק אין לספר זה סמכות כלל, זאת מאחר שנאבד הספר שנכתב על ידי היעב"ץ, ומה שיש בידינו היום הוא העתק שנעשה על ידי אחד ממייסדי תנועת הרפורם, שכפי הנראה הוא מלא הוספות וזיופים [כפי שכבר הוכיח ר' אברהם געשטעטנער בספרו 'מגלת פלסתר' (ומצאתי עוד הוכחות לזה ואכמ"ל)], זאת משום שגוף החיבור נכתב ע"י רבינו היעב"ץ, לכן יש להביא הדברים כסמך. וכבר מצינו כעין זה שהגאון בעל מנחת אלעזר (שו"ת מנחת אלעזר, חלק ב, סימן ה) הביא סעד לדבריו מתשובות 'בשמים רא"ש' הגם שהוא החזיקו לזיוף וכתב שאין להעמיד יסוד כל שהוא על דבריו. מ"מ כיון שיש גם דברים שהם באמת מהרא"ש, 'עכ"ז את הטוב נקבל ממנו להביא סמוכין לדברי הפוסקים' [אגב, כנראה חזר מדבריו לגבי הבשמים רא"ש, דבנימוקי או"ח (סימן נח) כתב ש'אין כדאי לסמוך ואפילו לדבר כלל ולפלפל על דברי הבש"ר', אולם נראה שזה היה דוקא לגבי הבשמים רא"ש, עיי"ש].

193 תודתי נתונה לר' ישראל בארקין שהעיר לי על זה.

194 לכאורה צ"ל מצביעין [ובאמת בדפוס רבינו מילה זו נדפס באופן משובש, ואינו ברור איזה מילה היתה שם, ובמהדורת מ. וואלף הדפיסו 'מצביעין'].

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

כדבארנו לעיל (סימן א, אות א), כוונת היעב"ץ הוא למין clam משונה, שכתב עליו אריסטו שהוא ממוצע בין הצמח והחי.¹⁹⁵

היד דוד: הפורפור מושעל אינו החלזון.

היד דוד כתב בפירושו דנראה שהפורפור"א אינו החלזון (מנחת עני חלק ב, 'לא הוכשרו למלאכת שמים אלא טהור')¹⁹⁶:

*...ומשמע שהוא מן חומט של ים, וכן כתבו המספרים שהוא חומט הנקרא פורפור מושעל, אמנם נראה שהוא חלזון אחר*¹⁹⁷.

כמה אחרונים דעתם ברור דהמורקס אינו החלזון.

ויש עוד שורה ארוכה של אחרונים שלפי דבריהם, לא יתכן שהמורקס הוא החלזון.¹⁹⁸

195 ועיין מה שכתב רבינו בהגהותיו למסכת סוטה (מח, ב נדפס בליקוט מפרשים של מהדורת ווגשל) דכעת החלזון נכחד מן העולם. אולם נראה דכתב זה משום דראה בכתבי חכמי האומות באריכות על המורקס, שמהשערה חשב דהוא החלזון וכנ"ל, ובימיו לא נודע לו על מציאותו [זאת משום כמאה שנה לאחר שחרבה המקומות שבהם צבעו עם המורקס, כבר שכחו איזה בריה הוא, כמבואר בספר התכלת (עמוד 253) ובלולאות התכלת (עמוד 72)]. אבל מי שחושב שהיעב"ץ כתב דבריו להלכה, יש לו אחרון האומר בפה מלא שהמורקס אינו החלזון – משום דהחלזון אינו קיים עוד במציאות.

196 עיין לעיל (סימן א, אות א) שהעתקנו כל דבריו בזה.

197 ותימה רבתי על קונטרס חותם של זהב (סימן ה) שכתב וז"ל, ובאמת חקירת הענין אינה מוטלת לפתחינו וכבר הוכרע הדבר ע"י גדולי העולם אשר מימיהם אנו שותים וכו' ולא נמצא להם חולק בחכמי ישראל. ומי יבוא אחריהם להקל בדאורייתא וכו', וכ"כ הג"ר דוד זינצהיים "וכ"כ המספרים שהוא חומט הנקרא פורפור מושעל", עכ"ל החותם של זהב. והנה כל מי שקרא השורה הבאה של המנחת עני רואה שלהיפך, היד דוד נמנה בין אותם גדולי ישראל שפסלו המורקס. וכנראה שהרב הורוויץ ראה את דברי המנחת עני בליקוט או כדומה, ולא ראה המשך דבריו.

198 כמו כל האחרונים שחלקו על הרדב"ז והגבילו את החלזון לחלקו של זבולון. מלבד היעב"ץ הנ"ל, כן הוא דעת הקרבן העדה, הרד"ל, ועוד אחרונים, ונטה לזה היד דוד, עיין להלן (הערה 210) שהבאנו דבריהם. והא לך עוד אחרונים הפוסלים המורקס, אשר הגם שיש לעיין בשיטתם בענין החלזון, ואין

כולו הפך לבן טהור

סכום השיטות.

כוונתי בהבאת דבריהם כאן שמה שכתבו במהות החלזון מוכח או לא, על כל פנים ברור מדבריהם שלא סבירא להם שהמורקס הוא החלזון [ויש להקיש מדבריהם גם לאלו שכתבו בעד המורקס, שלא נתכוונו אלא להשערה בעלמא] ודלא כמו שטענו שכל האחרונים החזיקו מהמורקס:

- הגאון ר' שמואל לנדא בן הנודע ביהודה (שו"ת נו"ב או"ח תניינא, סימן ג) כתב באריכות שיתכן דהחלזון הוא רמש הארץ או דג טהור.
- הצפנת פנח (פרק ב מהלכות ציצית, הלכה ב) כתב וז"ל, ובאמת נ"ל דהנה עיין רש"י סנהדרין דף צא, א (ד"ה חלזון וד"ה ולמחר) דחלזון אחד יוצא מן הים על ההר ומטיל כמה ביצים ונולדים חלזונות הרבה ונראה דלתכלת אינו כשר רק חלזון ראשון ראשון שנולד מהים והני דנולדו על ההר מקרי תולעת שני וזהו מה דאמרינן בתוספתא דמנחות (פ"ו) [פרק ט, הלכה ו] דתולעת שני דוקא שבהרים וזה מה דאמרינן בתורת כהנים פרשת מצורע (א, יד) יוחנן בן דהבאי אומר ושני תולעת שני שבתולעת, עכ"ל. והגם שדבריו תמוהים מכמה פנים ואכמ"ל, כנ"ל הוא עוד אחרון דלא ס"ל דהמורקס הוא החלזון.
- ר' צבי קאלישער (שו"ת רעק"א מהדורת המאור חלק ה, סימן מא) כתב בענין החלזון וז"ל, גם יש להתבונן שהרמב"ם כתב על החלזון שמצוי בים המלח, ובש"ס קאמר שעולה אחת לשבעים שנה ולמה כתב הרמב"ם שמצוי. ואפשר שבארץ ישראל עולה אחת לע' שנה וים המלח אשר ממנו בחוץ לארץ מצוי הוא, עכ"ל. ברור שזה אינו תואם להמורקס, אפילו אם נלך רק על פי כתבי פלינוס.

- הגאון בעל עבודה תמה (שער ה, נח, א ד"ה והנה), השיג על דברי ר' צבי קאלישער הנ"ל וז"ל, והנה באמת על הדבר הזה אין צריך להשיב, רק לך והבא לנו גם אתה אם הוא מצוי, ומי יתן ויביאנו לנו ונעשה אותו לציציותינו, עכ"ל [ועיין שם שהאריך בעוד השגות]. ואם כל האחרונים ס"ל שהמורקס הוא החלזון, אינו מובן מאי קאמר.

ויש עוד כמה אחרונים שמבואר מדבריהם שלא היה דעתם שהמורקס הוא החלזון, ונלאתי להעתיקם פה, מפני שברור מעל כל ספק שכל דבריהם בזה אינם אלא השערות בעלמא – אלו שכתבו על המורקס כהחלזון בלי לראותו ולעיין בו, לא כיוונו לומר שנחזיק בו אפילו אם נראה שהוא נסתר מסימני חז"ל, וכן להיפך, אלא שתאירו החלזון באופן שונה מהמורקס, לא כיוונו למעטו, אלא כתבו מה שיצא להם מהסוגיא לפום ריהטא. לשלמות הענין, אציין למה שכתבו רצ"ה קאלישער (שם) והעבודה תמה (שער ה, דף נט, א ד"ה ומ"ש) בענין צבע הארגמן על פי יוסיפון [אשר כפי הנראה סבירא ליה שהוא נעשה מדם ה *Murex brandaris*, ודלא ככמה ראשונים, ועיין בלבוש הארון (עמוד 78 – 84)], שדנו אם 'אותו חומט' מצוי בכלל, ואם היו מינים שונים של חומטים, ואם היה צורך בחומט מיוחד, ועוד כזה, עיי"ש באריכות, ותדון מדבריהם כמה ידעו מן המורקס.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

לסכום השיטות השונות:

- היעב"ץ סבירא ליה שהחלזון הוא clam שאי אפשר לעמוד עליו אם הוא דג או צמח, אשר נמצא בין חיפה לצור ולא בשום מקום אחר.
- התפארת ישראל [על פי דברי געזניוס] כתב על איזה בריה משונה המורקב מן המורקס והינטינה, שיש בו חידושים שאין להמורקס או הינטינה כמו נרתיק כחול.
- היד דוד פסל המורקס להדיא.
- מדברי הרד"ל, הקרבן העדה, ועוד כמה אחרונים מבואר דהמורקס אינו החלזון.

מי שמשוכנע שלא יתכן שהאחרונים הנ"ל דברו מתוך השערה, ושעל כרחין דבריהם נאמרו להלכה, מוכרח להודות שלרוב רובם של האחרונים האפשרות שמורקס הוא החלזון מופרך לגמרי.

ויש לציין שכבר הארכנו לעיל (סימן א, אות א) דלדברי ראשונים רבים מאד, ביניהם רש"י, הראב"ד, הר"ש, והיד רמה יוצא שהמורקס אינו החלזון.

סוף דבר: אין מדברי האחרונים שום ראיה לחזק הטענה שהמורקס הוא החלזון.

ה. הראיה מהא דתכלת נקרא 'יקנטינון'.

ראיה מהא דתכלת ומורקס שניהם נקראו יקנטינון.

הלבוש הארון (עמוד 29) רצה להביא ראיה להמורקס מהא דהמילה 'יקנטינון' המוזכר ב *Codex Justinian*¹⁹⁹ כשמדבר על המורקס, מובא

199 נעשה בין 529 ל 534 במספרם, והוא ספר החוקים החדשים שגזר המלך וגם מה שישבו ביררו וקיימו עליהם מתוך ספרי החוקים הישנים שהיו להם.

"In 529, a ten-man commission chaired by John the Cappadocian revised the Roman law and created a new codification of laws and jurist's extracts. In 534, the Code was updated and, along with the enactments promulgated by Justinian after 534, it

כולו הפך לבן טהור

בתרגום השבעים כתרגום של מילת 'תכלת':

...גזרה דומה, המזכירה את התכלת במפורש, מצויה בקובץ החוקים של יוסיניוס – "מהקיסרים ולנטיניאן, תאודוסיוס וארקדיוס אל פאוסטוס, הממונה על אוצר האימפריה, לשום אדם פרטי לא תינתן רשות לצבוע או למכור מוצרי פורפורה, משי או צמר שנקרא בלאט"ה, אוקסיבלאט"ה, והייקניטינה, ומי שימכור מהמורקס הנזכר, עליו לדעת כי הוא מסתכן באיבוד רכושו כמו גם חייו." המילה "הייקניטינה" המוזכרת בקטע האחרון הינה בדיוק אותה מילה בה השתמש תרגום השבעים וכן תרגומים נוספים בכדי לתרגם את ה"תכלת" האמורה בתורה.

ראיה זו בנויה על הנחה מוטעת.

מטענתו, נראה שהלבוש הארון הבין ש'בלאט"ה, אוקסיבלאט"ה, והייקניטינה הם כינויים לדברים שנצבעו בדם המורקס, ואם המילה 'תכלת' מתורגם כאחד ממילות אלו, אז זהו כאלו מצאנו המילה 'תכלת' מתורגם 'צבע מדם המורקס'.

אולם, זה אינו. 'בלאט"ה, אוקסיבלאט"ה, והייקניטינה הם גוונים שונים שאפשר לעשות מדם המורקס, אבל אינם חומרים מיוחדים הנעשים ממנו²⁰⁰. וזה מוכח מדברי המוסף הערוך²⁰¹ (ערך איירינג)

formed the system of law used for most of the rest of the Byzantine era." (Wikipedia, Byzantine Empire).

²⁰⁰ וזה לשון ר' שלמה טייטלבוים, בעל הלולאות התכלת, בתרגומו של ה Codex

:Justinian

"No private person shall have power to dye or sell purple goods, silk or wool, which is called blatta, oxyblatta and hyacinthina. And if anyone shall sell cloth of the aforesaid (purple) {murex} [muricis], he may know that he incurs risk of losing his property and his head."

ואחר כך הרב טייטלבוים מבאר:

"The blatta color was color was similar to flowing blood; the oxyblatta was a shade different, indicated by the prefix oxus which comes from the Greek word meaning blood; hyacinthine means hyacinth color. {Hyacinth is the Greek and Latin word used consistently to translate תכלת.} Purple was the imperial color and was largely reserved for the use of the imperial family."

הרי לנו ש'בלאט"ה ו'אוקסיבלאט"ה הם גוונים, לא חומרים או כדומה.

²⁰¹ ובדפוס הערוך הרגיל נדפס זה בטעות כחלק מדברי הערוך [תודתי נתונה לקונטרס בין תכלת לארגמן (פרק ג) שהעיר על זה].

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

[מובא בלבוש הארון (הערה 78)]:

...עוד היום בהעתקת יוונית נמצא אייריון קרבסינון יקנטינון. ופירוש המילות... יקנטינון דבר אשר לו גוון תכלת.

ובערך טיינון כתב עוד:

טיינון... כבר פירשתי בערך איירינון, שצבע של תכלת נקרא בלשון יוני יקנטינון...

הרי להדיא דיקנטינון הוא גוון תכלת, לא תכלת ממש²⁰². כשהוזכרה 'יקניטוס' ב *Codex Justinian* ובתרגום השבעים, הכוונה לסוג של כחול, ותו לא²⁰³, והרי זה כאילו היינו מתרגמים תכלת blue [כחול].

ו. ראייה להמורקס מדמיונו לקלא אילן.

טענה שהא דקלא אילן דומה לתכלת הוא חיזוק להמורקס.

הלבוש הארון (עמוד 42) מביא ראייה שהמורקס הוא החלזון מדמיונו של המורקס לקלא אילן:

המולקולה המפיקה את החומר ממנו מייצרים את צבע הקלא אילן – אינדיגו צמחי, הינה אותה מולקולה המיוצרת על-ידי המורקס... הצבעים זהים להפליא האחד לשני עד שלא ניתן להבדיל ביניהם ללא בדיקה כימית. עובדה זו תואמת את מאמר חז"ל ביחס לתכלת, ולפיו רק הקב"ה יודע מי לובש תכלת אמיתי ומי מזייף את התכלת באמצעות קלא אילן.

זה לשון הגמרא (בבא מציעא סא, ב) שעליו מסתמך הלבוש הארון:

²⁰² ועיין עוד בערך השלם (טיירינון).

²⁰³ כל זאת לפי ההנחה שהתרגום השבעים המצוי אצלנו יש לו סמכות וניתן להביא ממנו ראייה. אולם ראיתי שכבר האריך ר' טוביה סינגר שברור הדבר שזה אין לו קשר להתרגום שכתבו חז"ל, אלא הוא תרגום שבדה מי שהוא מלבו, ואילו התרגום השבעים האמיתי נאבד לגמרי. בעז"ה בהמהדורה הבא נאריך עוד בזה.

כולו הפך לבן טהור

אמר רבא למה לי דכתב רחמנא 'ציאת מצרים ברכית', 'ציאת מצרים גבי ציציית', 'ציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא, אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור, אני הוא שעתידי ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברכית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

קלא אילן הוא כינוי לצבע כחול שאינו תכלת.

כדבארנו לעיל (סימן א, אות ב) על פי הכסף משנה, כשמוזכר קלא אילן לגבי תכלת, פירושו כל צבע כחול שאינו תכלת, כך שמה שנאמר בדברי הגמרא הוא רק שמי שתולה איזה צבע כחול הנראה כתכלת על בגדו עתיד ה' לפרע ממנו, ולא קלא אילן דוקא. לכן, אין בתיאורו של המורקס לקלא אילן שום סיוע. רק אם היינו מוציאים בהמורקס דמיון לכל צבע כחול שיש בעולם [דבר שכמובן אינו מסתבר למצוא], אז היה יתכן להביא סמך שהמורקס הוא החלזון מזה.

ז. סמך להמורקס מהא דמבואר דעשו תכלת באיי אלישה.

סמך להמורקס.

הלבוש הארון (עמוד 32 – 33) מביא סמך להמורקס מהא דכתיב ביחזקאל (כז, ז):

תכלת וארגמן מאי אלישה היה מכסך.

ובתרגום, 'איי אלישה' נקרא 'איטליא'. ובמדרש רבה (בראשית פרשה לו) פירוש 'אלישה' כ'אלס', שלדברי הלבוש הארון הוא קפריסין, עיין שם. בשני מקומות אלו היו עושים סחורה בהמורקס²⁰⁴, דבר המתאים

²⁰⁴ ואם במורקס עסקינן יש להעיר דלמה הביאו ממרחק לחמם, הלא בהים אצל ארץ ישראל ובמדינות הסמוכות נמצא מורקס לרוב? אולם האמת הוא דהחלזון היה נמצא במקום צר ומוגבל מאד – בין צור לחיפה בלבד, וכדיבארנו לעיל (סימן ג, אות ה). וממילא מובן היטב למה הצטרפו לילך מעבר לים לתכלת [אם בתכלת מהחלזון עסקינן], דהוא כלה מאצל ארץ ישראל. אם כי לא מסתבר

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

עם הטענה שהמורקס הוא החלזון.

לדעת כמה מהראשונים אין כאן אפילו סמך.

וראוי להעיר לדעת רס"ג, הרמב"ם, ועוד ראשונים, 'תכלת' הוא גוון בעלמא, ולא דוקא צבע מן החלזון, כדהארכנו להלן (הערה 208). אם כן, אין מזה שום ראיה, שהרי אפילו אם מסתבר הדבר שכוונת הפסוק לצבע כחול מדם המורקס, אין שום רמז שזהו תכלת הכשר למצוה.

ה. טענה שאין לחוש שהחלזון הוא בריה שאיננו מכירים.

והנה בספר לולאות התכלת (עמוד 112) טען שמוכח מדברי הראב"ד שאין מקום לחשש שנמצא בריה שאנו לא יודעין ממנה, אשר על כן המוטל עלינו הוא רק לבחור החיה המתאים ביותר מן כל החיות הידועות לנו:

ותראה בהלכות מאכלות אסורות (פרק ב, הלכה כג) שהרמב"ם כתב שמנין המלקיות לאוכל נמלה הוא לפי הלאוין, ולכן דרש שיש נמלה הפורחת וגדלה במים, וכתב על זה הראב"ד: "המאסף הזה אסף דברים שאינם בעולם שלא שמענו מימינו נמלה גדלה במים ולא שרץ העוף גדלה במים." ואולי יש בריה כזו באיזושהי מקום שלא ידוע לראב"ד, האם הוא יכול להוכיח שלא נמצאת בריה כזו – ולא ראינו אינה ראייה? אלא שהראב"ד מלמד אותנו שאי אפשר להמציא בריה שלא יודעים על קיומו כדי להתוכח בהלכה – ק"ו להסיק מסקנא להלכה על פיה. (אולם, הרמב"ם משום שברור לו שיטתו במנין הלאוין, מוכרח לו לומר שיש בריה כזו – וצדיק באמונתו יחיה).

אין להניח שכל אדם יודע כל חיה שבעולם.

לעניות דעתי, זה אינו. פשוט שאין כוונת הראב"ד שאנו מוכרחים לחשב רק עם בעלי חיים הידועים לנו, אלא טענתו הוא שהיה לנו לשמוע מבעל חי משונה כזה, וכמבואר ממה שקבע הראב"ד בתקיפות ש'המאסף הזה אסף דברים שאינם בעולם'. אבל מי הוא העד שאנו יודעין מכל חיה קטנה במצולות ים.

שבמקום אחר הוא נמצא בריבוי נפלא, ודוקא אצל א"י הוא כל כך מוגבל.

כולו הפך לבן טהור

ויותר מזה, אפילו אם דברי הראב"ד הם כפי הכנת הרב טייטלבוים, הרי כבר כתב עליהם הכסף משנה (שם):

ואינם דברים מוכרעים כלל.

אם כן, לכל הפחות מידי מחלוקות לא נפקא.

על אחת כמה וכמה מופרכין דברי הלולאות התכלת לפי מה שבארנו בכוונת הראב"ד [שהשגתו היתה על חיה כזו שמתאר הרמב"ם, שלא יתכן של שמענו עליו], שאם כן הוא אפילו באופן שאנו יודעין שהוזה לנו לידע מחיה כזו, סבירא ליה להכסף משנה שאין זה טענה²⁰⁵.

אבל הטענה העיקרית על דברי הלולאות התכלת הוא, שלפי פירושו במחלוקת הרמב"ם והראב"ד, הרי אם מבואר על פי חז"ל דיש איזה בריה שאנו לא יודעים על קיומה, עדיין נאמין שיש בריה כזה, אף על פי שלא ראינו ולא שמענו ממנו, וכמו שעשה הרמב"ם [לדבריו]²⁰⁶. ואם כן הרי טענה זו אין לו רגליים, ממה נפשך, למי שסובר שהמורקס מתאים עם סימני חז"ל אין צורך לכך, ומי שסובר שאין המורקס מתאים לסימני חז"ל, גם הלולאות התכלת מודה דאין לו לקבל המורקס מכח הטענה דלא מצאנו בריה המתאים עם סימני החלזון.

ט. בענין הבדיקות שהזכירו חז"ל להבחין בין תכלת וקלא אילן.

בגמרא מנחות (מב, ב) הביאו חז"ל דרך לבדוק את התכלת, ולראות אם הוא מזוייף מקלא אילן:

רבי יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשכלילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא. איפריד חזותיה פסולה, לא איפריד חזותיה כשורה. ורב [אויא] משמיה דרב עזרא אמר, מייתי חמירא ארכתא דשערי ואפיא

²⁰⁵ וכדחזינן שהכס"מ לא ביאר שהרמב"ם מוכרח לומר שיש בריה משונה כזה משום דעתו במנין הלאוים [וכפי שס"ל להלולאות התכלת], אלא פשוט ס"ל שאין טענה מהא דלא שמענו מחיה משונה כזו.

²⁰⁶ ועיין בהצעה דיתכן דהוא חיה ידועה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

לה כגוויה, אישתנאי למעליותא כשרה, לגריעותא פסולה.

אולם, כבר העידו כל אלו שניסו לעשות הבדיקות של חז"ל על קלא אילן ודם המורקס שגם הקלא אילן לא ירד, ואם כן או שאין אנו יודעין איך לעשות הבדיקות [וכן מסתבר], או שמהלך הצביעה הנוהג היום עדיף ממה שהיה נהוג בימי חז"ל. ואם כן הרי אי אפשר להוכיח מהא דדם המורקס לא ירד [עיי' לולאות התכלת עמוד 121 באריכות]²⁰⁷.

סכום הדברים: מסימני חז"ל, שמטרתם הוא לברר מהו החלזון, לא היינו בוחרים בהמורקס, והוא אינו מתאים עמהם. והראיות שהביאו תומכי המורקס, כולם ישאם הרוח.

²⁰⁷ ומה שטענו שעשו הבדיקות על חוט מזמן חז"ל שהיה צבוע עם קלא אילן וירד, אין בכך כלום, דמי יודע אם גם מורקס הנצבע בדרך הקדמונים לא היה יורד, ועוד הרי פשוט שלאחר אלף שנים יתחלש הצבע, ואולי אם היו עושים הבדיקה על צבע מן מורקס הישן אלפי שנים גם הוא היה יורד. ומה גם שיתכן שהיה זה על קלא אילן שנצבע באופן חלש.

כולו הפך לבן טהור

סימן ה. הראיה מהשימוש במורקס בימי קדם, וביאור סיבת העלמת התכלת.

א. ראיה להמורקס מהשימוש בו בימי קדם.

הטענה הגדולה, וכביכול המכריחה, לקבל את המורקס כחלזון התכלת, על אף הסימנים הרבים שאינם מתקיימים בו, הוא מיסוד ארבע נקודות אלו:

1. תכלת היה מצוי אצל האומות בזמן תנ"ך. המורקס היה בשימוש באותו עת בכל העולם.
2. תכלת היה בשימוש רחב לבגדים גם בימי חז"ל. המורקס היה בשימוש רחב בימי חז"ל.
3. חכמי האומות שחיו בזמן חז"ל האריכו בכל מיני תאורים ופרטים על המורקס וגודל יקרותו, וכדומה. ולא הזכירו שום חלזון אחר שצבעו ממנו.
4. מהמורקס נמצאו הרבה נרתיקים בבתי צביעה מתקופות שונות, כולל תקופת התנ"ך, וגם נמצאו קצת בגדים מימי קדם הצבועים בו, ואילו מחלזון אחר לא מצאו כלום.

היוצא מדברים אלו הוא, שהיה רק חלזון אחד שצבעו ממנו בימי קדם, ושבהכרח אותו חלזון הוא המורקס, שהרי לא מצאו ולא שמעו משום חלזון, מלבד המורקס – ולא זו בלבד, אלא שעל המורקס יש לנו כמה עדויות, וגם מצאו הרבה נרתיקים ממנו. ואם היה חלזון אחר שצבעו ממנו בגדים בימי תנ"ך וחז"ל, למה שמענו ומצאנו כל כך דוקא מהמורקס, ואילו מחלזון זה לא ראינו מאומה? על כרחך, המורקס – הוא החלזון.

אולם, ראיה זו מיוסד על כמה הנחות מוטעות לגמרי, ומתעלמת מכמה נקודות חשובות. ואציע הדברים בקיצור:

- המורקס נמצא לרוב במקומות שונים, ואפילו בארץ ישראל הוא נמצא לאורך שפת הים. אבל החלזון, לפי דברי חז"ל, נמצא

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

במקום מוגבל מאד.

- המורקס, שהיה כל כך נפוץ בעולם הקדמון, והיתה כל כך נחשב בעיני האומות, כבר מאה שנים לאחר שחרבו המקומות שבו ידעו איך לעשות ממנו צבע, נשתכח מהותו לגמרי.
- כפי שמבאר הבית יוסף את דברי חז"ל, יוצא שיתכן מאד שהחלזון לא היה בשימוש רחב לצביעת בגדים בימי חז"ל; אלא, רוב תכלת שהיה נמצא בעולם בזמן חז"ל הופק לצורך מצוות ציצית, ורק מיעוט לצורך לבגדים. דהיינו, בימי חז"ל החלזון היה מצוי רובו או כולו אצל יהודים, שבעיקר השתמשו בו למצוה, וכבר פסק ההשתימשות בו לבגדים באופן נפוץ.
- מכל הנ"ל עולה מסקנה פשוטה: אפילו אם החלזון היה נפוץ בימי תנ"ך, יתכן שכבר בימי חז"ל נשתכח מהאומות העולם – וכפי שקרה להמורקס, שהיתה מצוי הרבה יותר מן החלזון, והאומות השתמשו בו לצביעה בזמן מאוחר, שהיו הרבה יותר קשרים בין מדינות ממה שהיה בתקופת תנ"ך, וגם כתבו עליו חכמי האומות באריכות, ואפילו הכי נשתכח מכל העולם בזמן קצר.
- לא נמצאו בגדים שנצבעו מן החלזון, מהסיבה הפשוטה שהוא מצוי במקום קטן מאד, וכמובן גם במספר מצומצם. לכן בודאי היו מספר הבגדים שנצבעו בדמו קטן מאד ביחס להמורקס.
- כפי שבארנו לעיל (סימן א, אות א), לדעת רוב הראשונים, חלזון התכלת הוא תולעת, לא חומט. לכן לא נמצאו ממנו נרתיקים.

ועכשיו נבאר באריכות.

הראיה להמורקס מהא דהשתמשו בו בימי תנ"ך.

התכלת היה מצוי אצל אומות העולם בזמן תנ"ך, והשתמשו בו לבגדים וכדומה. ואם כי לדעת הרבה ראשונים אין שום הכרח שהחלזון היה כל כך מפורסם בכל תקופת תנ"ך, לכולי עלמא היה ידוע לכל הפחות באיזה תקופות [עיי' הערה באריכות]²⁰⁸.

²⁰⁸ יש שני מקומות בדברי חז"ל שמבואר שעכ"פ היו מאומות העולם, באיזה זמנים בימי תנ"ך, שהשתמשו בהחלזון: א. המדרש רבה (בראשית צא [מג, יא]) וז"ל, 'קחו מזמרת הארץ בכליכם' (בראשית כז, לג), רבי יהושע דסכנין בשם

כולו הפך לבן טהור

רבי לוי דברים שהן מזמרים בעולם חלזון וכו', עכ"ל. ב. בגמרא שבת (כו, א) איתא וז"ל, 'מדלת הארץ השאיר נבזראדן רב טבחים לכורמים וליוגבים' (מלכים ב כה, יב). אמר ר' יוסף וכו' יוגבים אלו צייד חלזון מסולמות של צור ועד חיפה, עכ"ל. מדברי חז"ל אלו, אנו רואים שתכלת היתה בשימוש אצל אומות העולם בתקופת יעקב אבינו, ובתקופת נבזראדן [אם כי אין לנו ידיעה אם היה כל כך מפורסם בזמן נבזראדן], אבל יותר מזה אין לנו. ובלבוש הארון (עמוד 21) רצה להוכיח שתכלת היה מפורסם ונפוץ אצל אומות העולם בכל תקופת התנ"ך, וז"ל, התכלת מוזכרת בפסוקים רבים בתנ"ך, ולעולם היא מוזכרת באחד מתוך שני הקשרים: א. לבגדי מלכות. ב. למצוות כגון ציצית, יריעות המשכן ובגדי כהן גדול. באף אחד מהמקומות הללו איננו מוצאים חילוק בין התכלת העומד לבגדי מלכות של הגויים לבין התכלת שהשתמשו בו כלל ישראל למצוות השונות, עכ"ל. ודברים אלו דברי פלא הם, דברמב"ם מבואר להדיא דמשם ליכא ראייה כלל (פרק ב מהלכות ציצית, הלכה א – ב) וז"ל, תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול וכו' ותכלת האמורה בציצית צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביפיה וכו', כיצד צובעין תכלת של ציצית וכו', ואחר כך מביאין דם חלזון וכו', עכ"ל. הרי להדיא ש'תכלת' סתם הוא גוון ותו לא, ורק תכלת של ציצית צריך לבא מן החלזון [והרבה אחרונים נקטו בפשיטות שלדעת הרמב"ם אפילו במשכן אין צורך לדם חלזון, לדוגמא האבני נזר (או"ח טו, ח – ט) וז"ל, [הנה] דברי הרמב"ם (פ"ב מהלכות ציצת) שחילק בין תכלת האמורה בציצת לשאר תכלת. דסתם תכלת הוא צבע כעין הרקיע. ותכלת של ציצת הוא מחלזון דוקא. וכן (בפרק ח מהלכות כלי המקדש הלכה יג) בבגדי כהונה לא הזכיר כלל שהתכלת יהיה מחלזון רק שיהיה צבע כעין השמים, עכ"ל. והאחרונים שקלו וטרו הרבה בענין זה, עיין במשנה למלך (שם) שפירש שפשוט שבמקדש נמי בענין דוקא דם חלזון, והתפארת ישראל (קופת הרוכלין ד"ה אמנם) מתמה עליו דאי אפשר לפרש דברי הרמב"ם כן, ועיין עוד בתשובת הגרעק"א לרצ"ה קאלישער (שו"ת רעק"א מהדרת 'המאור', חלק ה, סימן מ ומא) ובמאמרי האדמו"ר מראדזין, ועיין עוד הרבה מראה מקומות ב'ספר המפתח' ברמב"ם (פרק ב מהלכות ציצית, הלכה א) מהדורת שבתי פרנקל]. וכמו כן מבואר ברבינו בחיי (שמות כה, ו) וז"ל, התכלת הוא הצמר הצבוע כעצם השמים, עכ"ל. וכן מדברי הרלב"ג (שמות כה, ד) שפירש שתכלת הוא: 'צמר צבוע בצבע שעינו דומה לעין הים או לעין השמים'. וכדבריהם מצינו כבר בדברי פירוש המיוחס לר' סעדיה גאון (שם), שפירש שתכלת הוא 'אסמאנגוין', וביאר המפרש וז"ל, כצבע השמים בבהירותם שהם תכולים מאד ונוטים לשחורות, עכ"ל. הרי דגם לדעת רס"ג תכלת הוא רק גוון. וכן ראיתי בדברי הקדמון ר' יעקב בן שלמה אלג'אני (נדפס מכתב יד בקובץ חצי גבורים, חלק ט) בפירושו למגלת אסתר (פרק א, פסוק ו) וז"ל, כרפס ותכלת: היריעות היו מעין כרפס והתכלת, עכ"ל. הרי שפירש 'תכלת' כגוון תכלת [והגרי"י קנייבסקי (כתבי הקהילות יעקב החדשים, סימן קמב) כתב וז"ל, לענ"ד פשוט שקים להו לחז"ל שתיבת שש אינו משמות הנדרפים של פשתן, ואין פירושו פשתן, אלא הוא שם של מראה, כמו שתכלת פירושו מראה של תכלת

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

והנה המורקס היה נפוץ מאד בזמן תנ"ך, כדמוכח מהא דנמצאו בתי צביעה גדולים מלאים נרתיקי מורקס מתקופת תנ"ך, וגם קצת בגדים צבועים ממנו מאותם זמנים. לעומת זאת, לא נמצאו לא נרתיקים ולא בגדים צבועים משום בעל חיים אחר.

מזה טענו תומכי המורקס שיש להוכיח שהמורקס הוא החלזון, דאין לא נמצא זכר לחלזון האחר?

אולם, כמו שביארנו (סימן א, אות א), חלזון התכלת הוא תולעת ואין לו נרתיק²⁰⁹, וממילא לא ימצאו ממנו נרתיקים.

(בלא"ה בלע"ז), עכ"ל. הרי דנקט לדבר פשוט שתכלת הוא רק גוון. הגם דצריך עיון איך בא לידי הכרעה זו, מ"מ הוא קצת סעד לדברינו]. עכ"פ לדעת כל אלו הראשונים אין מקום להנחה זו שתכלת היה נפוץ ומצוי בכל העולם בזמן תנ"ך. אבל מלשון הסמ"ג (עשה כו) שכתב שתכלת האמורה בכל מקום הוא צמר צבוע בדם חלזון, מבואר דס"ל שכל מקום שנזכר תכלת בתנ"ך הכוונה לצמר צבוע בדם חלזון דוקא. וכן בהרד"ק (בספר השרשים ערך 'תכלת') שפירש שתכלת: הוא העין שקורין לו בלע"ז בלב, והוא צבוע בדם חלזון עם סמים ידועים, עכ"ל. ויש עוד כמה ראשונים החולקים בענין זה. [שיטת רש"י בזה אינו ברור לי, דהוא כתב (שמות כה, ד) וז"ל, תכלת: צמר צבוע בדם חלזון, עכ"ל. ותומכי המורקס פירשו שכוונת רש"י לפרש שזהו שם העצם של תכלת. וא"כ מבואר שרש"י ס"ל שתכלת אינו שם גוון אלא דוקא צמר צבוע בדם חלזון, וממילא פשוט שלדעתו ניתן להביא ראיה מן הדברים שצבעו בהם אומות העולם. ולכאורה אין הכרח לזה כלל, דהרי כוונת רש"י הוא רק לפרש מהו תכלת אצל המשכן, ששם הפשטות הוא שצריכין לדם חלזון כדמשמע מהתוספתא (מנחות פרק ט, הלכה ו). אולם מפרשי רש"י ר' שמואל אלמושיני והמשיח אלמים ביארו דכוונתו הוא לפרש עצם המילה 'תכלת', וצריך עוד עיון. בין כך ובין כך אין נפקא מינה למעשה כיון שיש ראשונים האומרים לכאן ולכאן, לכן לא ראיתי צורך להאריך בזה]. סוף דבר, אם המילה 'תכלת' המוזכר אצל אומות העולם בתנ"ך פירושו תכלת מן החלזון, כבר נחלקו בזה תקיפי קמאי, ומי יכריע בזה.

209 ואפילו אם נימא דהחלזון הוא חומט, ודלא ככל הראשונים שהבאנו, הרי נרתיק המורקס קשה במיוחד ויש לו קיום לזמן ארוך, וממילא עדיין אפשר לגלות נרתיקים בני אלפי שנים. רוב חומטים יש להם נרתיק שאינו עומד אלפי שנים, ולדוגמא נרתיק הינטינה דק מאד ונשבר בנקל [תודתי נתונה לד"ר שאול קפלן ור' דוד שפירא שהעירו על זה במאמרם בקובץ בית אהרן וישראל (קכז) 'עוד בענין זיהוי דג התכלת'], וכן חומטי היבשה הרגילים נסדקים בדחיקה קלה, ונרתיקים לא יעמוד לזמן ארוך, ובודאי לא לאלפי שנים. כך שאפילו אם החלזון היה חומט אין שום טענה של "למה לא נמצא זכר לחלזון אחר".

כולו הפך לבן טהור

ומה שלא מצאו בגדים הצבועים בדם חלזון אחר, הרי אפילו מהמורקס הנפוץ על כל הים הגדול מצאו רק כמות קטן מאד של בגדים קדומים שנצבעו בדמו, מן הסיבה הפשוטה שבגדים אינם קיימים לאלפי שנים, אלא אם הם נמצאים בתנאים מיוחדים. וכיון שנצבעו אלפי בגדים, בהרבה מדינות, עם דם המורקס, ממילא עכשיו מצאנו את המיעוט הזה ששרד.

אבל החלזון מקומו [וממילא מספרו] מצומצם ביותר. זה מבואר מדברי הגמרא (שבת כו, א):

מדת הארץ השאיר נבזרואדן רב טבחים לכורמים וליוגבים... תני רב יוסף... 'יוגבים', אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה.

'סולמות של צור ועד חיפה' הוא מקום קטן מאד, אפילו לגבי ארץ ישראל²¹⁰.

210 והנה נחלקו הדעות אם החלזון נמצא בחו"ל בכלל. הרדב"ז (ב, תרפה מובא לעיל סימן ג, אות ג), בתשובה לשאלה האם היה לבני ישראל תכלת במדבר אם החלזון מוגבל לחלקו של זבולון בארץ ישראל, כתב דאין צריך לפנים דהחלזון נמצא בחו"ל. מאידך גיסא, כתבו או כך נטו כמה אחרונים דהחלזון היה נמצא דוקא בחלקו של זבולון קודם החורבן, ואח"כ בין חיפה לצור [היעב"ץ מחלק בין קודם ואחר שחרבה ארץ ישראל, ומוכרח כדבריו, דהרי חיפה אינו בחלקו של זבולון, ועל כרחך לאחר שחרבה הארץ חזר החלזון למקומו], או לכל הפחות בארץ ישראל:

- היעב"ץ (מטפחת ספרים חלק א, פרק ד, העתקנוהו לעיל (סימן ג, אות ה)) ס"ל שהחלזון נמצא רק בין חיפה לצור 'ולא בשום מקום אחר'.
- בדברי הפסוק (ירמיה נב, טז) 'מדלות הארץ השאיר נבזרואדן רב טבחים לכורמים וליוגבים', פירושו חז"ל (שבת כו, א) שכורמים הם מלקטי אפרסמון, ויוגבים הם צידי החלזון. ולכאורה יש לעיין, מה הכריח חז"ל לצאת מפשטות הפסוקים. וביאר החתם סופר (שם) וז"ל, דאלו כורמים ויוגבים ממש, לזה לא היה מניח אפילו דלי עם הארץ, אלא היה מגרש אותם והביא לשם נכרים, אלא ע"כ מלקטי אפרסמון שאינו גדל אלא בארץ ישראל כמבואר בספר יוסיפון (עיין לעיל הערה 140), וכן צידי החלזון. ובמלאכות הללו לא הורגלו ולא למדו בהם אלא דלי עם הארץ בארץ ישראל, ושאר הארצות אינם בקיאים במלאכה זו, עכ"ל. הרי שהחלזון אינו נמצא אלא בארץ ישראל, וכמו האפרסמון.
- הקרבן העדה (שבת פרק ז, הלכה ב ד"ה ולית ליה צידה) כתב וז"ל, דחלזון התכלת ודאי לא היה במדבר שחלזון לא נמצא אלא בא"י ובחלקו של זבולון,

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

- ותכלת היה להם לישראל ממצרים [א.ה.]. והיינו ממה שאנשי מצרים הביאו מארץ כנען, עכ"ל.
- התפארת ישראל גם הוא ס"ל דהחלזון נמצא רק בחלקו של זבולון, וכמו שכתב בקופת הרוכלין וז"ל, והחלזון לא היה בנמצא רק בחלקו של זבולון (כמגילה ד"ו א'). ותו בדמסכת שבת (דכ"ו א') אמרינן דצידי חלזון היו מסולמא דצור ועד חיפה, ע"כ, וידוע שמקומות הללו הם עוד היום על שפת ים הגדול, והם כנגד חלקו של זבולון וכו' אבל בחלזון דבר רחוק הוא שהביאורו מא"י, שהיה רק בחלקו של זבולון, דרך רחוק מהמדבר שהיו שם ישראל, וכמ"ש הקרבן עדה שם. וכיון שהוכחנו שלתכלת שצריך לבגדי כהונה לא היה צריך חלזון דוקא, א"כ הוא הדין לגבי ציצית אין צריך חלזון דוקא, דבשניה לא נזכר רק מלת תכלת וכו', עכ"ל [עיי' בנספח א שהארכנו בדבריו בענין תכלת שלא מן החלזון].
 - וז"ל הרד"ל (פרקי דר"א פרק יח, הגהה ה): והרמב"ם פרק ב מהלכות ציצית הלכה ב כתב שהוא מצוי בים המלח, וכן כתבו אחריו הסמ"ג וספר החינוך, ולא ידעתי היכן מצא זה, והרי לפמ"ש במגלה (ו, א) שהחלזון הוא בנחלת זבולון וכו', א"כ ודאי אי אפשר לומר שהוא בים המלח שהוא כולו בחלקו של יהודה וכו', עכ"ל, עיי"ש ובהגהה שלאחריה שהאריך, ועיי' מה שהבאנו ממנו לעיל (הערה 140) בענין מציאות החלזון בין חיפה לצור.
 - העבודה תמה (שער ה, דף נח, א ד"ה הנה) כתב וז"ל, ובאמת דהחלזון היה מצוי רק בארץ ישראל ובחלקו של זבולון כמו דקאמר במגילה דף ו. כולן יהיו צריכין לך על ידי חלזון, עכ"ל.
 - היד דוד נטה לזה, דהנה בספר מנחת עני (חלק ב, ל'א הוכשרו למלאכת שמים אלא טהור') הביא שלשה דרכים ליישב הקושיא איך היו לבני ישראל תכלת בהיותם במדבר, ולא נצטרך לחידושו של הרדב"ז: א, דמבואר בתרגום שיר השירים (א, י) שהלכו לא"י ליקח יין לנסכים, וא"כ יתכן דצדו חלזונות שם. אולם הוא מעיר על זה שבמדרש רבה (שיר השירים ב, כו) מבואר דלא הלכו לא"י, ולשיטת המדרש צ"ל כתירוצ' הרדב"ז. ב, בשמות רבה (לג, ח) מבואר דיעקב ציווה דכשהיו יוצאים מארץ מצרים יקחו כל הנצרך למשכן עמם. והקשה על זה דלדעת רש"י מבואר דלקחו עצי שיטים בלבד, ועוד דמהגמרא בשבת (דף עד, ב, ודף עה, א) משמע דבני ישראל היו צדים את החלזון. ג, כפי ביאורו בירושלמי (שבת פרק ז, הלכה ב), יש מחלוקת אם בני ישראל צדו את החלזון. להמ"ד דלא צדו אותו, החלזון היה בא מאליו אל בני ישראל [מחלקו של זבולון אל המדבר] ולא היו צריכים לצודו. למעשה גם זה הרי הוא מחלוקת בין האמוראים, כך שגם לדרך זה עדיין אנו צריכין לדברי הרדב"ז. עכ"פ כפי שיראה המעיין בדבריו, היד דוד לא היה נוחא ליה בדברי הרדב"ז, אם כי היה מוכן לקבלם מדוחק.
 - החיד"א לא קיבל את דברי הרדב"ז, אם כי אין הכרח דס"ל דהחלזון מצומצם לבין חיפה לצור. וז"ל, בנחל קדומים (שמות כה, ד) והרדב"ז בתשובותיו פשיטא ליה דהיו צדין חלזון בים סוף למשכן עיי"ש. ומאי דפשיטא להרב ז"ל קא מיביעא לי דמהספרי ופסיקתא פרשת ברכה והרמב"ם (פ"ב מהלכות ציצית

כולו הפך לבן טהור

הלכה (ב) מוכח שהוא בים הגדול, עכ"ל [וכדאי להביא כאן הערת הלולאות התכלת (הערה 133) וז"ל, מכאן שלקח החיד"א כדבר פשוט שמ"ש הרמב"ם "ים המלח" הכוונה לים הגדול, עכ"ל, וכן פרשו הרבה בדעת הרמב"ם].

[ואגב אעיר שלכאורה היה אפשר ליישב קושיית האחרונים בנקל, שהרי יש לומר שההבטחה לזבולון על החלזון ניתנה אחר שיצאו בני ישראל מהמדבר, כשזכה בחלקו ע"י הגורל. ואם כן, כשהיו בני ישראל במדבר, עדיין היה החלזון נמצא בחוץ לארץ. ואפילו אם נימא דההבטחה באה לפני כן [אולי אפילו עם ברכות יעקב, אם כי השקלא וטריא בדברי הגמרא קאי על הפסוקים בפרשת 'וזאת הברכה', מצינו כזה בכל הש"ס שלמדו חז"ל על מה שאירע בדור אחד מתוך פסוקים על דורות מאוחרים], למה יחול בעולם המעשה קודם כניסת כלל ישראל לארץ, מה בצע לזבולון שהחלזון נמצא דוקא בחלקו המיועד לו, וזבולון יושב במצרים. ואם כן כשהיו כלל ישראל במדבר, החלזון היה מצוי גם חוץ מחלקו של זבולון, וכעין הא דמצינו שלאחר החרבת הארץ החלזון התפשט חוץ לגבולי זבולון, וכמו שכתבנו (הערה 137). אבל הרדב"ז, החיד"א, והיד דוד לא חשו לזה כלל, ואיני יודע טעם בדבר]

והנה, מצינו בתנ"ך תכלת הנוצר באיי אלישה [שהוא בחוץ לארץ], כמו (יחזקאל כז, ז) תכלת וארגמן מאיי אלישה היה מכסף, עכ"ל. ועיין לעיל (הערה 208) שנחלקו הראשונים בפירושו של 'תכלת' בתנ"ך – יש אומרים שפירושו גוון, ורק תכלת אצל ציצית הוא מן החלזון. ואחרים אומרים שתכלת בכל מקום הוא מן החלזון בלבד. לדעת הראשונים דס"ל שתכלת הוא גוון כחול, אין מפסוק זה אפילו סמך שהחלזון נמצא בחוץ לארץ, מאחר שיתכן שהכתוב מדבר על בגדים צבועים כחול עם קלא אילן הבא מאיי אלישה. אבל להראשונים האומרים שתכלת בכל מקום הוא דוקא תכלת מן החלזון, לכאורה צ"ל שהוא נמצא גם במקומות אחרים בחו"ל. אבל מה נעשה שכל האחרונים הנ"ל נקטו בפשיטות שהחלזון מוגבל לארץ ישראל, ואף אחד מהם לא העיר שהוא מכריע במחלוקת ראשונים בזה. ברור שלא חשבו שלומר שהחלזון נמצא דוקא בארץ ישראל סותר דברי ראשונים. ובע"כ צריכין אנו לומר שלדעת אלו האחרונים הביאו תכלת מארץ ישראל לאיי אלישה, שכנראה היו מומחים בצביעה, וצבעו עמו שם, ופירוש הפסוק שהיו משתמשים בבגדים שנצבעו עם תכלת באיי אלישה. ולא אכחיש שזהו דוחק. אבל לכאורה אפילו מפשטות הפסוקים משמע כזה, דאי לאו הכי למה הביאו תכלת וארגמן מאיי אלישה, הרי אפשר לעשות שניהם בארץ ישראל. אלא מאי, באו לאיי אלישה מטעם שהם היו מומחים גדולים בענייני צביעה. ואפילו אם נימא שהראשונים האומרים שתכלת בתנ"ך הוא מן החלזון בלבד ודאי סבירא להם שהחלזון נמצא בחו"ל, הרי אין לנו ידיעה על עוד מקומות זולת איי אלישה, וגם גודל המקומות שהוא נמצא בהם אצל איי אלישה אינו ידוע לנו [ואפילו לדעת הרדב"ז אינו ברור היכן מקומו (ולהעיר, דמה שכתב הרדב"ז דהחלזון נמצא בים סוף אינו מתקיים בהמורקס. כמובן, זו אינה קושיא כלל, דפשוט דלא כיון הרדב"ז לומר דהוא נמצא דוקא בים סוף, אלא כוונתו דאפשר להשיג החלזון בחו"ל ודבר בהוה שכלל ישראל היו סמוכין לים סוף)]. עכ"פ לא מסתבר שדוקא בארץ ישראל החלזון נמצא במקום צר

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

ואם כן מספר הבגדים שנצבעו עמו היה קטן מאד ביחס להמספר של בגדים שנצבעו עם המורקס, ולכן מובן היטב למה לא נמצאו בגדים צבועים ממנו.

השאלה שיש לשאול כעת הוא, האם נפסק ההשתמשות בחלזון התכלת בעולם הרחב קודם זמן חז"ל, או האם נמשכה הצביעה בחלזון גם בתקופת חז"ל.

בשונה מזמן המקרא, בזמן חז"ל כבר היו כמה מחברים שהזכירו הצביעה בדם המורקס [כמו פלינוס שהאריך בזה], וזר מאד לומר שהשמיטו צביעה מפורסמת בבעל חיים אחר. לכן עלינו לברר שני נקודות: א, האם יתכן שבזמן חז"ל כבר נפסק ההשתמשות בדם החלזון באופן רחב. ב, האם מבואר בדברי חז"ל, אם בזמנם עדיין השתמשו העולם הרחב בדם החלזון לצביעה.

כמו שנבאר: א, יתכן לומר שהחלזון נשתכח מן העולם לפני זמן חז"ל. ב, גם יתכן לומר כן על פי דברי חז"ל.

המורקס הנפוץ והמפורסם נשתכח כליל בתוך מאה שנה.

להשאלה הראשונה, יש להבהיר כי בשונה מבימינו, בימי קדם היה קל מאד שאפילו צבע מפורסם ישתכח במשך תקופה קצרה.

את זה יש ללמוד מן המורקס עצמו, שעל אף שהוא מצוי בהרבה מדינות, היה מפורסם בתכלית הפרסום, ונזכר על ידי חכמי האומות הקדמונים בתיאורים ארוכים ומפורטים, עם כל זה, פחות ממאה שנה לאחר החרבת קונסטנטינופול, המקום היחיד שידעו איך לעשות צבע מדם המורקס, לא זו בלבד שאפילו החוקרים לא ידעו איזה בעל חי

להפליא, ואילו בשאר ארצות הוא בריבוי גדול על פני כל הים. ואם ננקוט שפירוש הפסוק הוא שהביאו תכלת שנעשה באיי אלישה, זה יהיה חיזוק גדול להטענה שהחלזון נמצא במקום מצומצם אצל ארץ ישראל, דאי לאו הכי, למה הביאו ממרחק לחמם, הרי המורקס נמצא בשפע אצל אורך שפת הים של ארץ ישראל, וגם בהמדינות הסמוכות לו, ולמה טרחו לקנות תכלת מעבר לים. אלא מאי, המורקס מצוי אצל ארץ ישראל באופן מצומצם מאד, והוצרכו להביא תכלת מאיי אלישה הרחוקים, שכנראה היה להם החלזון לכל הפחות בריבוי יותר.

כולו הפך לבן טהור

הוא זה שמדברים עליו אריסטו ופלינוס, אלא אפילו לא ידעו מן המורקס כלל²¹¹. המורקס נשתכח מן העולם לגמרי.

ועתה, יש לדון קל וחומר – אם המורקס, שהיה כל כך מפורסם, והשתמשו בו בתקופה שכבר היו כותבים כל קורותיהם, נשתכח באופן מוחלט תוך תקופה כל כך קצרה, הרי שלהחלזון להיות נשכח מן העולם קודם תקופת חז"ל [ואריסטו ופלינוס, להבדיל] הוא דבר קל ביותר.

עכשיו יש לברר, האם ההשתמשות בדם החלזון בעולם הרחב אכן נפסק בימי חז"ל.

איתא בגמרא עירובין (צו, ב):

אמר ר' אלעזר, המוצא תכלת בשוק לשונות פסולות, חוטין כשרין. מאי שנא לשונות, דאמר אדעתא דגלימא צבעינהו. חוטין נמי נימא אדעתא דגלימא טוינהו, בשזורים. שזורים נמי נימא אדעתא דשיפתא דגלימא עייפינהו, כמופסקין, דכולי האי ודאי לא טרחי אינשי²¹².

דין זה שתכלת הנמצא בשוק פסולה, אם לא שמצא חוטין מופסקין, יכול להתפרש בשני פנים:

צד א: הלכה זו נאמרה בכל אופן, הן בעיר שרובה ישראל, הן בעיר שרובה גוים. לצד זה, הנדון אם יש ראייה להמורקס תלוי בשני ביאורים שהעלו האחרונים בדברי הגמרא, אשר לפי אחד מהם סמך חזק יש כאן, אבל ראייה מכרחת אין כאן. להביאור השני, לא זו בלבד

²¹¹ וז"ל הלולאות התכלת (עמוד 72): לכן אפילו אם יהא לפלא בעינינו שנשכח מעשה התכלת מהיהודים, הנה אינו הרבה יותר תמוה ממה שנשתכח מאומות העולם שאפילו אחר מאה שנה בלבד [א.ה. אחר שנחרבו המקומות שבהם צבעו בדם המורקס] היתה תעשיית הפורפורה תעלומה בעיני חוקרי הטבע דא, עכ"ל.

²¹² והנה בלבוש הארון (עמוד 22) כתב דאיתא בגמרא שהמוצא צמר צבוע בצבע תכלת יכול להניח מיד שזהו תכלת ולא צריך לחוש שמא קלא אילן הוא, והשאלה הוא רק אם נצבע לשמה. ואלו הם דברי תימה, והלבוש הארון עצמו (הערה 52) כתב וז"ל, ואין חשש שם משום קלא אילן, דאיירי כשבדקן כמש"כ במאירי: "אף על פי שבדקם ויצאו מתורת ספק קלא אילן", עכ"ל. הרי להדיא שבדאי צריך לחוש ולעשות בדיקה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

שאינן ראייה להמורקס מדברי הגמרא, אלא יש ממנה קושיא גדולה על המורקס.

צד ב: דין זה נשנה לגבי עיר של ישראל דוקא, אבל תכלת הנמצא בעיר שרובה גוים, פסול אפילו אם הוא מחוטין מופסקין. לצד זה אכן יש ראייה חזקה להמורקס.

הקדמה נחוצה – ביאורי האחרונים בדברי הגמרא.

הקושי שבדברי הגמרא.

הנהגה לכאורה דברי הגמרא צריכים עיון, מדוע נקט הגמרא דוקא תכלת ולא דיבר על צמר סתם, דהיינו שהיה ליה למימר שהמוצא חוטין של צמר בשוק, פסולין [משום אומדנא דלשם בגד נעשו], אבל שזורין כשרים [דמסתמא נעשו לשם ציצית], דאם תכלת רובו הלך לבגדים ומיעוטו לציצית, מאי נפקא מינה בינו לבין צמר, שגם הוא רובו הולך לבגדים ומיעוטו לציצית, ולמה הביא הגמרא ממרחק לחמו?

ביאור האחרונים שרוב תכלת הלך לציצית.

מכח קושיא זו, ביאר הבית יוסף שנקט הגמרא תכלת משום דרוב תכלת הלך לציצית, ורק מיעוט הלך לבגדים²¹³. וממילא כשנמצא תכלת מופסק בהרחוב, אפשר להניח דנעשה לשם ציצית.

מה שאין כן במצא צמר מופסק, עדיין אינו יכול להשתמש בו לציצית, זאת משום דהיות שרובו המוחלט של צמר הולך לבגדים, אינו מסתבר כלל דחוטם אלו נעשו לשם ציצית.

וזה לשון הבית יוסף (אורח חיים סימן כ, ד"ה כתב הרמב"ם):

...והרי"ף והרא"ש השמיטו דין זה, וגם רבינו לא הזכירו. ונראה

²¹³ ומה דטען הלבוש הארון (עמוד 22 והערה 52) שאם רוב תכלת נעשה לשם ציצית היינו יכולין להניח שתכלת הנמצא בשוק כשר בכל אופן משום כל דפריש מרובה פריש, גם אני אודה שכעת לא ידעתי למה זו אינו טענה נכונה – אבל למעשה ברור בדברי המחצית השקל שלא חש לזה, וצריך עיון.

כולו הפך לבן טהור

דטעמם מפני שהם סוכרים דבתכלת דאיתמר איתמר, אבל בלבן אין לנו.

ואפשר שגם הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב, הלכה ז) סבור כך, שהרי לא כתב כן אלא בתכלת, אף על פי שיש לדחות דלישנא דגמרא נקט.

וביאר מחצית השקל (או"ח סימן יא, סימן א):

כוונת הרב בית יוסף רוצה לומר דבלבן החמירו יותר ובכל ענין פסולים, דוקא תכלת שדמיו יקרים, ומסתמא עשאום לשם ציצית, וגם בודאי מן המומחה נפלו, כמו שכתבו התוספת שם... ולכן תלינן דודאי כשרים.²¹⁴

הרי שתכלת שימש בעיקר לציצית, ורק מיעוט הלך לבגדים,²¹⁵ ומשום זה גופא דייק הגמרא לכתוב תכלת.

לפי פירוש הבית יוסף, אם הגמרא מיירי אפילו בעיר שרובה גוים, הוא פירכא גמורה להמורקס.

כאמור, יתכן לפרש דין הגמרא בתרי אופנים. אם נאמר שהגמרא מיירי דוקא בעיר שרובה ישראל, אבל בעיר שרובה גוים אפילו חוטינן מופסקין פסולין [משום שבעיר שרובה גוים רק מעוטא דמעוטא של תכלת הלך לציצית], גמרא זו היא ראיה גדולה להמורקס [בין אם נלמוד כהבית יוסף או לא], שהרי מבואר שהחלזון היה בשמוש נפוץ לציצית ולבגדים בימי חז"ל, הן אצל אומות העולם והן, להבדיל, אצל ישראל.

²¹⁴ וכעין זה בספר לב שלם [להחכם ר' שלמה שלם, מדברי תורתו מובאים בספרי הגרעק"א והחיד"א] על הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב, הלכה ז) וז"ל, והנה הטור לא הזכיר מימרא זו ולא ידעתי למה דהא ודאי דין זה לאו בתכלת לחוד אתמר אלא אף בלבן אלא דר' יהודה נקט תכלת לרבותא דלשונות פסולות ואע"ג דצבעינהו וכו' עכ"ל, עיי"ש.

²¹⁵ וכבר כתב רש"י וז"ל, פסולות: שמא לא צבע לשם ציצית, ואנן עשיה לשמן בעינן, עכ"ל. ולשונו אינו מובן כלל, איך יתכן לכתוב שמא לא נצבע לשם ציצית, לשון המשמע דזהו צד רחוק או עכ"פ ספק השקול, הרי אצל המורקס היה רוב מוחלט שלא נצבע לשם ציצית. והוה ליה לרש"י לכתוב דמסתמא לא נעשה לשם ציצית או כדומה. ועל כרחנו שלא בהמורקס עסקינן.

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

אולם אם כוונת הגמרא הוא הן לעיר שרובה גוים והן לעיר שרובה יהודים, בלי הבדל, גמרא זו ודאי הוי פירכא להמורקס, שהרי מבואר שאפילו בעיר שרובה גוים, רוב תכלת הלך לציצית, דבר שאינו תואם עם המורקס כלל.²¹⁶

ועל אחת כמה וכמה כשנחשוב עם המציאות שלעשיית בגדים הוצרכו להרבה לשונות של תכלת, לעומת ציצית שהוא כמה חוטיין. אם המורקס הוא החלזון, הלא השיעור של דמו שהלך לציצית הוי טיפה קטנה לעומת הכמות שהלך לבגדים?²¹⁷ ואם כן הרי דברי הגמרא מרפסין איגרי, וכי הא דהצמר נצבע בתכלת הוא הוכחה שנעשה לשם ציצית?²¹⁸

216 אולם גם אם היינו מוכיחים בודאות שדברי הגמרא נאמרו אפילו אצל עיר שרובה גוים, ליכא פירכא בעולם המעשה, שהרי המחצית השקל (שם) מצינו מהלך אחר לבאר למה הזכיר הגמרא תכלת במקום צמר, והוא שלהיפך – הצמר הנמצא בשוק כשרה בכל אופן, ורק בתכלת שיש כמה חששות, החמירו להצריך חוטיין מופסקין המורים שנעשה לשם ציצית, וז"ל, אולם יש לומר סברא להיפוך, דבלבן בכל ענין כשרים, דדוקא תכלת דאיכא חשש טויה שלא לשמה, וגם חשש צביעה שלא לשמה החמירו יותר מבלבן, עכ"ל. ומה שכתב שבצמר יש חשש נוסף של טווייה שלא לשמה, לא ידעתי ביאור כוונתו, הרי הלכה פסוקה היא שם בשו"ע (סעיף א) ש'חוטיין צריך שיהיו טוויין לשמן', וממה נפשך, אם נפסוק כמאן דאמר שאין צריך טווייה לשמה, אז גם התכלת לא יצטרך, עיי"ש.

217 ונמצאים עוד הרבה הוכחות שלא עשו תכלת לציצית יותר מבגדים צבועים, ולמשל הא דפלינוס שכתב באריכות על הצביעה בהמורקס [ובעצמו היה בצור וכתב על אופן צידת המורקס, ועל כל מהלך הצביעה, ואיך כל השרים רצו לצבוע בגדיהם עם דם המורקס, וכל הגוונים השונים שיכולים לעשות מדמו וכו' וכו', וגם כתב קצת על היהודים ומנהגיהם] לא הזכיר מאומה על תכלת ויהודים. ואם רוב תכלת הלך לציצית היתכן שלא הזכיר זה עכ"פ בהעברה בעלמא? גם שאר חכמי האומות לא כתבו מאומה על ההשתמשות של היהודים בתכלת [ובאמת שתיקת חכמי האומות הוא נקודה שראוי לשים לב אליו, זאת מאחר שהאריכו כל כך בתיאור הצביעה והשתמשות בדם המורקס, קצת זר שישמיטו הא דיהודים צבעו תכלת ועשו עסק ממנו]. ובלבוש הארון (עמוד 22) מדגיש שנראה מהגמרא בעירובין שרוב תכלת נעשה לצביעת בגדים וז"ל, ואף משמע כי רוב התכלת הנמצא בשוק נועד לצרכי צביעה של חולין עכ"ל, עיי"ש. הרי דגם לדעתו רוב דם המורקס הלך לבגדים.

218 והמסתבר בביאור דברי הגמרא [ולכאורה כן הוא דעת רש"י והמחצית השקל] הוא שרק יהודים היו צדין את החלזון, מפני שרק הם היו צריכין לו, והיה קשה לצודו, וכיון שהוצרכו לצודו לציצית השתמשו בנותר דמו גם לצביעת

כולו הפך לבן טהור

מלבד שלצד זה יש קושיא גדולה על המורקס, יוצא ממנו דבר אחר: מה שקרה להמורקס, דנשתכח מהעולם, קרה גם להחלזון²¹⁹. בימי חז"ל הוא כבר לא היה מפורסם וידוע אצל אומות העולם²²⁰, והיה הצביעה בדם חלזון דבר זר שהיה נחלת מספר קטן שעדיין השתמשו בו.

העולה מכל הנ"ל הוא שעל כל פנים יתכן לפרש בדברי הגמרא שהשימוש בדם החלזון נפסק מן העולם הרחב בימי חז"ל, ואם כן, אזלא ההוכחה הגדולה להמורקס מהא דלא נזכר חלזון אחר אצל חכמי האומות.

כפי מה שביארנו, נמצא שהקושיא אינה, 'למה לא שמענו על החלזון, כששמענו כל כך על המורקס', אלא להיפך, האיך היה לנו לשמוע מהחלזון? אם המורקס היה כהחלזון, ש:

- היה פחות נפוץ ומוגבל למקום מצומצם מאד.
- היה מחוסר נרתיק העומד אלפי שנים.
- לא היה בשימוש אצל אומות העולם בזמן פלינוס ואריסטו שיכתבו עליו.

הרי אז לא היינו יודעים גם ממנו! רק משום דזכה המורקס להשאר מפורסם דור מאוחר מן החלזון, להיות נפוץ על פני המים, ולהיות

בגדים [ואפשר שבכל חלזון נמצא הרבה דם (ועיין בשפוני טמוני חול, טענה א)].

219 ועיין בלולאות התכלת (הערה 114) שכעין זה קרה להמורקס וז"ל, אולי כדאי להדגיש שלא נשתכח לגמרי מהעולם לאף זמן, רק ממרכז התרבות של העולם, אבל תמיד במקומות שונים אי-שם צבעו במיני חלזונות אלה. אפילו מר קול ששוב הכניס בתודעת העולם המדעי מציאת הפורפורה שמע על מציאות הדג מנשים שגרו על חוף בריטניה, שידעו שכן צובעים באירלאנד. וכן לפני מאה וחמישים שנה אנו מוציאים ילדי הערבים צובעים באופן פשוט עם זן אחד דגלים בשחקם מלחמה. אבל באף מקום לא היתה תעשייה מצביעה זו, וכן לא ידעו איך לצבוע בדגים אלו כחול (תכלת), עכ"ל. וא"כ כש"כ אצל החלזון דאין רחוק להניח דהיו כמה מומחים יהודים שידעו במסורה איך לצודו ואיך לעשות ממנו צבע.

220 מסתמא שכחו איך לצודו או איך לעשות צבע מדמו.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

מכוסה עם נרתיק קשה, נודע לנו ממצעשה תקפו²²¹.

למה השתמשו בהחלזון, ולא בהמורקס.

אמנם, לכאורה אינו מובן, מה לאומות העולם וחלזון, בזמן שהיו יכולין לעשות צבע כחול מדם המורקס²²²? ובכן, זהו הערה חזקה. ולכאורה יש ליישב, שהמורקס בגדים הצבועים ממנו ריחם נודף ומכוער. ריח רע זה 'עומד ביפיו' זמן רב. יתכן דמשום זה המלכים רצו החלזון דוקא²²³. יהיה איך שיהיה, אין בכח הערה זו לדחות דברי הגמרא.

221 והנה החוקר Jensen, אחד מחשובי חוקרי הצביעה בימי קדם, כתב על הינטינה שהיו עושים ממנו צבע ושנמצאו ממנו שרידי נרתיקים. הגם שלא נתקבלה דעתו כלל, והמקור שהוא מביא לא כתב כן, דבריו חשובים במה שהוא מגלה דאין זה איזה דמיון רחוק לומר שהיה חלזון אחר שצבעו ממנו, שהוא קיבל דבר זה בלי היסוס, וכשהוא מנה חומטים שהשתמשו בהם לצביעה והיכן נמצאו שרידים מהם, מזכיר הינטינה בתוכם:

"(c) *Helix ianthina*, a small-shelled species of snail related to *Murex*, found near Beirut and also in the middens around Tyre, which produced a violet dye." (Lloyd B. Jensen, Royal Purple of Tyre).

תודתי נתונה לד"ר שאול קפלן ורב דוד שפירא שהעירו על דברים אלו במאמרם בקובץ בית אהרן וישראל (קצו), 'עוד בענין זיהוי דג התכלת'. והנה במקור ש Jensen מציין לו (הערה 5 שם), דברי Abbot, לא כתב דהיו עושים צבע מן הינטינה, רק שהוא מפרש איזה נזל בצבע ארגמן [שאינו עומד כלל]. ואפילו אלו שחלקו על Jensen לא השיגו עליו דבריו מופרכין משום דלא יתכן שהיה איזה חלזון אחר שלא כתבו עליו וכו', אלא משום דלא ידעו מאין בא לו קביעה

זאת:

"Jensen (1963, 105, 111, Jensen and Jensen 1965, 5, 22) suggested that a shell purple-dye industry near Beirut used *Janthina* spp. (called here *Helix ianthina*). However, I know of no archaeological evidence for *Janthina* from any Mediterranean site." (David Reese, Shells From Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-Dye Production).

אם כן, לדעת מומחים אלו, נראה שאינו דבר רחוק שהיה איזה בעל חיים אחר שהיה צובעים בדמו ונאבד זכרו.

222 שכפי מה שביארנו, מן הסתם היה החלזון שווה הרבה יותר כסף מהמורקס. 223 "A persistent problem throughout these extracting, concocting, and dyeing experiments was the deep pungent smell of *Murex*. This penetrating smell remained even after washing in detergent... All colours were permanent, even without the use of mordants or additives, even through washing - but so was the terrible odour. Dyed textiles would have likely been aired for weeks, then doused with perfume just to be tolerable for the wearer." (Deborah Ruscillo, Reconstructing *Murex* Royal Purple and Biblical Blue in the Aegan).

כולו הפך לבן טהור

סוף דבר: מובן היטב למה אין זכר להחלזון כמו דיש להמורקס – ולהיפך, כפי המבואר בדברי חז"ל, יתכן שהיה בזה מן התימה אם היינו יודעים ממנו.

ב. זמן העלמת התכלת וסיבת התעלמותו.

טענה שהזמן שפסק תכלת מכלל ישראל מתאים עם גזירות ממלכי רומי.

הלבוש הארון (עמוד 26 – 31) מביא ארבע הוכחות שמלכות רומי גזר על החלזון, דבר שיתאים עם גזירות ממלכות רומי על המורקס:

א. הזמן שפסק השימוש בתכלת הוא אותו זמן שגזר מלכות רומי על המורקס.

ב. מהגמרא סנהדרין (יב, א) מבואר שהיה גזירה מטעם מלכות רומי על תכלת.

ג. מדברי הרמב"ן מבואר שגם בימיו היתה קיימת גזירה על התכלת.

ד. אינו מובן איך נעלם מאתנו התכלת אם לא מטעם גזירה.

אולם, כמו שנבאר, כל אלו הטענות אינם נכונות:

- אין שום ראיה שהשימוש בתכלת נפסק באותו זמן שגזרו על התכלת.
- לדעת כל הראשונים, הגמרא בסנהדרין אינו מדבר על גזירה מטעם מלכות רומי.
- הראיה מדברי הרמב"ן כבר ביארנו לעיל דליתא.
- מובן היטב איך נעלם מאתנו התכלת, אפילו בלי גזירה.

ראיה א: הזמן שפסק ההשתמשות בתכלת הוא אותו זמן שגזרו על המורקס.

מן הגמרא במנחות (מג, א):

מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי, בדקוה בדר' יצחק בריה דרב יהודה ואיפריד חזותיה, בדרכ אדא ואישתנאי למעליותא. סבר

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

למיפסלה, אמר להו רב אחאי, אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא. אלא שמע מינה שמועתא אהדדי איתמר, היכא דבדקנא בדרב יצחק בריה דרב יהודה, לא איפרד חזותיה כשרה, איפרד חזותיה בדקין לה בדרב אדא כחמירא ארכסא. אישתני למעליותא כשרה, לגריעותא פסולה. שלחו מתם, שמועתא אהדדי איתמר.

דייק הלבוש הארון שמהא דכתב הגמרא ב'שני דרב אחאי', יוצא שבזמנו של רב אחאי הבאת תכלת היתה דבר שיש בו חידוש, ולא מעשים בכל יום. והיות שרב אחאי זה היה מרבנן סבוראי²²⁴, חזינן שבקושי עדיין היה אפשר להשיג תכלת בימיו. רב אחאי חי בערך בשנת CE 500 למספרם. הראשון שהזכיר שבזמנו לא היה תכלת מצוי, היה ר' שר שלום גאון²²⁵, שחי בערך בשנת CE 850 למספרם. הרי תכלת היה פוחת והולך בערך משנת CE 500 למספרם, ובזמן CE 850 למספרם כבר לא היה תכלת מצוי כלל.

לפי הלבוש הארון²²⁶, מלכות רומי גזרה על צביעה בדם המורקס איזה פעמים, בזמנים שקדמו הרבה להתקופה של רב אחאי, אבל גזירות אלו כנראה נתבטלו במשך הזמן²²⁷.

הגזירות המאוחרים התחילו בימי המלך דקלייטיוס²²⁸ (מלך משנת

²²⁴ עיי"ש בלבוש הארון (הערה 61) שהביא הרבה מראה מקומות לזה, וכנראה שכן הכריעו האחרונים, וכן הוא דעת האר"י ז"ל. אולם כדאי להעיר שהתוספות (כתובת ב, ב ד"ה פשיט רב אחאי) ס"ל שרב אחאי זה היה אמורא.

²²⁵ בתשובת הגאונים – שערי תשובה (סימן קנט) כתב בזה"ל: כשהיה תכלת ביד ישראל וכו', עכ"ל. ולשונו מוכיח שלא היה תכלת אצל כלל ישראל בזמנו. ועייין שם בלבוש הארון (הערה 62) שהנצי"ב כתב (העמק שאלה שאילתא קכו, אות ו) שמהא דהשאלות השמיט דיני תכלת מבואר שלא היה מצוי בזמנו.

²²⁶ וראיתי פרטים שונים במקורות אחרים, ולא נתברר לי המציאות בזה ככל הצורך. אולי נאריך בזה במהדורה הבאה.

²²⁷ אנו מוציאים גזירה על הצביעה במורקס מזמן Julius Caesar (מלך מ BCE 49 עד BCE 44 במספרם), ו Nero (מלך מ CE 54 עד CE 68 במספרם) אחריו. אולי ארכו רק מהיום שניתנו עד שמת מי שגזרו.

²²⁸ Diocletian.

²²⁹ ואחר זה מביא הלבוש הארון שבימי Constantius Gallus גזרו שהצובע עם דם המורקס שלא ברשות היו מייסרים אותו בעיניו קשים. אולם המעיין במקור שהוא מביא יראה מיד שזה אינו, דבמקורו מבואר שמצאו cloak צבוע ארגמן [שנצבע שלא ברשות], ולכן חשדו הבעלים במזימה ללכוד המלכות [דהיינו

כולו הפך לבן טהור

284 עד שנת 305 למספרם).

בערך בזמנו של רב אחאי אנו מוציאים שגזר עליו Theodosius II בשנת 424 למספרם, ואחר זה גזרו על החזקת בגדים צבועים בדם המורקס ב 470 למספרם. ב *Codex Justinian* [נעשה בין 529 ל 534 למספרם, ושימש כספר החוקים לדורות של ה Byzantine Empire, כך שלכאורה גזירה זו נשאר בעינה ברציפות, ודלא כהגזירות הקודמות לו] מובא גזירה על צביעה עם דם המורקס ומכירת משי וצמר הצבועים בדם המורקס.

לאור כל הנ"ל, יוצא לנו שזמן העלמת התכלת (500 – 850 למספרם) מתאים לזמן הגזירה הרצופה של מלכות רומי על המורקס (מ 470 ואילך למספרם).

הגמרא משתמשת בהלשון 'בשני דרב' כדי לקבוע זמן המעשה, לא משום חידוש שהיתה בו.

אולם, דיוק זה של הלבוש הארון מ'בשני רב אחאי' אין לה בסיס, דמצינו הרבה פעמים בש"ס לשון 'בשני דרב פלוני', כשאין הכוונה שבזמן ההוא היה בזה חידוש, אלא להגיד לנו מתי קרה הענין. ולדוגמא, בגמרא תענית (יד, א) איתא:

בשני דרב יהודה נשיאה הוה צערא, גזר תלת עשרי תענית ולא נעני.

שבאותן הימים היו בגדי ארגמן מיוחדים למלכים, ויש אומרים שהמכה בפטיש שגרם להריגת Julius Caesar היה שלבש עצמו בגדי ארגמן, מעשה המורה שהוא תופס כל השררה ביד עצמו (אולם לא מצאתי זאת במקור מוסמך, מי שיודע יותר על זה נא להודיעני).

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

וכיוצא בזה רבות²³⁰. ואם כן אין ראיה מזה כלל²³¹.

ואליבא דאמת, תכלת לא היה נקל למצוא כבר זמן רב קודם לרב אחאי, כמו שמבואר בהגהות היעב"ץ למסכת סוטה (נדפס בילקוט מפרשים של מהדורת ווגשל (מח, ב ד"ה וזכוכית לבנה)):

230 להלן עוד דוגמאות:

- ברכות (כ, א): רבה גזר תעניתא בעי רחמי ולא אתא מיטרא אמרו ליה והא רב יהודה כי הוה גזר תעניתא אתא מיטרא אמר להו מאי אעביד אי משום תנויי אנן עדיפין מנייהו דבשני דרב יהודה כל תנויי בנזיקין הוה ואנן קא מתנינן בשיתא סדרין.
- עירובין (סב, ב): בעו מיניה מרב חסדא כל שני דרב הונא ולא אורי. רב חסדא אורי בכפרי בשני דרב הונא. רב המנונא אורי בחרתא דארגז בשני דרב חסדא רבינא סר סכינא בכבל א"ל רב אשי מאי טעמא עבד מר הכי א"ל והא רב המנונא אורי בחרתא דארגז בשני דרב חסדא אמר ליה לאו אורי אתמר אמר ליה אתמר אורי ואתמר לא אורי בשני דרב הונא רביה הוא דלא אורי ואורי בשני דרב חסדא תלמיד חבר דיליה הוה ואנא נמי תלמיד חבר דמר אנא.
- גיטין (לה, א): בשני דרב קילי נדרי.
- קידושין (סט, א): ובשני דרב שמלאי עבד עברי מי הוה והאמר מר אין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג.
- כתובות (ק, א): בשני דרב יוסף הוה ריתחא.
- בבא מציעא (קה, ב): אמר רב יהודה מאי קצבה בכרי אלא אם יש בו כדי נפילה. וכמה כדי נפילה, ר' אמי אמר רבי יוחנן ארבעה סאין לכור רבי אמי דיליה אמר שמונת סאין לכור אמר ליה ההוא סבא לרב חמא בריה דרבה בר אבוה אסברה לך בשני דרבי יוחנן הוה שמינה ארעא בשני דרבי אמי הוה כחישא ארעא.

לא מצינו אפילו פעם אחת שהגמרא ישתמש בלשון 'בשני דרב' באופן שיתאים לדיוקו של הלכוש הארוך. הלשון 'בשני דרב' הוא במקום ה'בשנת פלוני' שלנו. 231 וחשבתי דאולי מעצם המעשה יש ליקח ראיה דלא היה מצוי כל כך בימיהם, דהרי לא ידעו דשמועתא אהדדי נינהו, דבר המורה דלא היו רגילים בבדיקת תכלת. אמנם, לא יהיה זה יותר מסמך קלוש, שהרי הני אמוראי היו בכלל, ומסתבר דהיה קשה להם להשיג תכלת משום מסים ואריכות הדרך מבבל לארץ ישראל, וגם יתכן שבדרך כלל התכלת הובא לבבל ע"י אדם מוסמך שכבר בדק את התכלת בארץ ישראל, שהרי לא מסתבר שהיו ממתנים לבדוק עד שהגיעו לא"י, שאז אם יתברר שהוא מקלא אילן, נמצא שכל המסע הארוך היה לחינם, וכל הכסף ששילמו היה עבור קלא אילן. וחזינו דבארץ ישראל היו בקיאים בצביעת התכלת יותר מבבל, כמבואר בהמשך הגמרא דשלחו מתם דשמועתא אהדדי נינהו. עכ"פ לדברי היעב"ץ המובאים להלן, לא היה נקל להשיג תכלת כבר בימי האמוראים הראשונים, ואם כן אפילו אם היינו רואין מדברי הגמרא דלא היה מצוי כ"כ, לא היה בזה שום ראיה להמורקס.

כולו הפך לבן טהור

...דבימי אמוראים ראשונים עדיין היה נמצא תכלת, כדאיתא בהקומץ,
מכל מקום לא היה מצוי הרבה כדמוכח נמי התם.²³²

והנה זה צריך עיון, דלא מצינו גמרא ב'הקומץ' שיש ללמוד ממנה שבימי אמוראים הראשונים תכלת היה מצוי באופן מצומצם. ובמהדורת ווגשל הגיהו: 'בהתכלת (מנחות מב, ב)', במקום 'הקומץ'. אם כי לכאורה צדקו דהציון ל'הקומץ' הוא טעות סופר, מה שתקנו דהוא הגמרא של רב אחאי, זה שבוש ודאי, דמלבד דאין משם ראייה מגמרא זו, וכמו שכתבנו, הרי כתב היעב"ץ דמוכח מאותו גמרא שבימי האמוראים הראשונים לא היה תכלת מצוי. אפילו אם רב אחאי היה אמורא, היה אמורא מאוחר, כדמוכח מהא דדן שם במנחות על מה שאמר רב אדא קמיה דרבא וכדומה, ורבא כבר לא היה מהאמוראים הראשונים.

ולאיזה גמרא התכוין רבינו היעב"ץ²³³, צריך עיון, אבל ודאי היה לו מקור לזה. ככל שנקדים הזמן, יורד חוזק הטענה דיש לומר דהחלזון נאבד מאתנו משום הגזירות של מלכי רומי על המורקס, דרק בזמן רבנן סבוראי החלו הגזירות הרצופים שארכו הרבה שנים והיה בהם כדי לעקף המצוה.

ראיה ב: מהגמרא סנהדרין מבואר שהיה גזירה מטעם מלכות רומי על תכלת.

²³² ועיי"ש בהמשך דבריו שכתב שהחלזון נכחד מן העולם לגמרי, עוד הוכחה לדברינו (סימן ד, אות ד) שעמדו בפניו ידיעות שלא היו נכונות, וכתב דבריו כהשערה בעלמא.

²³³ ור' ישראל בארקין העיר דלכאורה משמע מדברי ר' יוסי בהספרי דכבר בימי האמוראים לא היה מצוי כ"כ (וזאת הברכה שנד) וז"ל, אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו פרנסך במה. אמר לי מחלזון. אמרתי לו וכי מצוי הוא. אמר לי, השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו. אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא, עכ"ל. איך שתפרש את הדברים, משמע שהיה קשה להשיג כבר בימיו. אבל המאוחר יותר שנלך, יורד הטענה דמסתמא הופסק ע"י הגזירות של מלכות רומי, כדהבאנו מלבוש הארון דבימים הקדמונים הגזירות היו הולכים ובאים, ולא נתקיימו ברציפות רק בזמן האמוראים המאוחרים ורבנן סבוראי.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

טענה שמבואר בגמרא סנהדרין שגור מלכות רומי על התכלת.

בלבוש הארון (עמוד 33) הביא דברי הגמרא במסכת סנהדרין (יב, א):

...שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלז, ומאי ניהו, תכלת. בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום.

וטען הלבוש הארון, שמדברי הגמרא מבואר שגזרה מלכות רומי על התכלת, דבר המתאים עם גזירות שונות שהיו על בגדים הנצבעים בדם המורקס מטעם מלכות רומי.

לפי הראשונים אין בדברי הגמרא זכר למלכות רומי.

אולם האמת הוא שלדעת כל הראשונים אין כאן רמז למלכות רומי.

• לפי דברי הערוך (ערך זג השלישי) פירושו של נשר הוא גשם [דהיינו שעכבם גשמים מרובים].

• רש"י (שם) פירש:

*תפסו נשר: חיל פרסיים.*²³⁴

• היד רמה (שם) הביא שיטת רש"י²³⁵ והערוך, וגם 'יש אומרים' שפירשו שנשר הוא ליסטים או מלך, וכן הביא רבינו חננאל²³⁶.

הרי שאליבא דרש"י, הערוך, רבינו חננאל, והיד רמה, אין אף רמז

²³⁴ ר' יהושע מקוטנא (שו"ת ישועות מלכו סימן ג) והנר ערוך (ערך זג) כתבו דמבואר מגמרא זו דהיה גזירה על התכלת, אבל לא כתבו שהיה ממלכות רומי, ולכאורה אזלי בשיטת רש"י (דברי הנר ערוך ראיתי בקונטרס מראה הרקיע סימן טו).

²³⁵ ועיין שם בהיד רמה שמביא מקור שנשר הוא כינוי לפרסיים וז"ל, דכתיב בהו [דניאל ז, ז] וגפין די נשר לה, עכ"ל, כך שטענת הלולאות התכלת (הערה 19) שהצנזור שינה דברי רש"י מופרך לגמרי, דחזינן שזה היה גרסת היד רמה ברש"י וטרח למצוא לו מקור.

²³⁶ ועיין עוד במהרש"א שם שפירש [על דרך הדרש] שנשר קאי על ישמעאל.

כולו הפך לבן טהור

בדברי הגמרא שמלכות רומי גזרה על התכלת.²³⁷

טענה שהבן יהודיע פירש ש'נשר' הוא רומי.

הלבוש הארון (הערה 68, 69) שם כל מבטחו על פירושו של הבן יהודיע (שם בסנהדרין) שכתב דיתכן דמלכות רומי גזר על התכלת:

...מה שכתב ותפסו נשר קאי על אדום, ולא על פרס וכמ"ש רש"י ז"ל²³⁸, כי בארץ ישראל לא היו תחת ממשלת פרס אלא תחת ממשלת אדום, ורק בכבל היו תחת ממשלת פרס²³⁹. וזה פתרון דברי המכתב שלהם, שכתבו בתחלתו 'זוג בא מרקת', פירוש שני חכמים באו מעיר טבריא לילך למקום אחר בארץ ישראל, 'ותפסו נשר', חיל של אדום תפסו לזה הזוג לשלול אותו, והיה ביד הזוג הזה דבר הנעשה בלזז ומאי ניהו תכלת... ויתכן שהיה באותו זמן גזרה ממלכי רומא שלא יצבעו תכלת לציצית....

תמוה לדחות כמה ראשונים מפני 'יתכן' של אחרון אחד.

אולם, תמוה לדחות דברי רש"י, הערוך, רבינו חננאל, והיד רמה, מפני 'יתכן' של הבן יהודיע. ומסתבר שהוא עצמו לא היה סומך על דעתו [וכל שכן כשהוא דעת יחיד] נגד כל הני ראשונים.

טענה שהמהרי"ץ חיות פירש הגמרא אמלכות רומי.

הלבוש הארון (הערה 69) ציין לדברי המרי"ץ חיות שם שכתב שנשר הכוונה לחיל רומי.

המהרי"ץ חיות ס"ל שלא היה שם לא תכלת ולא גזירה עליו.

²³⁷ ועיין להלן דהבאנו מר' שרירא גאון דבימי רבא 'נפיש שמדא בא"י'. לכן אפילו מי שיחלוק על דברי הראשונים לא יהיה לו שום ראייה דהיה גזירה על התכלת.

²³⁸ דהכוונה לפרס.

²³⁹ הנה הבן יהודיע פירש דבאו מרקת לעיר אחר בארץ ישראל דוקא, וממילא קשיא ליה. וצ"ע למה נקט שהיו בארץ ישראל, הרי יתכן דבאו לבבל ונתפסו על ידי חיל פרסיים כשעברו הגבול או כדומה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

וכדי שמי שלא ראה דברי המהרי"ץ חיות בפנים לא יחשוב שלדעתו יש ראייה לגזירות מאת מלכות רומי על התכלת, נביא דבריו בזה (שם):

הנה ידענו דלא הניחו הרומיים לעבר השנה כמ"ש למעלה, וכתבו המכתב ברמז שלא יכינו עובדי האלילים והדולטורין. 'ותפסו נשר', היינו רומי שדגלם היה נשר, ולא הניחו ארמי, צ"ל רומי, 'ובהם'²⁴⁰ דברים הנעשים בלוד, צ"ל לוד, היינו עיבור השנה היה עקרון בלוד אשר ביהודה. עיין ירושלמי פרק קמא דסנהדרין (הלכה ב) בימי רבי נכנסו לעבר שנה בלוד, ומפני זה כינו לעיבור בשם דברים הנעשים בלוד, ומאי שאמרו 'ומה ניהו תכלת'²⁴¹, עשו הכל בחכמה להסתיר ולהעלים הדבר. כן שמעתי זה זמן כביר מרב גדול אחד.

הרי שלדעת הרב גדול אחד' שמוכא בדברי המרי"ץ חיות, לא היתה שם תכלת כלל ועיקר. אדרבה, יוצא מדבריו ההיפך הגמור, שכשהוצרכו חז"ל לדבר בסוד על דברים שגזרו עליהם המלכות, לא היה שום מעכב מלדבר על תכלת²⁴².

ראיה ג: מדברי הרמב"ן מבואר שגם בימיו היה קיים גזירה על התכלת.

עיין לעיל (סימן ד, אות ב).

ראיה ד: אינו מובן איך נעלם מאתנו התכלת אם לא מטעם גזירה.

טענה שבהכרח היה גזירה על החלון.

הלבוש הארון (עמוד 23) מסיים שגזירה מטעם מלכות רומי היא הדרך היחידה לפרש איך נעלם מאתנו מצוה דאורייתא.

אפילו כמה דברים שאינם צריכים מעשה אומן נשתכחו במשך הגלות.

²⁴⁰ לכ' צ"ל ובידם [וכדאיתא בש"ס לפנינו].

²⁴¹ כנראה נפל כאן טעות הדפוס והוחלפו מה ובמאי, וצ"ל ומה שאמרו ומאי ניהו.

²⁴² תודתי נתונה להרה"ג ר' א. ל. שליט"א שהעיר על זה.

כולו הפך לבן טהור

אולם לא נראה שיהיה שום הכרח מטענה זו. הלא אפילו דברים קלים, שאינם צריכין לאומנות יתירה, נשתכחו באורך הגלות,²⁴³ כל שכן מצוות תכלת, שיתכן מאד שהיו צריכים למעשה אומן כדי לעשותו, ומסתבר שרק יהודים הכירו החלזון ושרק הם ידעו לצודו (כדבארנו לעיל), היה נקל ביותר שישתכח במשך טלטולי הגלות, אפילו בלי גזירה עליו.

במדרש מבואר שנשתכח החלזון.

בבמדבר רבה (פרשה יז, סימן ה) איתא:

מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי, כשהיה תכלת. ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז.

ופירש העץ יוסף שם (מהדורת ווגשל):

נגנז: פירוש נשתכח, וכן בפסחים סב [עמוד ב] 'מיום שנגנז ספר יוחסין', פרש"י, נשתכח²⁴⁴.

ועיין בדברי האור שמח (פרק יא מהלכות טומאת צרעת, הלכה ו) שכתב:

...ויתכן דנשתכח מאתנו מראה של שני תולעת, כמו שנשתכח מראה התכלת והחלזון.

²⁴³ ולמשל בשינויי ההברה והנוסח בין יהודים אשכנזים ובני עדות המזרח, ואפילו בתוך אשכנזים ובני עדות המזרח עצמם נמצאים כמה חילוקים.

²⁴⁴ ועיין לבוש הארון (הערה 163) שמביא העץ יוסף הנ"ל לפרש מהו הכוונה בהא ד'נגנז' התכלת. והוא ממשיך וכותב בזה"ל, ואין הכוונה דוקא שמי שהוא גנז הדבר, רק שהדבר נשתכח. וכן מצינו שהשתמשו בלשון נגנז גם לדברי תורה שנשתכחו, ע' פסחים (ס"ב:) – "אמר רמי בר רב יודא אמר רב: מיום שנגנז ספר יוחסין תשש כחן של חכמים, וכהה מאור עיניהם". ופירש"י "נגנז – נשתכח", עכ"ל [ההדגשה במקור]. הרי דנקט לדבר פשוט שהחלזון נשתכח כפשוטו ולא שאחד הסתירו. ואילו היה החלזון נאבד מאתנו על ידי גזירות, לא היו חז"ל נוקטים בלשון כזה, אלא היו אומרים שנשתכח בגלל מלכות הרשעה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

והנה בודאי לא היתה גזירה להשכיח המראה של תולעת שני, וכמובן. אלא כוונת האור שמח הוא להחלזון נשתכח כפשוטו. הרי שדעתו של האור שמח שאפשר שהחלזון נשכח מאתנו, ואפילו בלי גזירה עליו.²⁴⁵

לדעת הראשונים הפרסיים גזרו על התכלת.

אבל אפילו אם נימא כדברי הלבוש הארון שבהכרח היה גזירה על התכלת, הלא כבר הבאנו לעיל (ראיה ב) שדעת רש"י [והביאו היד רמה וכן רבינו חננאל עם פירושים אחרים] הוא דיתכן שהפרסיים גזרו על התכלת.²⁴⁶ כמובן שזה לעצמו לא יועיל לפרש איך נשתכח החלזון מבני ארץ ישראל, שלא היו תחת שליטת הפרסיים, אבל בודאי היה בזה סיוע להשתכחות החלזון.²⁴⁷

יתכן שהיה גזירה על התכלת בתוך גזירת שמד.

גם יתכן שנפסק השימוש בהחלזון בתוך גזירת שמד כללי, ובלי גזירה מיוחדת עליו. וכמו שכתב באגרת רב שרירא גאון דבימי האמוראים המאוחרים סבלו מהרבה שמדות בארץ ישראל:

ובימי אביי ורבא נפיש שמדא בארץ ישראל ואמעטא הוראה תמן טובא.

ובפרקוי בן באבוי²⁴⁸ מבואר שהשמדות נמשכו שנים רבות תוך תקופות הגאונים:

שמענו שבאו אצלכם תלמידים משיבה, ומהן שהיו קודם בארץ ישראל ולמדו מנהג ארץ ישראל ונהגו מנהגי שמד שנהגו בה בני ארץ ישראל, ועכשיו חמש מאות שנה שגזרו שמד עליהם שלא יתעסקו בתורה.

²⁴⁵ ויתכן שמקורו הוא המדרש הנ"ל.

²⁴⁶ כמו שכתב הבן יהוידע שהבאנו לעיל (ראיה ב) שאפשר שהחיילים תפסום משום שהיתה גזירה על התכלת.

²⁴⁷ ובפרט כשנחשוב עם המציאות שעיקר הישוב היה בבבל ולא בא"י.

²⁴⁸ תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון. מראה מקום זה לקחתי מקונטרס מראה הרקיע (סימן טו, 'העלמת חומט המיורקס והתגלותה').

כולו הפך לבן טהור

וכדהארכנו לעיל, החלזון מוגבל למקום מצומצם, כך שאפילו גזירת שמד שלא היה בכל המקומות שישבו שם יהודים היה בכחו לעקור מצוה זו.²⁴⁹

סוף דבר: אין שום הכרח שהיה גזירה מטעם מלכות רומי [או אפילו בכלל] על החלזון.

²⁴⁹ בשונה משאר תשמישי קדושה וחפצי מצוה, ולמשל מה שגזרו על תפילין בימי הגאונים לא הצליח אלא לעקור תפילין מבני ארץ ישראל, אבל לא מבבל (עיי' תשובת הגאונים החדשות סימן קסא). כדהבאנו לעיל (הערה 211), אפילו המורקס נשתכח מן העולם כמאה שנה לאחר שהופסק השימוש בו לצביעה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

נספח א: האם כל צבע העומד ביפיו כשר לתכלת, אפילו אם אינו מן החלזון.

הנדון.

התפארת ישראל (קופת הרוכלין, כללי בגדי קודש) העלה צד מחודש בדברי הרמב"ם, והוא שיש לדייק מדבריו שתכלת אינו צריך להיות מן החלזון, אלא כשרותו תלויה בתנאי אחד: האם הוא עומד ביפיו ולא ישתנה. לפיכך, טענו כמה מתומכי המורקס שאפילו אם המורקס אינו החלזון, היות שהצבע היוצא ממנו עומד ביפיו, אפשר לקיים בו מצוות תכלת.

אולם, כמו שנבאר:

- א. בתוספתא מפורש שתכלת צריך לבא מן החלזון.
- ב. רוב אחרונים נקטו שגם הרמב"ם סבירא ליה שתכלת צריך לבא מן החלזון, והתפארת ישראל הוא דעת יחיד.
- ג. אפילו אם היה ברור שזה הוא כן שיטת הרמב"ם, כמה ראשונים חולקים על זה בפירוש.
- ד. ואפילו אם היה ברור שכל תכלת העומד ביפיו כשר, לא יצאנו מידי ספק בעולם המעשה.

דברי הרמב"ם, ודיוקו של התפארת ישראל.

כתב הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב הלכה א, ב):

תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל... והתכלת האמורה בציצית צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביפיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה הצביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין, הרי זה פסול לציצית.

כיצד צובעין תכלת של ציצית לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד... ואחר כך מביאין דם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים ודמו שחור כדיו... וזו היא התכלת של ציצית.

כולו הפך לבן טהור

מלשון הרמב"ם, שהגדיר תכלת של ציצית כצבע העומד ביפיו שאינו משתנה, דייק התפארת ישראל (קופת הרוכלין, כללי בגדי קודש ד"ה אמנם) שבהא תליא מילתא, ומה שכתב הרמב"ם שצובעין התכלת על ידי החלזון, כוונתו לבאר לנו היאך היה דרכם בצביעת התכלת, לא שזה לעכובא, וכמו שהרמב"ם כתב כמה דברים בבחינת 'עצה טובה קמ"ל'. הדבר היחיד הקובע אם תכלת כשר או פסול הוא אם לא ישתנה בשום אופן.²⁵⁰

התוספתא: תכלת אין כשרה אלא מן החלזון.

לכאורה, אין מקום לנדון זה כלל, משום שכבר מבואר בתוספתא (מנחות ט, ו) ש'תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה'.²⁵¹

אמנם אפשר לדחוק שדעת התפארת ישראל דהתוספתא הזה שבשתא [וכמו שהארכנו לעיל (סימן א, אות ג²⁵²)].

250 בדברי הירושלמי (כלאים פרק ט, הלכה א) ש'מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים', בהשאלה האם כוונת הירושלמי שתכלת צריך להיות מבעל חיים, עיין שם במהר"א פולדא, הפני משה ומראה הפנים, ובדברי האדמו"ר מראדזין (פתיל תכלת, פרט שמיני אות ה, ועין התכלת אות מו), ובקונטרס דרישת ציון וירושלים (מאמר שלישי), כמה דרכים בפירוש דברי הירושלמי, ואין כאן המקום להאריך בזה. רק זאת אעיר שהרמב"ם ושאר הראשונים השמיטו דברי הירושלמי לגבי תכלת, ואף אחד לא הביאו, דבר המוכיח כמאה עדים שאין נפקא מינא ממנו להלכות תכלת.

251 ור' צבי קאלישער, שבמכתבו להגרעק"א (דרישת ציון, מאמר קדישין [הובא בשו"ת רעק"א (מכון המאור) חלק ה, סימן מא]) כתב בדברי התפארת ישראל, שלדעת הרמב"ם אפילו תכלת של ציצית אין צריך חלזון, וביאר שמה דכתב הרמב"ם ש'מביאין דם חלזון וכו'', 'זה ענין בפני עצמו שמספר היאך היה דרכם לצבוע', חזר בו מכת תוספתא זו (דרישת ציון, הוספות ראשון לציון למאמר קדישין), ועיין שם חדיש שיש לומר שכוונת התוספתא שרק תכלת של ציצית צריך חלזון, אבל תכלת לבגדי כהונה אפשר לעשות בכל צבע כחול העומד ביפיו. כמו שטענו הגאון ר' דוד קארלינר בקונטרס דרישת ציון וירושלים (מאמר שלישי) וספר עבודה תמה (שער ה, דף נח, ב ד"ה ועתה), דבריו תמוהים, דהרי כל הפרק בתוספתא שם עוסק בבגדי כהונה ועניני בית המקדש, וברור שדין זה ש'תכלת אין כשרה אלא מן החלזון' גם הוא מדיני בגדי כהונה.

252 ועיין לעיל (הערה 48) שבהכרח צ"ל שכמה אחרונים ס"ל שהתוספתא אינו

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

עיון בדברי הרמב"ם.

אבל לכאורה אין הכרח לדיוקו של התפארת ישראל, זאת משום שהפשטות בדברי הרמב"ם הוא שאין הכי נמי, התנאי היחיד לתכלת כשרה הוא שיהא עומד ביפיו – אבל המציאות הוא שיש רק דרך אחד לעשות צבע העומד ביפיו בבדיקת חז"ל, והוא על ידי החלזון, ועיין הערה בדיוק לשון הרמב"ם בזה²⁵³.

ובדרך זה הלכו כמעט כל האחרונים, שנקטו בפשיטות שלדעת הרמב"ם תכלת של ציצית צריך לבא מן החלזון [והרבה אחרונים כתבו שאפילו תכלת בבגדי כהונה צריך דם חלזון]. ולדוגמא, הילך מה שכתב האבני נזר (אורח חיים חלק א סימן טו, אות ט) בענין זה כדבר המובן מאליו:

להלכה.

253 כתב העבודה תמה (שער ה' דף נח, ב, ד"ה ומ"ש עור) בהשגתו על חידושו של רצ"ה קאלישער שהרמב"ם סבירא ליה שרק התנאי של עומד ביפיו מעכב, וז"ל, והנה בטרם שאני מביא ראיות גמורות מן הש"ס והראשונים שנשתבש בזה שבוש גמור, אני אומר דאף מן הרמב"ם עצמו מוכרח שאינו כן, וז"ל תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע, והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביפיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה הצביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית עכ"ל, ובהלכה ב כתב וז"ל, כיצד צובעין תכלת של ציצית לוקחין הצמר ושוורין אותו בסיד וכו' ואחר כך מביאין דם חלזון וכו' ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כו' ומרתחינן אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין הרקיע וזו היא התכלת של ציצית עכ"ל [א.ה. הרמב"ם]. ומעתה הדבר ברור כשמש לכל מי שיש לו עינים לראות דכיון דכתב מתחילה שלא כל הצבעין שהם כעין הרקיע כשרים לתכלת, רק הנצבע בצביעה ידועה, ופורט ופוסל שם כל הצבעים חוץ מאותה צביעה הידועה, ואחר כך כתב כיצד צובעין התכלת, ופורט שם הצביעה בדם חלזון לכל פרטיה, ומסיים וזו היא התכלת של ציצית, ומעתה הדבר ברור דרק הצביעה הנזכרת כאן, דהיינו בדם חלזון היא הצביעה הידועה שכתב לעיל שכשרה דוקא לציצית, ולא יספק שום אדם בזה, עכ"ל העבודה תמה [ההדגשות במקור]. אולם, עדיין נראה ברור בדברי הרמב"ם שסבירא ליה שהעיקר שיהא עומד ביפיו, רק שאין צבע בעולם העומד ביפיו באמת זולת החלזון. לכן צריך עיון בדברי הגר"מ פיינשטיין (יו"ד ב, קלג), שנראה מדבריו שהרמב"ם סבירא ליה שהיתה הקבלה שבענין חלזון דוקא.

כולו הפך לבן טהור

...דברי הרמב"ם שחילק בין תכלת האמורה בציצית לשאר תכלת.
דסתם תכלת הוא צבע כעין הרקיע. ותכלת של ציצית הוא מחלזון דוקא.

וכן כתבו הגרעק"א (שו"ת רעק"א מהדורת המאור חלק ה, סימן מ),
המרכבת המשנה (הלכות ציצית פרק ב, הלכה א), המשנה למלך
(הלכות כלי המקדש פרק ח, הלכה א), הנודע ביהודה (אורח חיים
קמא, א), הגר"מ פיינשטיין (יו"ד ב, קלג)²⁵⁴, ועוד כמה אחרונים.²⁵⁵

כמה ראשונים ס"ל שהתכלת נעשה מדם החלזון בלבד.

ולו יהיבנא שכן הוא דעת הרמב"ם, הרי ביארנו לעיל (הערה 208)
שכמה ראשונים סבירא להם שתכלת בכל מקום צריך להיות דוקא מדם
החלזון,²⁵⁶ ואם כן לדעתם אין ל'עומד ביפיו' שום ענין לכאן.²⁵⁷

²⁵⁴ בדעת הנודע ביהודה והגר"מ פיינשטיין, עיין נספח ב באריכות.

²⁵⁵ כאמור, אפילו רצ"ה קאלישער, שבתחלה כתב כדברי התפארת ישראל, חזר
בו וכתב שתכלת בציצית צריך דם חלזון דוקא.

²⁵⁶ ואף שנסתפקנו שם בדעת רש"י, על כל פנים נראה שגם רש"י סבירא ליה
דבעינן דוקא חלזון. הנה מבואר בגמרא מנחות (מב, ב) שמוסיפין סממנים לתוך
דם החלזון [דבר שלפי הרמב"ם (על פי ביאורו של התפארת ישראל) פשוט
שאפשר לעשות]. והקשה התוספת שם (ד"ה וסממנים) דאיך יתכן לערב דברים
אחרים לתוך התכלת, והרי הוא צריך להיות מדם החלזון דוקא? וכתירוץ אחד
מביא התוספות דברי רש"י שם שכתב: וסממנים: דרך הצובעים לשרות בגדים
בצריף שקורין בייצ"א, עכ"ל. וביאר הישועות מלכו (שו"ת ישועות מלכו או"ח,
ג) וז"ל, כי לדעת רש"י היורה שנותנים לתוכה דם חלזון לצבוע לא היו רשאים
לערב סממנים אחרים כי אם דם חלזון לבד, ומה שמבואר בש"ס דמיינתין דם
חלזון וסממנים זה הוא שהצמר נותנים לכתחילה עם סממנים כדי שתהא נקיה
ותקבל הצבע אבל היורה שנותנים לתוכה דם חלזון לא היו רשאים לתת לתוכה
שום דבר רק דם חלזון וצמר, אבל דעת הרמב"ם ז"ל בפרק ב מהלכות ציצית
אינו כן וכו', עכ"ל. הרי שגם רש"י ס"ל שצריכין דוקא דם חלזון.

²⁵⁷ והנה איתא בגמרא מנחות (מא, ב) וז"ל, רב יהודה מסר ליה לקצרא. רב
חנינא עביד ליה סיסא, עכ"ל. ופירוש רבינו גרשום: רב יהודה מסר: גלימיה עם
תכלת לקצרא, ומפייסו שיזהר לא לקלקל מראה התכלת. עביד ליה סיסא: היה
כורך התכלת בחוטי אחרים כדי שלא ישנה מראהו, עכ"ל. הרי שיתכן להפסיד
התכלת על ידי מסירה לכובס. כעין דברי רבינו גרשום המפורשים, דייקו הנצי"ב
(שו"ת משיב דבר חלק א, סימן צח) והאדמו"ר מראדזין (מאמר פתיל תכלת,
פרט רביעי) מדברי התוספות (זבחים צה, א ד"ה והא בעי שבעה סממנים),

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

אי אפשר לידע אם תכלת זה עומד ביפיו או לא.

שכתב וז"ל, מתניתין איכא לאוקמה בבגדי הדיוט שיכול להעביר ולכבס על ידי צפון, אבל מעיל דכהן גדול אינו יכול לכבסו על ידי צפון, משום דאמרין במסכת נדה (סב, א) דאפילו צבעא נמי מעביר, עכ"ל. מעילו של הכהן גדול היה מתכלת, ואם כן הרי מבואר בתוספות שצפון יכול להעביר תכלת. ויש לעיין בכוונת הרמב"ם שהתכלת צריך שיהא צבע העומד ביפיו שאינו משתנה – האם כוונתו שלא ישתנה על ידי לבישה ושפשוף וכדומה, אבל אפשר להעבירו על ידי סמנים המכבסים, וסבירא ליה כרבינו גרשום ותוספות שאפילו כיבוס רגיל יכול לקלקלו, וכמו שטען בלבוש הארון (הערה 42) שכן מסתבר, או שמא כוונתו שלא ישתנה בשום פנים [זולת מעל ידי הבדיקה הראשונה שהזכירו חז"ל, שאם 'איפריד חזותיה' עושים הבדיקה השנייה], ונמצא שנחלקו הרמב"ם ורבינו גרשום והתוספות על עצם התנאי שהתכלת צריך להיות עומד ביפיו. ומה שהלבוש הארון מסיים וז"ל, ואם כן כוונת הרמב"ם הוא רק שעומד ביפיו לאורך זמן ככיבוס ושימוש רגיל, עכ"ל, תמוה ביותר. הרי מבואר להדיא בדברי רבינו גרשום שהוצרכו לבקש מאת הכובס ליזהר שלא לקלקל התכלת. אין שום רמז בדבריו שלא מיירי ב'כבוס רגיל', ואדרבה האם יתכן שדוקא עשו כבוס חזק במיוחד, כדי שיצטרכו לבקש ליזהר בהתכלת ולעשות תחבולות שלא יפסד, אתמהא. ואם נימא שגם הרמב"ם סבירא ליה כדעת רבינו גרשום והתוספות שכביסה יקלקל התכלת, אז לכאורה נמצא שכולם פוסלים המורקס, העומד בכביסה רגילה אפילו בזמן הזה [ולא מסתבר שהסמנים המכבסים שהיו בזמן חז"ל חזקים יותר מהמצויים אצלנו בזמן הזה, וכמובן]. וראוי לציין שהעבודה תמה (שער ה, עמוד נה, ב ד"ה איברא) נקט שכוונת הרמב"ם בהתנאי של 'עומדת ביפיה ולא תשתנה' הוא שלא יתחלש הצבע לעולם בשום אופן, הגם שזה היה מהתימה לו, וכמו שכתב וז"ל, וגם על זה אני משיב לו [א.ה. לרצ"ה קאלישער]. צא והבא לנו אף אתה איזה מן צבע אשר יעמוד ביפיו ולא יאבד ממראיהו לעולם, אומן גדול תקרא ושכר הרבה תקח, כי הדבר ידוע לכל יודע [ו]מבין שאי אפשר למצוא שום צבע בעולם אשר יעמוד ביפיו ולא יאבד ממראיהו לעולם, ואם יקח אדם איזה בגד צבוע אף אם יהיה מהצבעים היותר טובים והיותר יקרים ומשובחים, וישתמש בו איזה שנים, האף כי ידומה שהוא עומד במראיתו ולא נחסר ממנו שום דבר, מכל מקום אם יערוך אותו נגד בגד חדש ממנו, יראה שאבד הרבה ממראיתו הראשונה וכו', ולזאת אני תמה על הרמב"ם שכתב שהתכלת יעמוד ביפיו ולא תשתנה לעולם, לפי שהוא כמעט דבר בלתי אפשרי (ואני בעניי לא ידעתי מהיכן הוציא הרמב"ם הדבר הזה וכו'), עכ"ל. מפני האריכות לא העתקתי כל דבריו בזה, ועיי"ש. מאידך גיסא, לדעת האדמו"ר מראדין (שפוני טמוני חול, טענה ב) 'עומד ביפיו', פירושו שלא יפסד מראה הבגד אם נניחו בחדר סגור. אבל על ידי אור השמש וכביסה יתכן שיתחלש הצבע, ואין בזה חסרון ב'עומד ביפיו'. לענ"ד דבריו דחוקים מאד כפשט הרמב"ם, ועוד, מאי רבותא יש בזה שאין הצבע יורד בלי סיבה.

כולו הפך לבן טהור

אפילו נימא שהתנאי שהתכלת צריך להיות עומד ביפיו ולא ישתנה נכון הוא, הנה עדיין לא עלתה בידינו לעשות הבדיקות של חז"ל המוזכרים במנחות (מב, ב) ומובאים ברמב"ם (שם, הלכה ה), ואם כן עדיין אי אפשר להכשיר תכלת שלא מן החלזון, אפילו אם כפי הנראה לעיני בשר הוא עומד ביפיו, דאין הדבר תלוי אלא בגדרי חז"ל²⁵⁸, ומי יודע אם 'תכלת' זו יעמוד בבדיקתם.

²⁵⁸ והנה בענין מה שטענו על פי התוספתא שכל חלזון כשר לתכלת (לעיל סימן א, אות ג), על כל פנים היה יותר מסתבר לומר שכיון שמבואר בתוספתא שיש כמה חלזונות שאפשר לעשות מהם תכלת, והצליחו להוציא מחלזון צבע שכפי הנראה עומד ביפיו, יש להכשירו מספק שמסתבר שהוא תכלת. אבל בסתם צבע, מהיכי תיתי להניח שיעמוד בבדיקת חז"ל, אם כי עדיין יתכן להניח תכלת כזה בגדר אם לא יועיל לא יזיק.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

נספח ב: ובדמו צובעין תכלת.

טענה שהא דהמורקס הוא חומט צובע הוא ראייה גדולה שהוא החלזון.

תומכי המורקס טענו שלא מצינו חומט אחר שדמו צובע כחול, ומשום זה בלבד מסתבר מאד שהמורקס הוא החלזון. טענה זו מיוסד על הנחה שדם החלזון צריך להיות צובע כחול מעצמו.

יתכן שדם החלזון הוא שחור והסממנים עושים אותו כחול.

אולם באמת הנחה זו במחלוקת שנויה:

א. הנודע ביהודה סבירא ליה שהגוון צריך להיות כולו מן דם החלזון, והסממנים שמוסיפין בו באים רק לחזק התכלת שיקלוט בהצמר.
ב. הגר"מ פיינשטיין ביאר שדם החלזון הוא שחור, והסממנים מהפכים אותו לכחול.

ג. החיד"א נקט בדרך ממוצע, והוא שגוון התכלת נעשה מזה וזה גורם, בצירוף דם חלזון וסממנים.

להודיע: בדברי הנודע ביהודה והגר"מ פיינשטיין, נמצאים איזה דברים שהם סתומים קצת, וכתבתי כאן לפי הבנתי, והלומד יכריע מדעתו.

א. שיטת הנודע ביהודה - הגוון צריך לבא מן דם החלזון בלבד.

הנודע ביהודה (אורח חיים קמא, סימן א) השיב באריכות לשאלה האם תפילין שהסופר 'מטיח טיחה עבה על עור הבתים', ומתוך כך הם 'שחורים בתכלית ההידור', פסולים. אחד מהנקודות שהנודע ביהודה עמד עליו הוא חשש שתפילין עם ציפוי כזה דומין לתפילין שציפן זהב המוזכרים במנחות (מב, ב) כפסולים.

בתחלה מבאר הנודע ביהודה שיתכן שכוונת הגמרא ש'ציפן זהב' פסול, הוא בתפילין שהבתים נעשים כולם מזהב בלי עור כלל [שאז אין ראייה מהגמרא לנדרון זה, העוסק עם בתי עור רגילים המצופים בטיחה].

כולו הפך לבן טהור

אחר כך מוכיח הנודע ביהודה שאפילו אם נפרש שכוונת הגמרא ב'ציפן זהב' הוא שכיסה בתי התפילין [שנעשו מעור] עם זהב²⁵⁹, עדיין אין לפסול התפילין שטחם בטיחה שחורה משום זה, מפני שהטיחה בא לשמש את עור הבית ונעשה חלק ממנו, בשונה מציפוי זהב על בתי התפילין שהוא נפרד מן התפילין לגמרי:

ועכשיו אמינא, אפילו לו יהינא דציפן זהב... הוא על הבתים, וכפסק השלחן ערוך בסימן ל"ב סעיף מ"ח, היינו בציפוי העומד בפני עצמו, ואינו טפל להבית. אבל זה השחרות שאנו משחירין התפילין, זה שייך לעור ובטל אליו, ולא שייך כאן אין הבית רואה האויר. ואם באנו לפסול בזה, איזה גבול תתן לדיו דמשחירין בו הבתים, אם יהיה בו שם ממשות תפסלם?

זה הדבר שאין הדעת סובלתו ולא שערום אבותינו מעולם. וכיון דגם עור הבתים בעינן שחורים, אי לדעת מקצת הפוסקים הלכה למשה מסיני... לשאר הפוסקים מצוה איכא, שוב מה שעושה בצבע השחור שיהיה יותר שחור ויותר נאה, הכל שייך למלאכת השחור, ואין בזה לא משום יתיר שיהיה משום בעל תוסף, ולא משום מכסה לעור שאינו רואה האויר.

הנודע ביהודה מביא ראיה לזה מהסדר של עשיית תכלת המוזכר במנחות (מב, ב), הנראה תמוה במושכל ראשון. הגמרא מבאר שכתלק ממהלך יצירת צבע התכלת, מערבין דם החלזון עם סממנים. והנה התכלת צריך להיות מדם החלזון דוקא, ואם כן למה לא נפסל על ידי עירוב סממנים אחרים? וביאר הנודע ביהודה [על פי יסודו הנ"ל, שדבר המשמש נעשה כחלק של הדבר המשמש, לא לדבר נפרד] שפתרון הדבר הוא, שכיון שהסממנים באים לשמש את דם החלזון כדי שיקלוט בהצמר, הם בטלים אליו ונחשבים חלק ממנו:

וקל וחומר מתכלת של ציצית שהקפידה התורה עליו עד מאד, וכמה החמירו בעשייתו, ואפילו הכי מביא סממנים בהדי דם חלזון כמבואר בפרק התכלת דף מ"ב ע"ב. והתוספת שם ד"ה וסממנים באמת תמהו בזה, וכתבו [א.ה. לתרין] שמא עם הסממנים נקרא תכלת. ולדידי נראה

²⁵⁹ שמבואר בסנהדרין (פט, א) שאינם כשרים וז"ל, האמר ר' זירא בית חיצון שאינו רואה את האויר, פסול, עכ"ל.

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

כיון שאין דם חלזון תופס הצבע בצמר כל כך רק על ידי סממנים אם כן גם הסממנים שייכא לצבע זה.

כהוכחה לדבריו, הנודע ביהודה מביא דברי הרמב"ם שכתב שנותנים סממנים לתוך דם החלזון 'כדרך הצובעין', וביאר שכוונת הרמב"ם הוא לפרש שאין עירוב הסממנים פוסלים את התכלת, זאת משום שהם חלק של מהלך הצביעה, שבלי זה לא יקלוט הצמר את דם החלזון, ולכן מובן שכוונת התורה היתה שיצבעו על דרך זה:

וכן מבואר ברמב"ם בפרק ב מציצית הלכה ב: ונותנין דם ליורה ונותנין עמו סממנים כמו קמוניא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושים וכו' עכ"ל הרמב"ם, ורמז בזה שהטעם שנותנין עמו לפי שכן דרך הצובעין, ומסתמא גם התורה אמרה כן²⁶⁰.

מכל זה ברור שדעת הנודע ביהודה דשרי להוסיף סממנים רק אם הם משמשים לדם החלזון, שממנו צבע התכלת. אבל אם הסממנים יעשו הגוון או כדומה, יפסל התכלת.

ב. שיטת הגר"מ פיינשטיין – הגוון בא מן הסממנים.

הגר"מ פיינשטיין (שו"ת אגרות משה יו"ד ב סימן קלג, ענף א) חלק בתקיפות על דברי הנודע ביהודה, והשיג על דבריו מכמה פנים.

ראשית, גם ליסוד הנודע ביהודה שדבר המשמש נעשה חלק ממה שמשמש ובטל אליו, וכמו צבע שחור על בתי התפילין שנחשב חלק מבית התפילין, עדיין אינו מובן איך יתכן לערב סממנים לתוך דם החלזון. דבשלמא גבי תפילין ניחא, שבעת שמצביע הבתים, הרי כבר קיימים בתי התפילין, והצבע נעשה חלק מהם. ואילו כאן אצל תכלת, שהתורה אמרה שצריך לבא מדם חלזון דוקא, אם מערב בו עוד דברים בשיעור שאינו בטל בדיני תערובות, הרי חסר כאן מציאות של דם חלזון, ואין כאן אלא ערבוביא של נוזלים מעורבים זה בזה:

²⁶⁰ אין כוונת הנודע ביהודה שהרמב"ם למד שנותנים סממנים לתוך דם החלזון מסברא זו, שכבר מפורש בגמרא (מנחות מב, ב) שנותנים סממנים לתוכו, וכמו שהביא הנודע ביהודה לעיל. אלא כדאמרן, הרמב"ם מפרש איך אפשר לעשות כן בלי לפסול התכלת.

כולו הפך לבן טהור

...אך לעניות דעתי הדבר צריך עיון גדול אף דינו של הנודע ביהודה, שראיתו מצבע תכלת בציצית דמביא גם סממנים בהדי דם חלזון לא מובן, דאם איכא קושיא מזה יקשה גם לשיטתו, דהא ודאי בדבר שאמרה תורה לצבוע במין זה ועירב בו עוד מין שלא נצטוה, הרי לא שייך להכשיר כשליכא בטול כפי דיני תערובות, ואף באיכא דין הבטול אסור לבטל לכתחלה, ואם כן איך ערבו סממנים בדם חלזון מאחר דצבע התכלת הוא מדם חלזון דוקא.

וביאר הגר"מ שקושיא זה כבר הקשה התוספות, שתירץ שההנחה שתכלת צריך להיות כולו מדם חלזון מוטעת, ולהיפך, 'תכלת' פירושו דם חלזון מעורב בסממנים [ואם היינו עושים צבע כחול מדם חלזון בלי תוספת סממנים, זה לא יהיה תכלת ויהיה פסול לציצית]:

וזה היתה קושיית התוספות מנחות דף מ"ב (עמוד ב, ד"ה וסממנים), ותרצו שפיר דעם הסממנים נקראת תכלת. וכוונתם, דלא היתה הקבלה שיצבעו בדם חלזון, שהיה לנו לומר דהוא בדם חלזון לבדו, אלא שהייתה הקבלה שיצבעו בדם חלזון בעירוב סממנים, ואדרבה אם יצבעו בדם חלזון לבדו, פסול, דאין זה התכלת שאמרה תורה.

ראיה לזה שתכלת נעשית מדם חלזון עם עירוב הסממנים דוקא, יש ליקח מדברי הרמב"ם שכתב שדם החלזון הוא שחור כדיו, ואם כן רק על ידי הסממנים נעשה בצבע תכלת, ולא סגי בלי הסממנים [ואם כן קשה על הנודע ביהודה, דלשיטתו, איך מצביעין דם החלזון?]:

וכפי שאיתא ברמב"ם פרק ב מציצית הלכה ב שדם החלזון עצמו הוא שחור כדיו, ואינו צבע תכלת שדומה לרקיע כלל, הרי בהכרח הוא דוקא בעירוב סממנים שמזה נעשה בצבע תכלת, ובדאי רק עם הסממנים נקרא תכלת כדכתבו התוספות, אף שהתוספות כתבו רק בלשון ושמא.

עכשיו, הגר"מ מביא מה שכתב הנודע ביהודה שסברת הרמב"ם בביאור הטעם שאין פסול בהוספת סממנים הוא, שכיון שדרך הצובעין בדם החלזון להוסיף סממנים, 'מסתמא גם התורה אמרה כן', ומתמיה, הרי לא יתכן שיש 'דרך צבעין' בחלזון, שהצבעין אינם

בירור דברים בענין תכלת המורקס טרונקולוס'

משתמשים בחלזון היקר, אלא בקלא אילן.

וזה עיקר טעם הרמב"ם, ולא כלשון הנודע ביהודה דטעם הרמב"ם דלפי שכן דרך הצבעין עושין מסתמא גם התורה אמרה כן, דאיזה טעם הוא,²⁶¹ וכי הצבעין לעניני הרשות צריכים לדם חלזון שהם צובעין תכלת בקלא אילן שהוא בזול, וצבעו דומה לקלא אילן ממש שאי אפשר להכיר, כדאיתא בבא מציעא ס"א (ב) עיי"ש ברש"י (ד"ה קלא אילן).

עכשיו הגר"מ חוזר לבאר מהלך הצביעה של קלא אילן על פי חידושו שדם החלזון שחור, והסממנים מהפכים אותו לכחול. ומפרש שנראה שמהלך הצביעה בקלא אילן הוא שנותנים דבר שחור ביחד עם סממנים המשנים אותו לכחול, ובתכלת גזרה התורה שתחת השחור מקלא אילן, יתן דם חלזון. וזהו הפירוש של כדרך שהצבעין עושין, היינו כדרך שצובעי קלא אילן עושים, כן יעשו בצביעת תכלת, רק שתחת קלא אילן השחור יתן דם חלזון שחור.

ומשמע דכל תכלת שעושין הצבעין אף שאינו מדם חלזון הוא דבר שבעצם הוא שחור ועל ידי עירוב הסממנים נעשה בצביעת תכלת שהוא כעין רקיע וכפתוך שבכחול, ובמקום אותו צבע שחור שנעשה על ידי סממנים בצבע תכלת אמרה תורה שלתכלת דציצית יתן דם החלזון. וזהו הפירוש כדרך שהצבעין עושין שכתב הרמב"ם...

היוצא מדברי הגר"מ לעניננו, שהתכלת הוא דבר שחור בעצם, והסממנים מהפכים אותו לכחול. ואם כן לדעת הגר"מ אין מהא דאפשר לצבוע כחול מדם המורקס שום ראייה לו²⁶² [ואדרבה, בחלזון

²⁶¹ ממשפט זה לעצמו משמע שקשה ליה גם על עצם הסברא, מה ענין דרך הצבעין לכאן, אם כי מהמשך דברי הגר"מ לא משמע כן, וצריך עיון.

²⁶² וכעין זה ב'בארות יהודא' (רמב"ם הלכות ציצית פרק ב, הלכה ב), שפירש שגוון התכלת בא מן הסממנים, והדם החלזון מחזק הצבע שלא ירד [מלבד שזה הוא חידוש גדול, לכאורה דבריו דחוקים מאד בדברי הרמב"ם (פרק ב מהלכות ציצית, הלכה ב) שכתב שנותנים הצמר בתוך סממנים מיוחדים 'כדי שיקלוט את העין', ומה צורך יש בזה אם דם החלזון עושה זאת ממילא]. ולהעיר שלפי דברי הגר"מ פיינשטיין, הבארות יהודא, ויתכן גם החיד"א, נסתלק ההשגה הגדולה על האדמו"ר מראדזין, שגם בדם שור היה יוצא אותו נזול כחול ממש (עיי' לולאות התכלת עמוד 139), אם כי דעת האדמו"ר מראדזין היה כהנודע ביהודה שהצבע

כולו הפך לבן טהור

התכלת אינו כן], שהרי התכלת אינו כחול מעצמו, אלא על ידי סממנים.

הערות בדברי הגר"מ פיינשטיין.

ולא זכיתי להבין טענת הגר"מ על דברי הנודע ביהודה, ראשית, אפילו לשיטת הרמב"ם שדם החלזון שחור, הרי ליכא הכרח שצריכין סממנים להפך גוון הדם משחור לכחול, שיתכן שהוא מתהפך מאליו על ידי מהלך הצביעה או בשמש [כמו שהמורקס מתהפך מגוון ארגמן עמוק לכחול אם מעמידין אותו לפני השמש].

ועוד, הרי לכאורה דברי הנודע ביהודה פשוטים, שהנודע ביהודה פירש שכוונת הרמב"ם שגם הסממנים שנותנים לתוך דם החלזון באים כדי שיקלוט הצמר את העין [וכיון שכל מטרתם לשמש גוף הצבע, היינו דם החלזון, ממילא אינם פוסלים אותו], ובלי הסממנים אין התכלת עומד. וזה היה כוונת הרמב"ם שנותנים סממנים 'כדרך שהצבעין עושים', פירוש כמו שנותנים סממנים לתוך הצבעים [שבמקרה הרגיל הם מקלא אילן] כדי שיאחו בהצמר, כן יש לעשות בדם החלזון, דמסתמא גם התורה צוותה כן, שהרי בלי זה אין התכלת עומד.

ולפי הידוע לי, קלא אילן אינו מתחיל שחור, והסממנים שנותנים בו באים להפכו מעשבים לצבע מועיל, וכדברי הנודע ביהודה.

שיטת החיד"א - הגוון בא מצירוף דם החלזון וסממנים.

החיד"א (נחל קדומים שמות כה, ד) נקט דרך ממוצע בין שיטת הנודע ביהודה שגוון התכלת בא רק מדם החלזון, ובין שיטת הגר"מ פיינשטיין שדם החלזון שחור, ומהפכים אותו לכחול על ידי הסממנים.

החיד"א מביא דברי רבינו בחיי (שם פסוק ג) שכתב:

ולא מצינו משי כנדבת המשכן, לפי שהוא יוצא מגוף השרץ שהוא

צריך להיות רק מדם החלזון. ויש הרבה לעיין בדברי האדמו"ר ז"ל, ובפרט שלכאורה ה cuttlefish אינו חלזון, ואין כאן המקום להאריך בזה.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

התולעת, ולא הוכשר למלאכת שמים אלא דבר טהור²⁶³.

והקשה מהר"ם ן' חביב (מובא בשו"ת גינת ורדים או"ח ב, טז) שאם כן הוא, איך יתכן שהחלזון שממנו עושים תכלת הוא תולעת, הרי שרץ הוא. וליישוב זה כתב החיד"א וז"ל:

והנה הר"ן בתשובה (סימן ע) כתב, כל המנעלים המשחירין בחומץ יין נסך שרו, דאף דיש צד חזותא מילתא, הוי ליה זה וזה גורם, עכ"ל. והרב פרי חדש (שם) הקשה עליו דייק נסך הוי ליה ספיקא דאורייתא, ומחמירין דחזותא מילתא ואינו גרמא אלא גוף הדבר.

היינו, שהר"ן התיר מנעלים שנשחרו על ידי חומץ מייך נסך [האסור בהנאה] המעורב בדברים אחרים, משום דאפילו אם חזותא מילתא, כאן הוי זה וזה גורם²⁶⁴. והקשה הפרי חדש דממה נפשך, על הצד שחזותא מילתא, ונמצא כאן גוף האיסור, הרי זה וזה גורם מהני רק אצל גורם האיסור, ולא בגופו.

ליישוב קושיא זו, מביא החיד"א את חידושו של ר' חיים אבולאפיה, שביאר שאפילו אי חזותא מילתא, מאחר דאיננו מוציאים אותו אלא בעבודה זרה, ערלה, ושביעית, הוי 'איסור קליש', ואין דינו אלא כגורם.

והרב מהר"א בעץ החיים בלשונות (בחלק האחרון הנמצא בסוף הספר, דף ח, ב 'חזותא מילתא היא') תירץ דחזותא אי מילתא מספקא לן, והוא איסור קליש. ואפילו תימא דאסרה תורה חזותא בעבודה זרה ובערלה ושביעית מתורת ודאי, ולא מתורת ספק, אפילו הכי איסור קליש הוי, ושפיר דמי למשרייה מטעם זה וזה גורם, דמאחר דבכל התורה שרינן חזותא ובעבודה זרה אסור, שמע מינה דקליש איסורו, וגרם מקרי ולא גוף איסור, ושרינן זה וזה גורם [א.ה. עכ"ל העץ החיים]...

²⁶³ על פי גמרא שבת (כח, א).

²⁶⁴ הפרי חדש (יו"ד קב, אות ה) ביאור הכוונה ב'זה וזה גורם' כאן וז"ל, פירוש שיש עפצים ודברים אחרים מעורבים עם החומץ שהם משחירים גם כן, וא"כ הצבע בא משני גורמים, עכ"ל.

כולו הפך לבן טהור

על פי זה כתב החיד"א שמוכן היטב למה הוכשר תכלת מן החלזון, על אף שבא מן הטמא, דכיון שנותנים בו סממנים, הוי ליה זה וזה גורם, וממילא שרי בחזותא.

ובהכי ניחא התכלת דחזותא הוא וקליש איסוריה, והיכי דמי [א.ה. שחזותא אסור], בעיניה, אבל התכלת זה וזה גורם, כמו שכתוב פרק התכלת (מב, ב), ועיין שם בתוספות (ד"ה וסממנים) והר"מ פרק ב' דציצית (הלכה ב) דהיו סמים אחרים, עיין שם.

סוף דבר, לדעת החיד"א הצבע אינו בא מדם החלזון בלבד, אלא מצירוף עם הסממנים זה וזה גורם לעשות הצבע.

הצעה

על דבר החלזון

כולו הפך לבן טהור

הנה בעזרת ה' הוכחנו לאור היום שהמורקס אינו מתאים עם סימני חז"ל, אין לו ראיות חזקות, ואין מקום לומר שהוא החלזון. אם כן, מה היא החלזון?

הנני להציע בפני הלומדים בעל חיים שקיים בו באופן בולט הרבה מסימני חז"ל, ובפרט אלו המובאים בהבחינת של סימני חלזון, שכמובן יש להם משקל מכריע. בכמעט כל סימני חז"ל הוא מתאים הרבה יותר מהמורקס. אמנם גם הוא לא נמלט מכמה דברי חז"ל שלכאורה אינם מתאימים לתוארו. חשוב להדגיש כי כעת אפילו אצל החוקרים אין יודעים הרבה על חיה זו, לכן יתכן דכשיתגלה יותר פרטים בס"ד, יתיישבו הטענות עליו, או עכ"פ אחדים מהם. וזה שמו ותוארו:

הוא נקרא *Glaucus atlanticus*. הוא תולעת הים. בדרך כלל הוא יושב על הגלים בלי להלוך מעצמו, אבל הוא יכול לשוט במתינות. רוב גופו הוא כחול עמוק, כדי שיראה כחלק מהים וממילא הבריות העוברים עליו מלמעלה לא ירגישו בו ויאכלנו. הצד התחתון הוא gray, כך שהבריות שתחתיו לא יראוהו. מצידי גופו בולטים כעין ידות או סנפירים גדולים. מקצה הסנפיר יוצאין כמין אצבעות חדות, שבהם סם חזק מאד שיכול להמית חיות הים הזוממים לאוכלו. אין לו מקום מיוחד בים, אלא הוא הולך על זרם הים. לכן אין חידוש למצוא אותו במקומות שונים, ולמשל בשנת 2010 למספרם ראוהו באיזה מקומות בדרום אמריקה בפעם הראשונה, ובשנת 2012 למספרם ראוהו להפעם הראשונה בחלק מהודו שלא היה נמצא בו לפני כן.

עכשיו הבה נראה האם מתאים ה *Glaucus* עם סימני חז"ל ושאר סימנים:

- חלזון: כדהארנו (סימן א, אות א) דעת רוב, ויתכן כל, הראשונים הוא שחלזון התכלת הוא תולעת, לא חומט. בין אלו שכתבו כן בפירוש נמנו רש"י, הר"ש, והראב"ה. ה *Glaucus atlanticus* הוא תולעת כפשוטו. לא 'תולעת עם נרתיק' או דמיון כזה, אלא תולעת.

סימני החלזון מנחות מד, א:

- גופו דומה לים: גופו דומה לים ממש. כך הוא עדות גוי מסיח לפי תומו:

"*Glaucus atlanticus* is camouflaged: the blue side of [the] body faces upwards, blending in with the blue of the water. The silver/[gray] side of the sea slugs [face] downwards, blending in with the silvery surface of the sea." (Wikipedia, *Glaucus atlanticus*).

אין צורך לפלפולים ארוכים שצמחים ירוקים נדבקים עליו או להוכחות שירוק הוא דומה לים.

- ברייתו גומה לדג: כדהארנו על פי הראשונים, מהות החלזון צריך להיות כדג. ה *Glaucus atlanticus* מתאים להפליא לתיאור זה. מצד אחד הוא תולעת באופן בולט, אולם הוא אינו הולך על קרקע הים כמו המורקס, וגם אינו נגרר בעל כרחו על גבי הגלים כמו הינטינה, אלא הוא יכול לשוט מעצמו.

בירור דברים בענין תכלת ה'מורקס טרונקולוס'

על ידי סנפיריו הגדולים כמו דג. אולם בדרך כלל אינו עושה כן, אלא יושב על פני הגלים. הרי לנו בריה הדומה במהותו וגופו לדג, אולם שונה בתכלית. לא חומט רגיל עם נרתיק שיש לו "fish shape", אלא תולעת הדומה לדג כפשוטו²⁶⁵.

- ועולה אחת לשבעים שנה: ה *Glaucus* דרכם להחליף מקומם כסדר, והחוקרים אומרים דנראה שהם הולכין בכל מקום חם, אם כי יש מקומות שהם מצויין באופן רגיל יותר, ומקומות שבאין לשם אחר שנים רבות. ואולי זהו הביאור שהוא עולה אחת לשבעים שנה, דהיינו שאחת לשבעים שנה הוא בא אצל ארץ ישראל. כמובן שזה דחוק טובא, ועדיין יש לעיין הרבה אם זה נכון במציאות, וגם אם אין דרך אחרת שאפשר שמתקיים בו ועולה אחת לשבעים שנה.
- לפיכך דמיו יקרים: מובן היטב כמה קשה יהיה לצוד חיה קטנה כזו ההולכת ובאה ממקום למקום ואין שייך ללכת למקום שהוא נמצא בו בקביעות, בשונה מהמורקס.

שאר סימנים:

- נמצא בין חיפה לצור (שבת כו, א): לא ראיתי דרך ליישב זה עם ה *Glaucus* זולת אם נדחוק עוד דאחת לשבעים שנה, כשהוא בא אצל ארץ ישראל, מקומו בין חיפה לצור.
- מראית דמו: דמו כחול, כדעת רש"י בחולין (פט, א) שדמו של החלזון דומה לים²⁶⁶.
- מת בפציעה (שבת עה, א): מי שיתבונן בו אף לרגע אחד, יראה מיד שהוא ימות בפציעה, מאחר שהוא slug רגיל.
- ושפוני טמוני חול (דברים לג, יט): פירוש אונקלוס: וסימא דמטמרא בחלא מתגליין להון, עכ"ל. וכן ברש"י שם: 'כסויי טמוני חול, טרית וחלזון וזכוכית לבנה היוצאים מן הים ומן החול, עכ"ל. דהיינו שבריות אלו טמונים בחול הים. וזה לכאורה אינו מתאים עם ה *Glaucus* [וזהו הדבר היחיד שמצאתי שאינו מתאים עם ה *Glaucus* ומתאים להמורקס]. אולם רש"י במגילה (ו, א) פירש בדרך אחר, דרק המילה 'שפוני' קאי על החלזון, והוא מלשון חשיבות²⁶⁷. לכן אינו נראה לפרוך השערה זו מטעם זה לחוד.

²⁶⁵ ואפילו אם יתברר בבירור גמור דה *Glaucus* אינו החלזון, הוא ציור נפלא של תולעת שתבנית דיוקנו כדג, ופוחת שערי אורה בסימן זה.

²⁶⁶ כמו שביארנו לעיל (הערה 158), לדעת רש"י זה יכול להיות ירוק או כחול לכאורה. והנה אין אנו יודעים מקור רש"י דם החלזון דומה לים, יתכן דראה כן באיזה מדרש או שכך היה לו במסורה מרבתי. וא"כ אפילו אם כוונת רש"י בדומה לים היה דוקא לירוק, אין זה מעלה או מוריד לעניננו, דלשאר הראשונים דס"ל תכלת אינה ירוקה יהיה פירוש דומה לים כאן כחול [או לכה"פ כחול או ירוק]. ויש עוד להאריך בדעת רש"י, אבל זה נראה ברור דסגי אם הבריה שעליו אנו דומים יש לו דם כחול.

²⁶⁷ ולכאורה אפשר לפרש דברי תרגום אונקלוס בכמה אופנים, וצריך עוד עיון.

כולו הפך לבן טהור

- אי מציאת נרתיקים: הוא תולעת, שאין לו נרתיק שישאר אלפי שנים. ועיין להלן.
- אי הזכרתו בכתבי חכמי האומות: כדבארנו על פי הבית יוסף והמחצית השקל, בימי חז"ל כבר פסק השימוש בהחלזון אצל אומות העולם. מובן בקלות איך בריה כזו שהיא קטנה ומסתמא קשה לצוד, ואינו במקום קבוע לאורך השנים, נשתכח מהם. יתכן שהיה בצידתו אומנות יתירה²⁶⁸.

והנה יש עוד הרבה סימנים, ובפרט 'ובדמו צובעין תכלת', שאין לי ידיעה אם הם מתקיימים בו, ואולי באחד הימים נצליח לברר זה. כנזכר לעיל, המציאות היא שאפילו החוקרים אינם יודעים הרבה על ה *Glaucus* לעת הזאת.

ואני תפלה שנזכה בקרוב למצוא את החלזון האמיתי, על פי דברי חז"ל והראשונים המאירים, ונשים חוטי ציצית עם תכלת על כנפי בגדינו כבראשונה.

²⁶⁸ אם כי הגמרא בשבת (כו, א) פירשה דנבוזראדן הניח מדלת העם לצייד החלזון, משמע דלא היו צריכין מומחים מיוחדים שהיה עסקם בכך מלפנים.